

1-2/2005

Археологічний літопис
Лівобережної України

Міжрегіональний семінар у Комсомольську (м.Комсомольськ Полтавської обл., 13-15 серпня 2005 р.)

Стало вже доброю традицією на Полтавщині проведення науково-практичних семінарів, присвячених проблемам охорони і дослідження пам'яток археології. Черговий VI міжрегіональний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» відбувся 13-15 серпня 2005 р. у м.Комсомольськ. Це наукове зібрання вже вдруге проводиться на Комсомольській землі за діяльної підтримки керівництва ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат» та Комсомольської міської ради. Організаційну сторону проведення взяли на себе управління культури Полтавської облдержадміністрації й Обласний Центр охорони та досліджень пам'яток археології. В роботі семінару взяли участь археологи України та Росії.

Рис. 1. Відкриття семінару в залі Комсомольської міської ради.

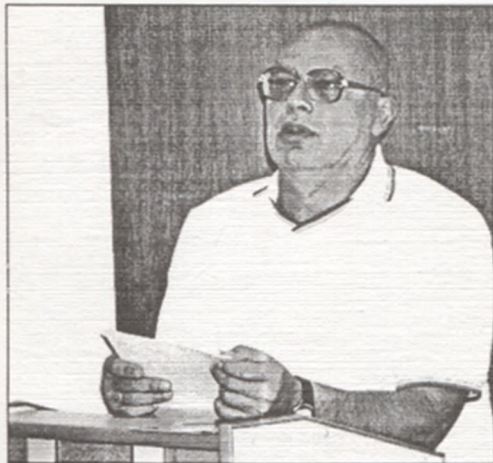

Рис.2. Доповідає доктор історичних наук, професор Р.В.Терпиловський

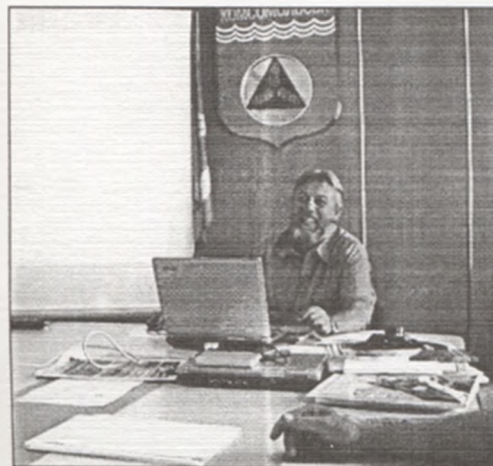

Рис.3. Про розкопки поблизу Комсомольська розповідає О.Б.Супруненко.

Основною темою роботи чергового семінару стали проблеми вивчення Придніпровського регіону та його зв'язки з іншими районами України й Росії. Під час роботи розглядалися питання охорони та збереження пам'яток археології, археологічних колекцій, результати нових досліджень курганів, особливо увагу було приділено вивченню золотординських старожитностей. Проведені три пленарні засідання та практична частина семінару, в ході якої учасники взяли участь у дослідженні поховальних комплексів в курганах поблизу с.Волошине під Комсомольськом та поселення черняхівської культури в ур.Барбара у межах міста.

Про основні напрямки роботи та шляхи збереження археологічної спадщини у діяльності Лівобережної експедиції «Охоронної археологічної служби України» розповів її керівник, професор, д.і.н. **Р.В.Терпиловський (Київ)**. Значний науковий інтерес викликало повідомлення вченого про новий скарб срібних прикрас VIII ст. з Посулля (с.Андрияшівка Роменського р-ну), який виявлений під час досліджень. Це яскраво проілюструвало доповідь і показало, які результати можна отримати при ретельному дослідженні землевідводів під спорудження свердловин ВАТ «Укрнафта». Проблемам моніторингу пам'яток археології під час проведення погоджень землевідводів було присвячене повідомлення **Г.М.Максименко**, заступника директора Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології (далі — ЦОДПА).

Важливо відзначити, що доповіді перемешувалися екскурсіями, котрі значно унаочнювали роботу семінару. Так, начальник Комсомольської експедиції ІА НАН України **Ю.Ю.Башкатов (Київ)** безпосередньо на місці проведення досліджень у Комсомольську повідомив про основні їх результати. Директор Музею історії ВАТ «Полтавський ГЗК» **М.П.Стахів (Комсомольськ)** на подвір'ї закладу ознайомив присутніх із новоспорудженим павільйоном-скансеном „Мегаліти Стовбуватої Могили” та алеєю стел поряд, де розміщені архаїчні скульптури та кам'яні скрині доби енеоліту-бронзи з минулорічних досліджень ЦОДПА.

Присутні мали можливість прослухати доповідь к.і.н., професора Міжрегіональної академії управління персоналом **Ю.О.Шилова (Київ)** про дослідження курганів в околицях міста Комсомольськ та розвідки 1993 р. Доповідь директора ЦОДПА, к.і.н., заслуженого працівника культури України **О.Б.Супруненка (Полтава)** про результати комплексного дослідження пам'яток археології в околицях м.Комсомольськ та на території Єристівського родовища залізистих кварцитів стала преюдією до ознайомлення із розкопками курганів між сс. Волошине, Дуканічі та Солонці в околицях міста.

До семінару головний редактор газети „Автограф” **В.Б.Ейсмонт** підсумував досвід популяризації та підняття проблем охорони культурної спадщини у „найтиражнішому” на Полтавщині кременчуцькому часописі, висвітлення археологічних досліджень. Доповідач зазначив, що іноді поспішна інформація масмедіа може дуже зашкодити збереженню конкретних археологічних пам'яток, і поділився методами подачі археологічної інформації у пресі в регіоні, де має місце поширення археологічного колекціонування.

Під час роботи семінару висвітлювалися й нові матеріали з досліджень суміжних регіонів України та лісостепових територій Росії. Про результати нових розкопок поселення ранньослов'янського часу та могильника гунської доби у Подонні повідомив д.і.н. **А.М.Обломський (Москва)**. Зав. відділом ЦОДПА **І.М.Кулатова (Полтава)** ознайомила присутніх з результатами досліджень комплексів скіфської доби, що трапилися під час розкопок в околицях Комсомольська. Наслідки обстежень городищ скіфського часу у Поворсклі стали темою повідомлення магістранта Сумського державного педагогічного університету **О.В.Короті**.

Закінчення див. на с.3 обл.

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та
дослідження пам'яток
археології управління
культури Полтавської
обладержадміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОПЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ПІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Віктор ПРИЙМАК
Андрій ТИМОЩУК
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської
обладержадміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
числа 1-2 (17-18) * 2005

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIPEP LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№№ 1-2 (17-18) * 2005

Видас: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 1-2 * 2005

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ: СТАТТІ І ПУБЛІКАЦІЇ

Буйнов Ю.В. (м.Харків). Поселення і ґрунтовий могильник бондарихинської культури біля хут.Марки Полтавської області.....	3
Шерстюк В.В. (м.Полтава). Кераміка зрубного часу із поселення в ур.Рубіжне поблизу Більського городища	10
Островецький А.С. (м.Одеса). Ранньоантична скляна гліптика як історичне явище в пам'ятках Східної Європи (VI-II ст. до н.е.).....	14
Кулатова І.М. (м.Полтава). Курган жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві.....	39
Любичев М.В. (м.Харків). Поява черняхівської культури на схід від Дніпра у зв'язку з подіями на Дунаї 20-30-х рр. IV ст.: до постановки проблеми	42
Терпиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. (м.Київ). Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка 1	50
Аксьонов В.С. (м.Харків). Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників салтівського часу на Харківщині	61
Колода В.В. (м.Харків). Слов'яно-хазарські відносини крізь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця	72
Моця К.О. (м.Київ). Археологічні межі візантійської Таврики	82
Єльников М.В. (м.Запоріжжя). Поховальна обрядовість на ґрунтових некрополях Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди.....	89
Крупа Т.М. (м.Харків). Дослідження шовкової парчі золотоординської доби з кургану 8, поховання 1 поблизу с.Волошине на Нижньому Пслі	103

АНТРОПОЛОГІЯ

Литвинова Л.В. (м.Київ). Населення Півдня України доби середньовіччя (палеодемографічні аспекти дослідження)

108

АРХЕОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Головко І.В. (м.Пирятин). Давньоруські пам'ятки середньої течії р.Удай X-XIII ст

117

АРХЕОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Сергєєва М.С., Горбаненко С.А. (м.Київ). Шкіряне взуття XVIII ст. з розкопу по вул.Ігоревській, 13/5 у Києві

128

Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури"

Супруненко О.Б. (м.Полтава), Пуголовок Ю.О. (м.Київ). Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі.....

132

МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

Пітков О.В., Кондратенко Т.К. (м.Полтава). Клинок подібний до листка верби

148

АНТРОПОЛОГІЯ ТА ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Зайцев А.В., Артем'єв А.В. (м.Полтава). Про еволюційну систему терморегуляції хребетних.....

156

РЕЦЕНЗІЇ. ВІДГУКИ. ДИСКУСІЇ

Нефьодкін О.К. (м.Санкт-Петербург). Нотатки на полях нотаток, або критика критика

163

Любичев М.В. (м.Харків). Портнов А. Володимир Пархоменко: дослідник ранньої історії Русі (Серія: Історики України).....

168

ПОВІДОМЛЕННЯ..... 9, 60, 107, 155

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ..... 169

SUMMARY..... 172

НАШІ АВТОРИ..... 174

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в який у розділ "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

ARCHAEOLOGY: ESSAYS & PUBLICATIONS

Buinov Y.V. (<i>Kharkiv</i>) A Settlement and a Ground Necropolis of the Bondarykhinska Culture near to Marky Village in the Poltava Region.....	3
Sherstiuk V.V. (<i>Poltava</i>) Pottery of the Frame Time from Settlement in Rubezhnoe near to Belsk	10
Ostroverkhov A.S. Early Antique Glass Glyptic as an Historical Phenomenon at the Sites of the Eastern Europe.....	14
Kulatova I.N. (<i>Poltava</i>) A Barrow of the Zhabotin Time on the Institute Hill in Poltava	39
Lubichev M.V. (<i>Kharkiv</i>) Rise of the Tcheniakhovska Culture toward the East from Dnieper in Relation with Events on Danube in 20-30 of IV cent.: to a the Problem.....	42
Terpylovsky R.V., Pashkevich G.A., Gorbanenko S.A. (<i>Kyiv</i>) Agriculture of the Early Slavic Settlements Roische and Alexandrovka 1.....	50
Axenov V.S. (<i>Kharkiv</i>) New Accidental Findings of Saltov Period Warriors Horsemen Complexes in the Kharkiv Region.....	61
Koloda V.V. (<i>Kharkiv</i>) Slavs and Hasars Relationships. An Outlook through the New Archaeological Data from the Basin of the River Severny Donets.....	72
Mozia K.O. (<i>Kyiv</i>) Archaeological Borders of the Byzantine Taurica.....	82
Elnikov M.V. (<i>Zaporiggia</i>) Funeral Rituals according to Ground Necropolises in Area of the River Dieper Low Flow of the Golden Horde Time.....	89
Krupa T.M. (<i>Kharkiv</i>) Examinations of the Silk Brocade of the Golden Horde Time from the Barrow 8, Burial 1, near to Village Voloshino in Area of the Low Flow of the River Psel	103
Suprunenko A.B., Pugolovok Y.A. (<i>Poltava</i>) Archaeological Investigations in Poltava and the Poltava District.....	132

ANTHROPOLOGY

Litvinova L.V. (<i>Kyiv</i>) South Ukraine Population in the Middle Ages (Palaeodemographic Aspects of Investigation).....	108
--	-----

ARCHAEOLOGY IN THE REGIONAL STUDIES

Golovko I.V. (<i>Pyriatyn</i>) Old-Russian Archaeological Sites in Area of the River Udai Middle Flow X-XIII cent	117
---	-----

ARCHAEOLOGY OF THE COSSACKS TIME

Sergeeva M.S., Gorbanenko S.A. (<i>Kyiv</i>) Leather Shoes XVIII cent. from the Digs in the Igorivska Street 13/15 in Kyiv	128
--	-----

MUSEUM COLLECTIONS

Titkoff A.V., Kondratenko T.K. (<i>Poltava</i>) Blade alike a Leaf of Willow.....	148
---	-----

ANTHROPOLOGY AND THE NATURAL STUDIES

Zalsav A.V., Artemyev A.V. (<i>Poltava</i>) Of the Thermoregulation Vertebrae Evolution System	156
--	-----

INFORMATION.....	9, 30, 107, 155
------------------	-----------------

ABBREVIATIONS.....	169
--------------------	-----

SUMMARY.....	170
--------------	-----

OUR AUTHORS.....	172
------------------	-----

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2005.

© Інститут археології НАН України, 2005.

© Автори статей: Аксьонов В.С., Артем'єв А.В., Буйнов Ю.В., Головка І.В., Горбаненко С.О., Єльніков М.В., Зайцев А.В., Колода В.В., Кондратенко Т.К., Крупа Т.М., Кулатова І.М., Литвинова Л.В., Любичев М.В., Моця К.О., Нефьодкін О.К., Островерхов О.С., Пашкевич Г.О., Пуголовок Ю.О., Сергєєва М.С., Сидоренко О.В., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В., Тітков О.В., Шерсток В.В., 2005.

© Рисунки: Коваленко Г.В., Менчинська Т.В., автори, 2005.

ПОСЕЛЕНИЕ И ГРУНТОВОЙ МОГИЛЬНИК БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ У хут.МАРКИ ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ

Многослойное поселение с отложениями эпохи неолита и позднего бронзового века у хут.Марки (пункт II) на окраине Полтавы было открыто В.А.Товкачевским еще в 1948 г. и неоднократно упоминалось в научных публикациях, посвященных бондарихинской культуре (Ковпаненко, 1957, с.95; Ильинская, 1961, с.27; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83). Занимало оно большую песчаную возвышенность, расположенную на первой надпойменной террасе левого берега р.Ворскла.

В 1985 г., во время строительства на месте этого памятника корпусов тренировочной базы ФК «Ворскла» на северной окраине возвышенности в материковом песке были обнаружены три погребения, совершенные по обряду трупосожжения. Важной деталью является то, что кучки остатков кремации вместе с древесными угольками накрывались тюльпановидными лепными горшками, поставленными вверх дном (Супруненко, 1998, с.41-43). Все три сосуда-урны украшены по основанию шейки и плечикам двумя горизонтальными рядами оттисков щепочки, поставленной снизу под острым углом (рис.1:1-3). Их поверхность хорошо заглажена и покрыта пепельным налетом. Осмотр места находки этих захоронений, проведенный автором статьи вскоре после их обнаружения, подтвердил отсутствие в северной части возвышенности культурного слоя и предположение научных сотрудников Полтавского краеведческого музея во главе с А.Б.Супруненко о существовании здесь небольшого грунтового могильника, расположенного у поселения бондарихинской культуры. Его открытие подтверждает также и наш вывод о преобладании в среде бондарихинских племен обряда трупосожжения, с последующим захоронением остатков кремации в грунтовых ямах и урнах, в том числе и поставленных вверх дном (Буй-

нов, 1977, с.208-216; 1985, с.89-90; Білоусько, Супруненко, 2004, с.104).

Следы культурного слоя поселения с отложениями финального этапа позднего бронзового века были зафиксированы только в центральной и южной частях песчаной возвышенности. Изучение добытых А.В.Крыгановым (работы проводились в сентябре 1985 г) и С.И.Берестневым (раскопки 1986 г) материалов, которые хранятся в Музее археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им.В.Н.Каразина, позволяет отнести их к раннему (малобудковскому) периоду бондарихинской культуры.

Шурфовка и зачистка стенок строительных котлованов показали, что мощность культурного слоя этого памятника не превышала 0,3 м. Из него были извлечены только фрагменты керамики (64 экз). В основном они принадлежали сосудам с гладкой и штрихованной внешней поверхностью. В последнем случае мы имеем дело с орнаментом в виде сплошной вертикальной заштриховки гребенкой, образующей ряды параллельных полос, от чего наружная сторона становится как бы рифленой (рис.1:5,7,8).

Гладкостенные сосуды (48 фр.), как правило, украшались несколькими горизонтальными рядами тычков (рис.1:6) или круглых ямок. Форму одного из них удалось полностью восстановить. Им оказался невысокий горшок с широким устьем, небольшим плоским дном, слегка суженной шейкой и слабо выпуклыми плечами (рис.1:4). Край его венчика украшен косыми палочными насечками, а верхняя часть корпуса — двумя горизонтальными рядами косых черточек в сочетании с тычками.

Столь же бедно украшены сосуды с гребенчатыми расчесами (16 фр.). Один

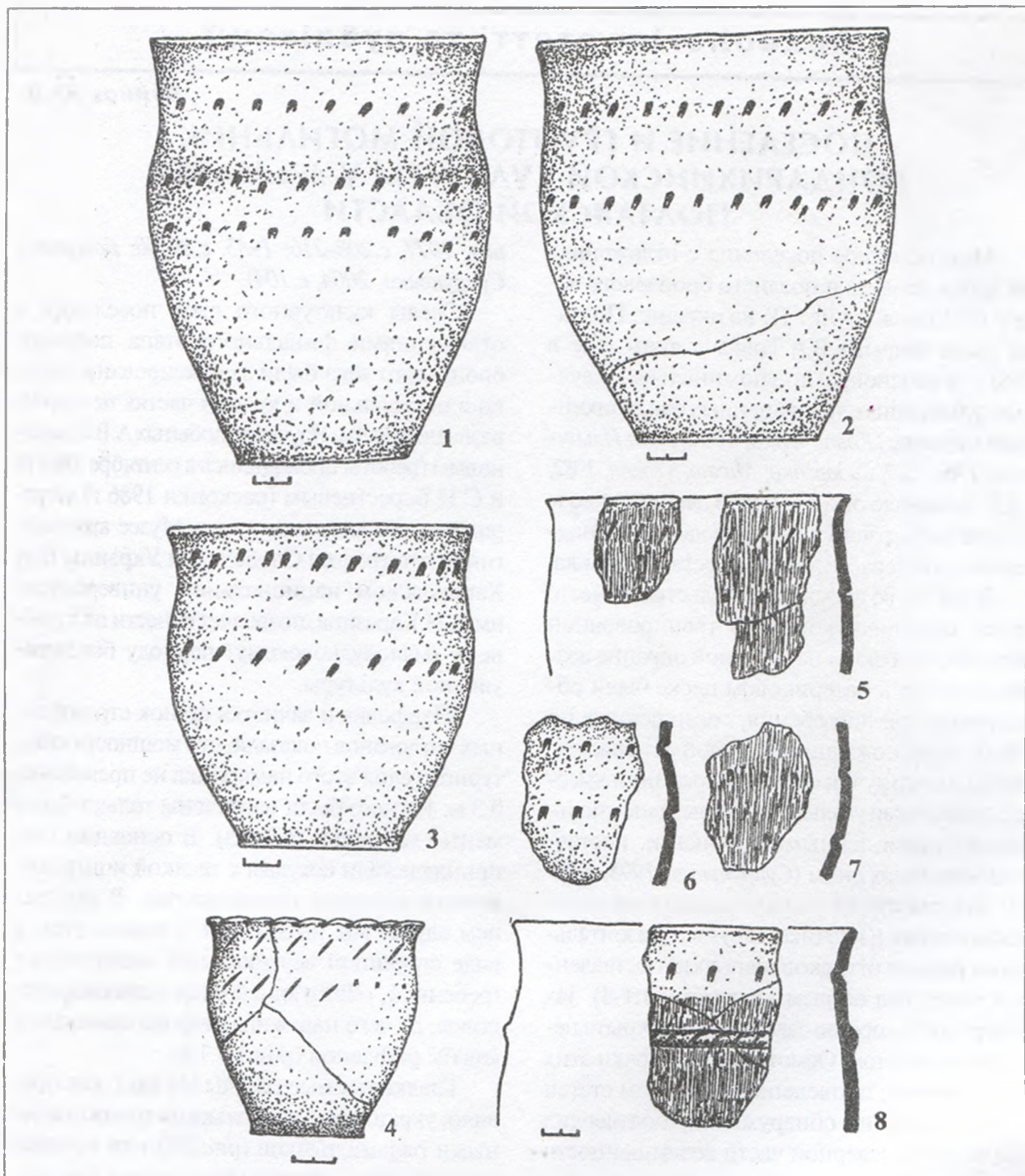

Рис. 1. Марки II, хут. Сосуды-урны из грунтового могильника (1-3) и керамика из культурного слоя (4-12).

из них украшен по основанию шейки горизонтальным рядом косо поставленных насечек, сделанных концом заостренной палочки и одним рядом тычков по плечикам (рис.1,5). Интересны обломки еще одного горшка, у которого тычки, расположенные в один ряд в основании шейки, дополнены налипным валиком, опоясывающим корпус

сосуда по плечикам (рис.1,8). Валик расчленен косыми оттисками зубчатого штампа. Судить о форме этих сосудов трудно, но, исходя из нескольких крупных фрагментов, можно считать их слабопрофилированными горшками вытянутых пропорций, мало чем отличающимися от сосудов-урн из соседнего грунтового могильника.

Важно отметить, что обе эти группы керамики стратиграфически не разделяются. Учитывая этот факт и сравнительно малую мощность культурного слоя, можно сделать вывод о принадлежности поселения только к одному периоду в развитии бондарихинской культуры — малобудковскому. По данным В.А. Ильинской (*Ильинская, 1961, с.41*), подобное сочетание гладкостенной и штрихованной посуды с аналогичными приемами нанесения орнамента является характерной чертой керамического комплекса поселения у с. Малые Будки и других синхронных с ним памятников.

При зачистке дна строительного котлована в южной части поселения А.В. Крыганову удалось обнаружить остатки сильно поврежденного ковша экскаватора жилища. В плане оно имело подпрямоугольную форму, длиной около 9 м и шириной 5,5 м. Ориентировано по линии север-юг (рис.2). От него сохранилось только пятно гумуса толщиной 0,10-0,15 м, хорошо заметное на фоне белого материкового песка. Пол жилища был углублен в материк не более чем на 0,4-0,5 м.

В северной половине жилища, в грунтовой яме, диаметром 0,8 м и глубиной 0,4 м от уровня пола, размещался очаг, о чем свидетельствует ее заполнение, состоящее из песка черного цвета с большим количеством золы, древесных угольков, а также прокаленность стенок. Вдоль центральной оси постройки замечены три столбовые ямки диаметром 0,2 м. Еще одна такая же ямка располагалась возле стенки, вблизи от северо-западного угла.

В пределах сохранившейся части котлована этого жилища обнаружены фрагменты не менее чем от 20 сосудов, головка от глиняной зооморфной статуэтки, обломки кварцевой зернотерки, кремневые отщепы и мелкие кости животных. Керамика кухонного назначения представлена, преимущественно, обломками слабопрофилированных горшков вытянутых пропорций, со слегка обозначенной шейкой и еле заметным отгибом венчика (рис.3:1, 7-8, 10-11, 14). Незначительные отличия у них наблюдаются только в степени выпуклости плечей. Некоторые

образцы можно отнести к сосудам баночного типа (рис.3:16) или переходным формам от банок к горшкам (рис.3:6). У пяти сосудов внешняя поверхность была покрыта гребенчатыми расчесами, а у остальных она оказалась тщательно заглаженной.

Самым распространенным приемом орнаментации являются ямки, сделанные концом плоской щепочки (тычки) или круглой палочки. В четырех случаях они сочетались с расположенными на плечах налепными валиками, расчлененными косыми палочными насечками (рис.3:1, 3, 4, 6). Один фрагмент принадлежит горшку, украшенному по краю венчика пальцевыми вдавлениями, а по корпусу — прочерченными «стреловидными» фигурами (рис.3:14).

Как видим, по технике обработки внешней поверхности кухонная посуда из жилища, равно как и происходящая из культурного слоя, подразделяется на две группы. Много сходного у них и в системе орнаментации. Данные наблюдения в очередной раз подтверждают принадлежность поселения у хут. Марки к малобудковскому типу памятников, включенных нами в ранний период бондарихинской культуры (*Буйнов, 1994, с.6-13*).

Как известно, никогда не бывает двух полностью тождественных памятников (*Каменецкий, 1970, с.30*). При несомненном сходстве они всегда имеют определенные отличительные черты. Особенно отчетливо это явление проявляется при сравнении памятников, расположенных во внутренних районах культуры с периферийными памятниками. В последних из них, как правило, присутствуют заимствования от соседних культур. Не является исключением в этом отношении и поселение у хут. Марки, расположенное на западной окраине малобудковско-бондарихинского ареала.

К отличительным чертам кухонной посуды этого памятника следует отнести преобладание слабопрофилированных горшков вытянутых пропорций, наличие тюльпановидных форм и появление налепных валиков, опоясывающих по плечикам корпус таких сосудов. Ранее ничего подобного на ма-

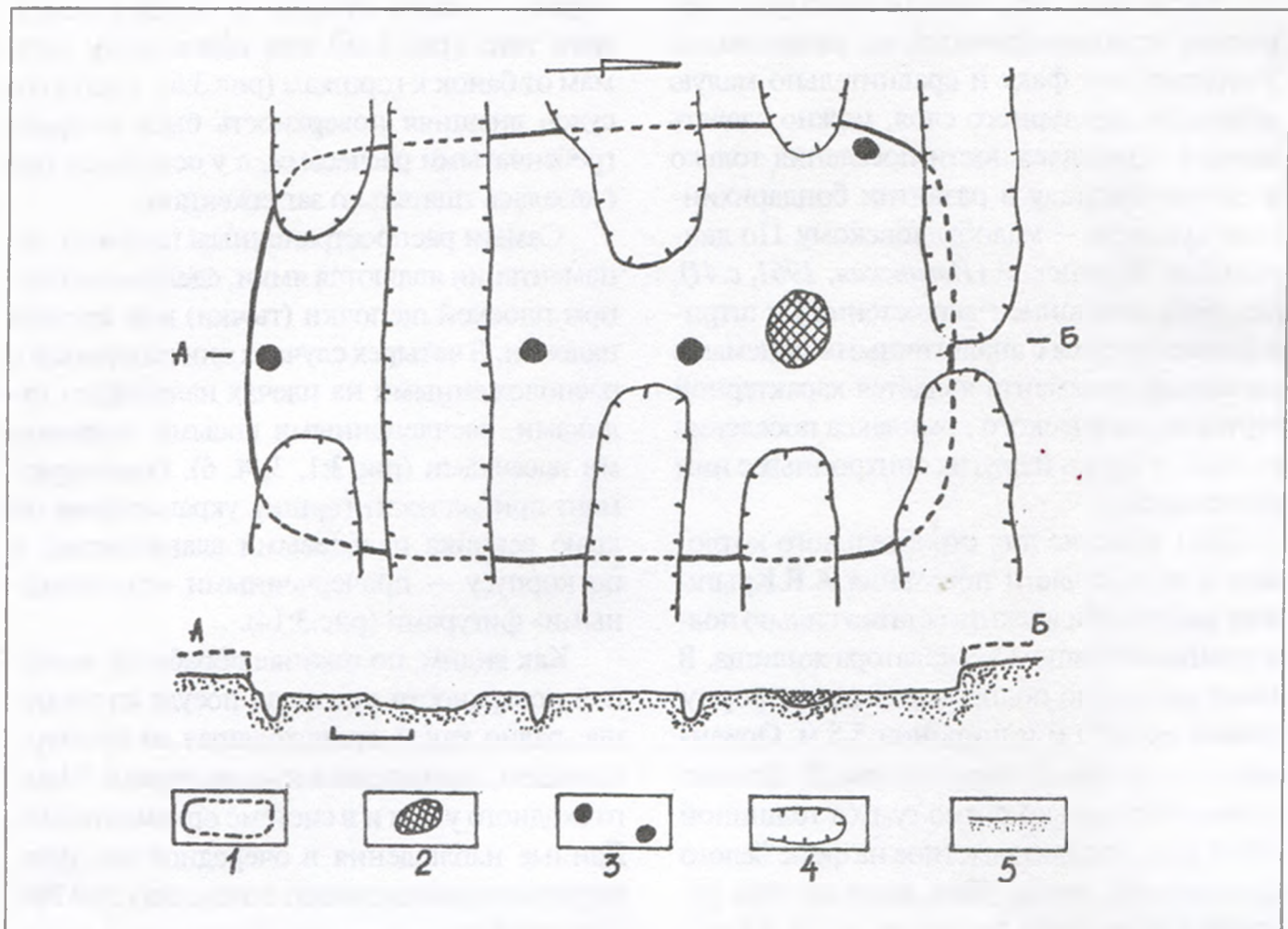

Рис. 2. Марки II, хут. План и профиль жилища.

Условные обозначения: 1 — контуры котлована жилища; 2 — очаг; 3 — гумус; 4 — материк; 5 — столбовые ямки; 6 — места разрушений.

лобудковских памятниках не было замечено. Отсутствуют подобные формы и элементы орнаментации в более ранней, генетически связанной с раннебондарихинскими памятниками, марьяновской культуре (Ильинская, 1961, с.38-43; Березанская, 1982, с.41-47, 68). Поэтому, такие новации нельзя объяснить внутренними, эволюционными изменениями в керамическом комплексе малобудковских памятников. Нет сомнений в том, что они возникли под инокультурным влиянием. Вполне возможно, что источник этого внешнего воздействия находился в Днепровском лесостепном Правобережье. К примеру, очень близкие по форме тюльпановидные сосуды, в том числе и с валиковой орнаментацией, происходят из белогородовского поселения у с.Собковка (Березанська, 1964, с.51, рис.1) и нижнего горизонта культурного слоя Субботовского городища (Тереножкин, Ильинская, 1971, с.20, 27, 28; Ильин-

ская, Тереножкин, 1972, с.40), относящегося к первой ступени чернолесской культуры.

Дополнительным аргументом в пользу признания белогородовского влияния на процесс формирования керамического комплекса описываемого памятника является факт присутствия в жилище фрагментов кубковидных сосудов (рис.3:5, 12, 13, 15). Их орнамент состоит из горизонтальных рядов зубчатых линий в основании шейки, от которых на плечо опускается «бахрома», образованная группами косо поставленных параллельных отрезков. В одном случае отмечено сочетание оттисков зубчатого и кольцевого штампа (рис.3:5). Подобная орнаментация широко применялась жителями правобережных поселений, раскопанных у сел Большая Андрусовка и Собковка (Покровська, Петровська, 1961, рис.7:5; Березанська, 1964, рис.9:2; 10:1, 3, 9, 11; 12:8, 9, 12). В свою очередь, она восходит к более ранним памятникам кома-

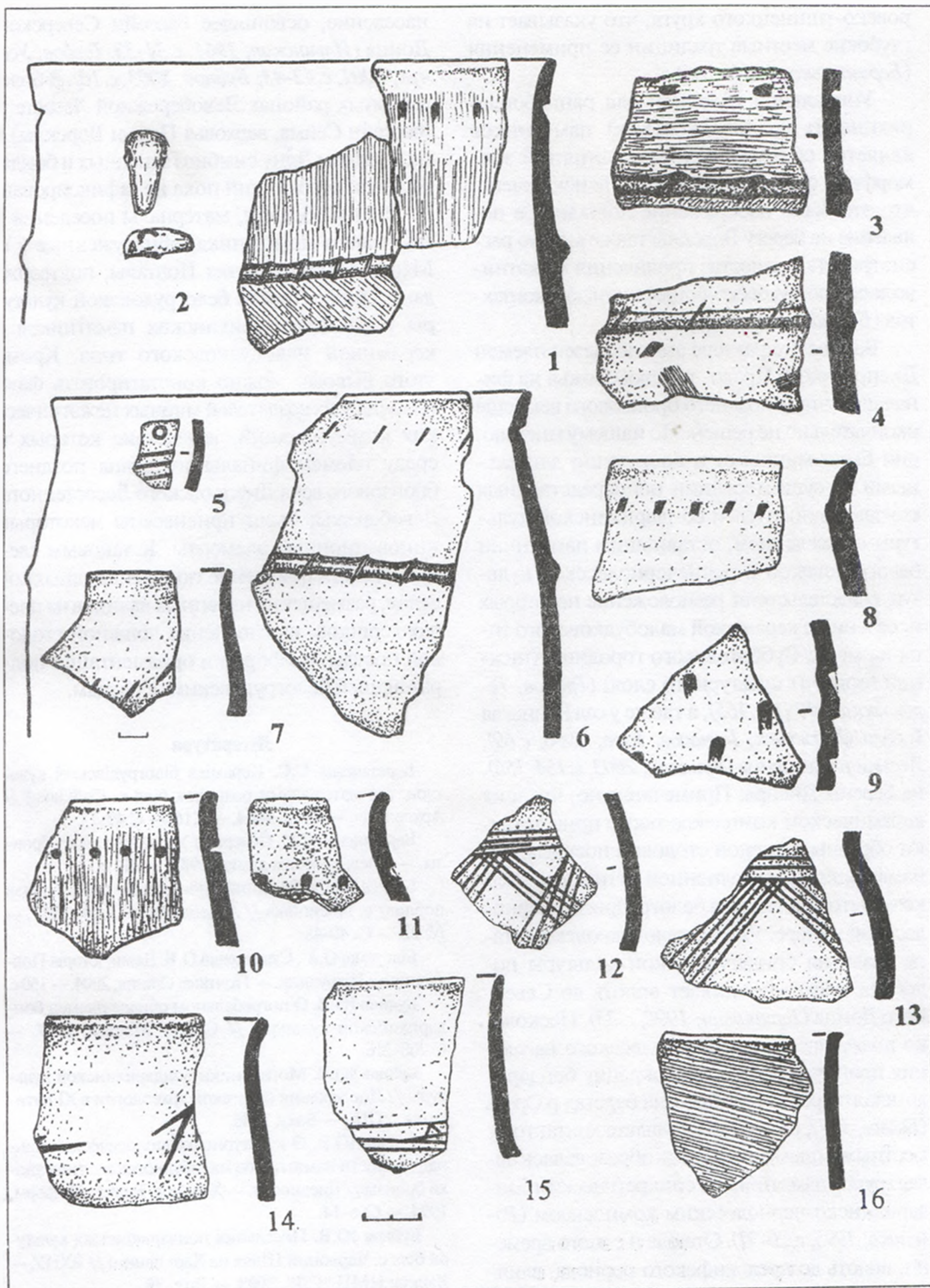

Рис. 3. Марки II, хуг. Керамика из жилища.

ровско-тшинецкого круга, что указывает на глубокие местные традиции ее применения (*Березанська, 1964, с.60*).

Уникальной находкой для раннебондарихинских (малобудковских) памятников является обломок головки глиняной зооморфной статуэтки (рис.3:2). Не исключено, что это было изображение лошади. Ее появление на берегу Ворсклы также можно рассматривать в качестве проявления межэтнических белогрудовско-бондарихинских контактов (*Березанская, 1982, рис.75:4*).

Вопрос о характере взаимосвязей племен Днепровского Право- и Левобережья на финальном этапе позднего бронзового века еще окончательно не решен. По нашему мнению, они были мирными и достаточно длительными. О существовании непосредственных контактов носителей бондарихинской культуры с населением, оставившим памятники белогрудовской и раннечернолесской культур, свидетельствует расположение некоторых поселений с керамикой малобудковского типа на месте Субботовского городища (нижний горизонт культурного слоя) (*Граков, Тереножкин, 1958, с.165*), а также у сел Воинская Гребля (*Довженок, Гончаров, Юра, 1966, с.69*), Леськи и Самовица (*Куштан, 2003, с.154-156*), на берегах Днепра. Примечательно, что в их керамическом комплексе также присутствуют образцы лощеной столовой посуды с орнаментацией, выполненной оттисками мелкозубчатого штампа в белогрудовско-чернолесской манере. Уже на малобудковском этапе развития бондарихинской культуры подобная посуда проникает вплоть до Северного Донца (*Гершкович, 1998, с.33*). Несколько позже часть раннечернолесского населения проникает на южную окраину бондарихинского ареала и оседает на берегах р.Орель (*Беляев, 1977, с.44-47*). В результате контактов с местными племенами здесь образовалась целая группа памятников с синкретическим бондарихинско-чернолесским комплексом (*Ромашко, 1995, с.20-31*). Отсюда и с этого времени, вплоть до предскифского периода, влияние чернолесской культуры с еще большей силой было направлено на бондарихинское

население, освоившее бассейн Северского Донца (*Ильинская, 1961, с.31-33; Горбов, Усачук, 2001, с.42-43; Буйнов, 2003, с.10*). В более северных районах Левобережной Лесостепи (бассейн Сейма, верховья Псла и Ворсклы) и на Среднем Дону симбиоз западных и бондарихинских традиций пока не зафиксирован.

Таким образом, материалы поселения и грунтового могильника, обнаруженные у с. Марки в окрестностях Полтавы, подтверждают синхронность белогрудовской культуры и раннебондарихинских памятников с керамикой малобудковского типа. Кроме этого вывода, можно констатировать факт наличия у их создателей мирных межэтнических коммуникаций, вследствие которых в среду племен финального этапа позднего бронзового века Днепровского Лесостепного Левобережья были привнесены некоторые инновационные элементы. К таковым следует отнести появление тюльпановидных сосудов, размещение налпных валиков на плечах горшков, изготовление лощеной столовой посуды, по форме и орнаментации подражающей белогрудовским образцам.

Література

- Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури: (За матеріалами розкопок біля с. Собківка) // Археологія. — Київ, 1964. — Т.16. — С.49-75.
- Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев: Наукова думка, 1982. — 211 с.
- Беляев О.С. Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка // Археологія. — Київ, 1977. — № 22. — С. 40-48.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини: Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160 с.
- Буйнов Ю.В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. — Москва, 1977. — С.208-216.
- Буйнов Ю.В. Могильники бондарихинской культуры // Достижения советской археологии в XI пятилетке / ТДК. — Баку, 1985.
- Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков: Бизнес Информ, 1994. — С. 6-14.
- Буйнов Ю.В. Поселення бондарихинської культури біля с. Червоний Шлях на Харківщині // ВХНУ. — Харків: НМЦ "СД", 2003. — Вип. 35.
- Гершкович Я.П. Білогрудівсько-чорноліський компонент у пам'яток пізнього бронзового віку Східної

України // Доба бронзи Доно-Донецького регіон / ТДК. — Київ, Воронеж, 1998.

Горбов В.Н., Усачук А.Н. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям // ДАС. — Донецк, 2001. — Вып.9.

Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище (раскопки 1955 г.) // СА. — Москва, 1958. — № 2. — С. 164-178.

Довженюк В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — Київ: Наукова думка, 1966. — 148 с.

Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — Москва, 1961. — № 1. — С. 26-45.

Ильинская В.А., Тереножкин А.Н. Отчет о работе Скифской среднеднепровской экспедиции в 1972 году. — Машинопись. — Киев, 1972 // НА ИА НАНУ. — 1972/15. — Ф.е. — № 6163.

Каменецкий И.С. Археологическая культура — ее определение и интерпретация // СА. — Москва, 1970. — № 2. — С. 18-36.

Ковпаненко Г.Т. Поселения периода поздней бронзы и раннего железа поблизу Охтирки // Археология. — Київ, 1957. — Вип. 11. — С. 95-105.

Куштан Д.П. Поселения доби поздней бронзы біля с. Леськи на Черкащині // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: ІА НАНУ, 2003. — С. 154-157.

Покровська Є.Ф., Петровська Є.О. Поселения конца эпохи бронзы біля с. Велика Андрусівка // Археология. — Київ, 1961. — Т. 13. — 129-144.: іл.

Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. — 92 с.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Полтава: Наукова думка, 1982. — 108 с.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 156 с.: іл.

Тереножкин А.И., Ильинская В.А. Отчет Скифской среднеднепровской экспедиции о раскопках в Черкасской области в 1971 году. — Машинопись. — Киев, 1971. // НА ИА НАНУ. — 1971/12. — Ф.э. — № 5941.

Буйнов Ю.В.

Поселення та ґрунтовий моги́льнийник бондарихинської культури біля хут. Марки у Полтавській області

Резюме

У статті подана узагальнююча характеристика матеріалів, які походять зі зруйнованої ділянки поселення та ґрунтового моги́льного з похованнями за обрядом кремації, досліджених біля хут. Марки на околиці Полтави у середині 1980-х рр. Наводиться висновок про їх належність до старожитностей малобудківського етапу бондарихинської культури та синхронність знахідок кераміки з матеріалами білогрудівської культури.

26.09.2005.

Повідомлення

Шерстюк В.В.

Меч з округи Стасівського городища на Ворсклі

Зі Стасівського городища чи його околиць (Супруненко, Гейко, Кулатова, 1999) походить кинджал, що зберігається у приватній колекції. Він має антенно-подібне навершя з невеликими волотами, руків'я з округлими бортиками по краях та рельєфним заглибленням по центру, ниркоподібне перехрестя, у вигляді двох наварених платівчатих половинок. Лезо підрикутної форми, у перетині овально-ромбічне, плавно розширюється до перехрестя (рис.). Збережена довж. кинджала 33,5 см, а реконструйована — 34,5 см. Ширина навершя — 4,5 см, руків'я — 2,0 см, перехрестя — 5 см, максимальне розширення леза клинка — 3,5 см.

Кинджал належить до II відділу, I підвідділу, I типу, за Г.І.Мелюковою (Мелюкова, 1964, с.53-54). Але невеликі розміри волот та наявність на них збережених виступів, що стилізовано передають зображення кігтів орла, зближує виріб з іншим типом скіфської зброї — підвідділу II (з антенним навершям, що трактоване у тваринному стилі). Проте, у Г.І.Мелюкової немає в цьому підвідділі типу кинджалів з ниркоподібними навершями (Там само, с.55-56). Отже, зразок оз-

броєння займає проміжне становище між вказаними вище типами кинджалів скіфського часу. Лише один примірник подібного кинджалу має хронологічну позицію — друга половина VI ст. до н.е., а найближчі аналогії — походять із-під Сміли, хоча в одного з них навершя виконане дещо інакше (Мелюкова, 1964, с.53-56, табл. XVI: 20:7).

Література

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д1-4. — 116 с.

Супруненко О.Б., Гейко А.В., Кулатова І.М. Городище скіфського часу в с.Стасі у Середньому Поворсклі // АЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2. — С. 14-18.
15.11.2004.

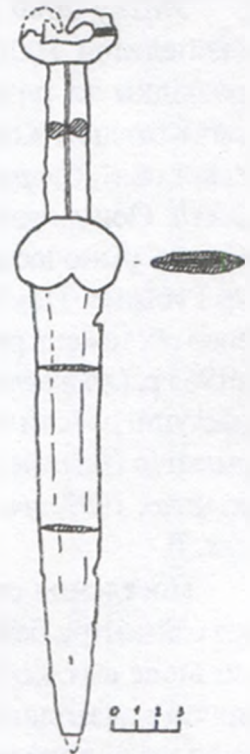

Рис. Стасі, с., околиці. Кинджал. Залізо. Приватна збірка.

КЕРАМІКА ЗРУБНОГО ЧАСУ ІЗ ПОСЕЛЕННЯ В ур.РУБІЖНЕ ПОБЛИЗУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

На даний час на території Полтавського краю відомо більше 100 пам'яток зрубної культурно-історичної спільноти. За всю історію вивчення в межах сучасної області було відкрито та досліджено значну кількість поховальних комплексів, залишених зрубними племенами, виявлено чимало окремих випадкових знахідок. Малодослідженим у плані вивчення зрубних старожитностей є поселення регіону. Із великої кількості відомих пам'яток — поселень та залишків стійбищ з матеріалами зрубної епохи — розкопки проводилися лише на двох (сс.Мар'їне та Лихачівка у Поворсклі). Матеріали з інших представлені майже винятково поодинокими фрагментами кераміки чи інших виробів, і не дають більш-менш загального враження про керамічний комплекс посуду зрубних племен на цій території. Цікавим у цьому плані можуть стати матеріали, здобуті під час розвідок та невеликих розкопок на поселенні в ур.Рубіжне біля Котельви.

Улітку 2000 р. Охоронна археологічна експедиція ЦОДПА провела археологічні розвідки та рятівні розкопки в околицях смт.Котельва Котелевського району Полтавської обл. (*Супруненко, Кулатова, Шерстюк, 2000*). Основним об'єктом досліджень стало відоме різночасове поселення Котельва I в ур.Рубіжне. Пам'ятка відкрита та неодноразово обстежена розвідками В.П.Андриєнка ще з 1965 р. (*Андриєнко, 1965, арк.4-7; 1970, арк.8*), наступні роботи тут проводили також І.М.Гавриленко (*Гавриленко, Ткаченко, 1995, с.93; Гавриленко, 1997, арк.3*) та А.В.Гейко (*Гейко, 1999, арк.3*).

Поселення розташоване за 2 км на захід від райцентру, безпосередньо справа від мосту, по шосе смт.Котельва — с.Більськ, на місі другої надзаплавної тераси лівого берега сучасного річища р.Ворскла, висотою 7-10 м, і витягнуте у меридіональному напрямку вузькою смугою на площі 2 га (350x50-60 м).

Відзначена концентрація знахідок різних епох у певних частинах поселення. Зокрема, зрубні матеріали, в основному, виявлені у центральній ділянці пам'ятки. Звідси і походить переважна більшість керамічних матеріалів доби пізньої бронзи. На південній периферії поселення теж було знайдені зрубні матеріали, хоча у значно меншій кількості та в переміщеному стані.

У центральній частині поселення, у розмиві берега р.Ворскла, був помічений профіль невеликої напівзруйнованої господарської ями. Зачистка в цьому місці виявила, що прошарок над материком із матеріалами пізньоямного часу, з глибини 0,45 м та до денної поверхні, перекриває культурний шар пізньобронзової доби, якій і належить виявлений об'єкт. У дерні подекуди траплялася невиразна кераміка скіфської епохи.

Яма мала округлі у перетині стінки, з невеликим уступом з південного боку (рис.1:1). Виявлена з рівня 0,40 м і простежена до 1,00 м. Виявилось, що яма збереглася лише на 1/4 частини. Насичена вона аналогічним з верхнім культурним прошарком ґрунтом. У заповненні ями відзначена концентрація вуглин і подрібнених фрагментів кераміки та обмазки, що рівномірно зустрічалися по всій площі.

Кераміка зрубної культури походить зі зборів, зачистки відслонення та господарської ями, і розглядається комплексно.

Кераміка пізньобронзової доби з поселення в ур.Рубіжне добре заглажена, майже половина її — зі слідами неглибоких різноспрямованих розчосів дрібнозубчастої гребінки чи тріски, жмутка трави. Розчоси хаотично спрямовані, неглибокі, іноді — ледь помітні, подекуди утворюють своєрідні орнаментальні композиції у сукупності з іншими елементами декорування. Майже не зустрічається таких слідів на уламках гостроріберних посудин. Поверхня останніх заглажена більш ретельно, іноді ангобована. До-

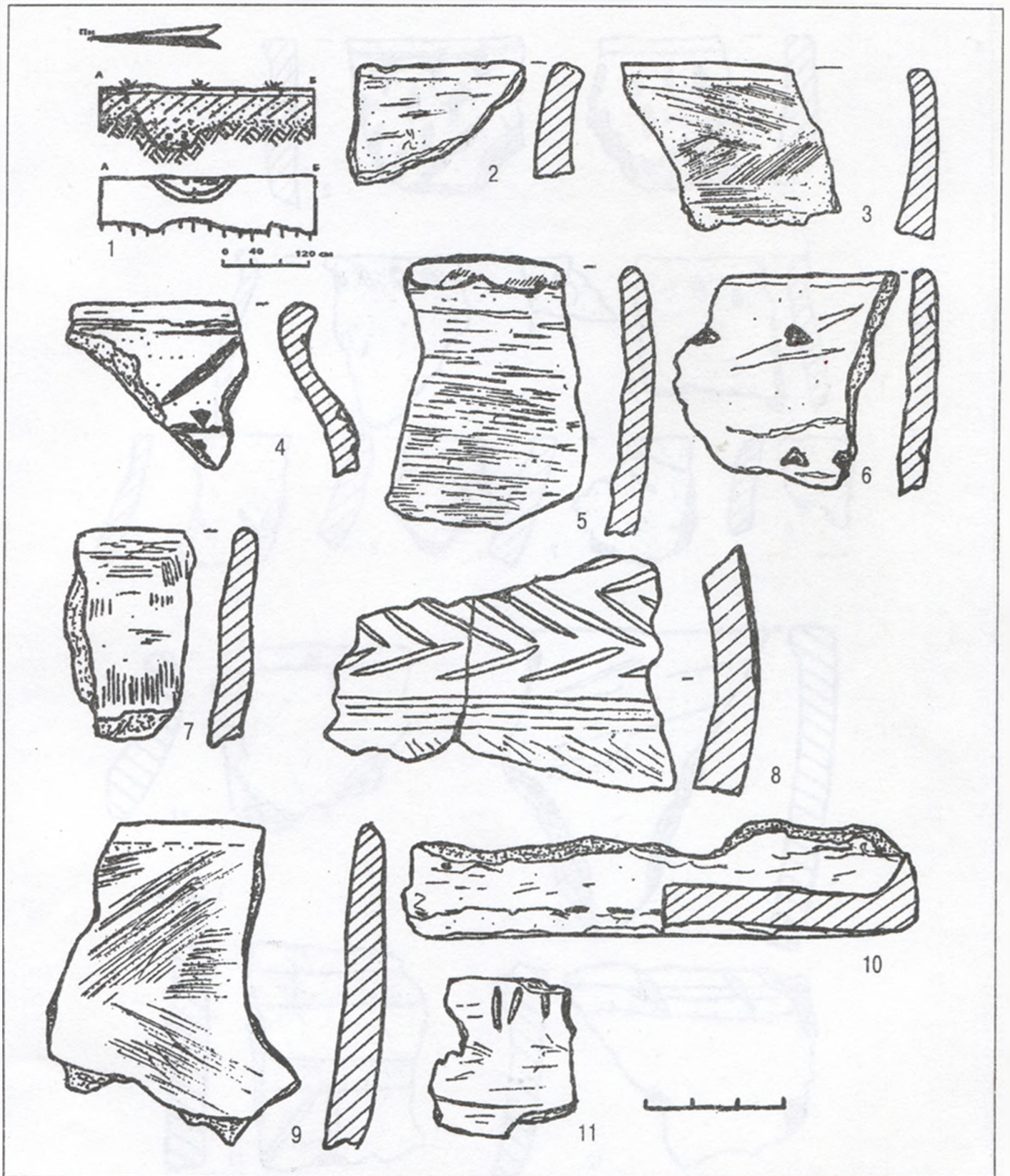

Рис. 1. Профіль зачистки ями (1) та кераміка зрубної епохи (2-11) з поселення в ур.Рубіжне.

мішки в тісті незначні, переважно це дрібно-товчений шамот, рідше — пісок.

Порівняно нечисленними в колекції є фрагменти ребристих посудин (рис.2:11). На плічку одного з таких горщиків збереглася частина трикутного фризу, в основі

якого — наколи паличкою (рис.1:4). Інше вінець — з горизонтальним зрізом, валиковим потовщенням із середини, з орнаментом у вигляді скошених насічок. Ще одна вінцева частина — з комірцевим потовщенням та відбитками косо поставленої палички під гори-

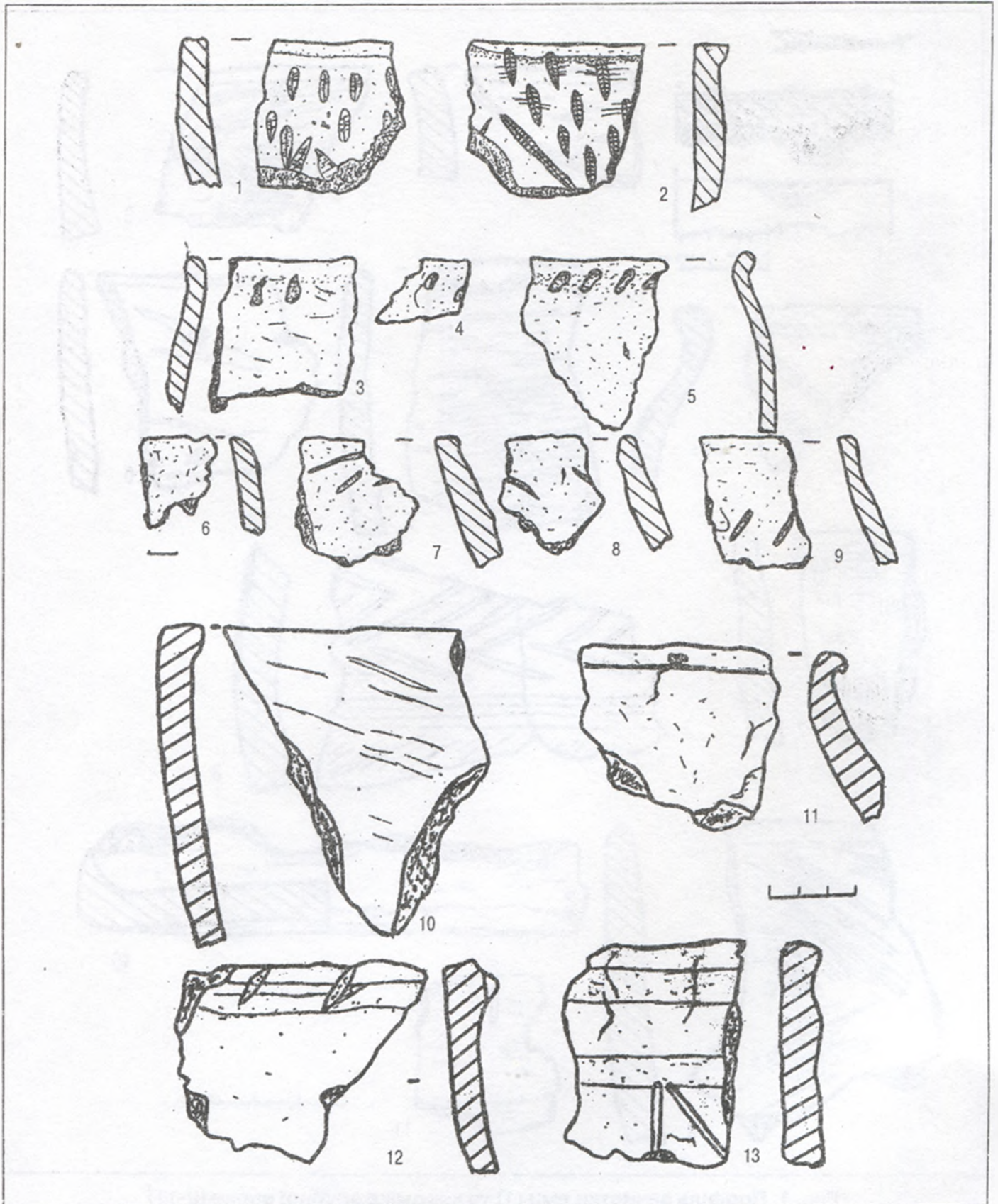

Рис. 2. Кераміка зрубної культури з поселення в ур.Рубіжне.

зонтальним зрізом. Реберчаста частина стінки однієї з таких посудин має орнамент на-
 подоби здвоєних стрілчастих візерунків, під
 якими проходить ряд горизонтальних негли-
 боких розчосів гребінцем (рис.1:8). Можна

відзначити уламок плечової частини гостро-
 реберного горщика, прикрашеного скошени-
 ми Х-подібними та горизонтальними лініями,
 нанесеними відбитками гусенички, та відтис-
 ками пустотілої палички чи трубчастої кістки.

Переважає більшість уламків посуду зрубної доби належить типовим для цього періоду банковим формам. Переважають банкоподібні посудини закритого типу (рис.1:3, 5; 2:6-9), рідше — з вертикальними вінцями (рис.1:6, 9; 2:1-2, 13) та відкритого типу (рис.1:2, 7; 2:10). Деякі із них орнаментовані, переважно під зрізом. Зріз здебільшого округлий у профілі, іноді — з комірцевими потовщеннями, як із зовнішнього боку — в більшості, так і з внутрішнього. Близько половини таких банкових посудин неорнаментовані, та й орнаментальні композиції на їх уламках більш бідні.

Серед основних прийомів декорування банкового посуду зрубним населенням на цій пам'ятці можна назвати, зокрема, скошені у різні боки насічки, горизонтальні тичкові вдавлення загостреною чи розмочаленою паличкою, іноді в два ряди, валикоподібні розгладження в сукупності із геометричним візерунком, скошені пальцево-нігтьові вдавлення під зрізом. Цікавими є два фрагменти вінця, можливо, від однієї посудини, із орнаментом у вигляді вершин трикутників, нанесених гусеничкою, та відбитків майже горизонтально поставленого гусеничного штампю (рис.2:1:2).

Кілька фрагментів стінок зрубного посуду мають орнаmentaцію: ряд вертикальних насічок гострим предметом, пальцеві вдавлення, горизонтальний масивний наліпний валик підтрикутної у перетині форми, розчленований скошеними насічками, Х-подібний знак та ін. Ще один фрагмент стінки горщика — з отвором від ремонту.

Приденні частини такого посуду оформленні у вигляді невеликих уторів.

Керамічні матеріали зрубної доби з поселення в ур.Рубіжне поєднують як типово зрубні риси у формі та орнаmentaції посуду (гострореберність та банковість, валикові, геометричні та штампові композиції), так і деякі ознаки серед керамічного інвентаря бондарихинської культури (наближені до тюльпаноподібних рис форми, тичкові паличкові фризи) (рис.2:3, 5). Слід зазначити, що на поселенні вже знаходили малобудківську кераміку (Воловик, 1991, с.16). Хоча, деякі “мало-

будківські” елементи орнаменту нанесені на банковому посуді зрубного типу. Тому, в даному випадку, вірогідно, маємо справу з іншокультурним впливом ранньобондарихинського етносу на зрубні керамічні традиції.

Джерела та література

Андрієнко В.П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/71 — Ф.е. 5057.

Андрієнко В.П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. // НА ІА НАНУ. — 1970/77.

Воловик С.І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид.ПКМ, 1991.

Гавриленко І.М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заглаві р. Ворскли. Котелевський і Зіньківській райони Полтавської області. 1996 р. — Полтава, 1997 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 155.

Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідка у Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава: Полтавський літератор, 1995. — № 3. — С. 93-95.

Гейко А.В. Звіт про археологічні дослідження у басейні р. Ворскли у 1998 р. — Полтава, 1999 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 205.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт. Котельва Полтавської області влітку 2000 року. — Полтава, 2000 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.400.

Шерстюк В.В.

Кераміка зрубного времени с поселения в ур.Рубежное возле Бельского городища

Резюме

В публикации дается характеристика керамического комплекса зрубного времени из разновременного поселения в ур.Рубежное возле пгт.Котельва, полученного во время спасательных исследований на памятнике в 2000 г. Это третье зрубное поселение в Полтавской области, на котором производились раскопки. Фрагменты посуды репрезентируют типичный набор керамики зрубных племен. Некоторые элементы керамических форм и декорирования свидетельствуют о влиянии бондарихинской культуры на традиции изготовления посуды местными зрубными племенами.

01.13.2005

РАННЕАНТИЧНАЯ СТЕКЛЯННАЯ ГЛИПТИКА КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ В ПАМЯТНИКАХ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (VI-II вв. до н.э)

Стекло относится к одному из древнейших искусственных материалов. На протяжении длительного времени оно изготавливалось в подражание самоцветам (Кунина, 2001, с.158-164) и использовалось для удовлетворения идеологических потребностей древних обществ.

Одной из интереснейших разновидностей стеклянных артефактов раннеантичного времени, встречающихся в археологических памятниках Восточной Европы, являются реплики каменных гемм и перстни. Геммы представлены инталиями [ит. *intaglio* — резба, резной камень с углубленным изображением] и камеями [фр. *camée* < лат. *cammeo* — резной камень с выпуклым изображением]. Инталии представлены т.н. скарабеоидными геммами [литиками-скарабеоидами]. Они появились раньше, чем камеи*.

Выделяют два направления в стиле оформления предметов глиптики [фр. *glyptique* < гр. *γλύπτει* вырезаю — искусство резьбы по камню] раннеантичного времени: «восточногреческое» и «греко-персидское» (Никулина, 1969; 1994). Если в первом видят продукцию восточногреческих центров, то в отношении второго — единого мнения нет. Одни учёные отстаивают точку зрения эллинского авторства этих печатей. Другие, настаивая на их персидском происхождении, признают определённое влияние на формирование мастерства авторов этих произведений греческого искусства (Furtwängler, 1900; Книпович, 1926; Максимова, 1926; 1937; 1956).

Литики-скарабеоиды. В специальной литературе литиками называются все, без исключения, античные стеклянные реплики гемм и недекорированные вставки в перстни. Термин происходит от древнегреческой кальки

одного из древнеегипетских названий стекла — *λίθος χύτη* или же *λίθινα χύτα* [«растекающийся камень», «плавленый камень»] (De-ro, 1981, p.84-85; Щанова, 1983, с.63; Сапожникова, Островерхов, 1991, с.87). Вторая часть термина характеризует форму гемм, воспроизводящих внешний вид священных жуков древних египтян — скарабеев. Слово скарабей [*scarabaeus*] имеет латинское происхождение и в зоологии означает род жуков, самки которых откладывают яйца в предварительно скатанные шарики из гноя.

Среди северопричерноморских находок преобладают геммы, выполненные в «восточногреческом» стиле. Сюжеты можно условно разделить на три группы: 1) изображения реальных и мифических животных; 2) изображения человеческих лиц и фигур; 3) мифолого-аллегорические композиции.

В глиптике анималистическая тематика всегда занимала одно из ведущих мест. Изображения животных хорошо известны уже на геммах и печатях III-II тыс. до н.э. Не менее популярной эта тематика была и в античное время. Это вызывалось не только тем, что древние были влюблены в окружающую их природу. Для архаических обществ была характерна такая форма общественного сознания, в которой вся природа, все космические и социальные силы, выступали в звериных обликах. Для изучаемого времени в равной мере это касается как скифов, так и греков. У последних антропоморфный и зооморфный символизм мирно сосуществовали и дополняли друг друга (Кагаров, 1913; Лосев, 1957; Бессонова, 1982, с.77; Раевский, 1985; Nilsson, 1974-1976).

В нашей выборке животные представлены травоядными и хищниками. Фигурка

* Стекло — термин собирательный. Он служит для обозначения широкого объекта исследований. Древнее стекло рассматривается и как материал, и как элемент производственной деятельности, и как памятник культуры эпохи (Щанова, 1983, с.6, 192-193; 1983а, с.192-193).

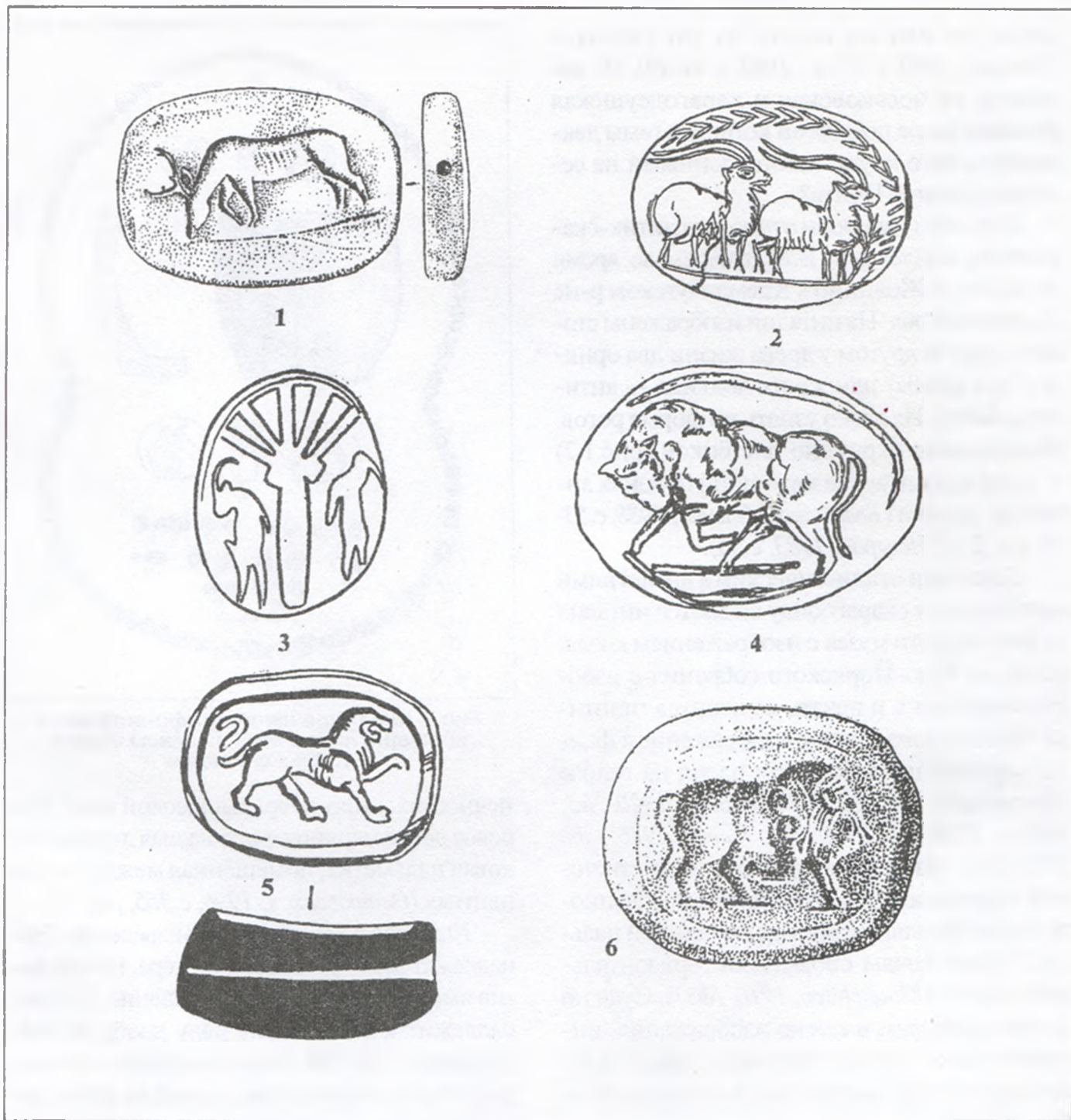

Рис. 1. Изображения реальных животных на литиках-скарабеоидах.

благородного оленя воспроизведена на скарабеоиде из детского погр. IV ст. до н.э. кургана 4 скифского могильника Носаки в Запорожской обл. (Бидзия и др., 1977, с.114, рис. на с.61). Изображение выполнено на выпуклой стороне. Художник передал образ спокойно пасущегося животного с большими ветвистыми рогами (рис. 1:1). Подобная реплика найдена в кургане Карагодеушах (Ланно-Данилевский, Мальмберг, 1894, с.66).

Мотив оленя был одним из наиболее популярных в раннеантичной глиптике. Про-

тотипами подобных изображений чаще всего служили сюжеты ранних ионийских монет (AGDS, 1969, №172; Furtwängler, 1900, №XI: 25-26, 28; XIV, 13; Kibaltchitch, 1910, I:4, 29; II, 43; V, 160; IX, 277). Анималистические изображения были излюбленными в творчестве Дексамена Хиосского. В Эрмитаже имеется пантикапейская гемма с изображением пасущегося оленя, сохраняющая все приметы мастерской Дексамена. О.Я.Неверов предположил, что мастер некоторое время работал на Боспоре, и что эта инталия сделана

лично им или же кем-то из его учеников (Неверов, 1973, с.57 сл.; 1983, с.44-49). Не являются ли носаконская и карагодеушская реплики более поздними копиями гемм дексаменовского круга, изготовленными на северных берегах Понта?

К раннему времени относится литик-скарабеид, найденный В.М.Зубарем во время разведок у с.Жовнино в Кременчугском р-не Полтавской обл. На инталии изображены стоящие друг за другом у дерева жизни два орикса (*Oryx gazella*) или же их подвиды — антилопы Бейза. Их легко узнать по форме рогов. Изображение окружено плетёнкой (рис.1:2) — характерный архаизирующий признак античных печатей (Большаков, Ильина, 1988, с.53-54, рис.2:17; Неверов, 1983, с.35).

Близкими стилистическими аналогиями жовнинскому скарабеиду являются инталия из Бостонского музея с изображением козла, гемма из Нью-Йоркского собрания с изображением коня и печать из корпуса глиптики Британского музея с изображением фантастической цапли с рогом оленя на голове (Furtwängler, 1900, XI, №30; Beazley, 1920, №3; Walters, 1926, tabl.XVIII:106; Richter, 1956, tabl.XVIII:106). Из Ольвии происходит аметистовый скарабеид с изображением вздыбленного козла с большими рогами у ветвистой пальмы. Линия почвы обозначена горизонтальной линией (Kibaltchitch, 1910, №53). Судя по форме, размерам и стилю изображения, инталию также следует отнести к работе восточногреческих мастерских и датировать V-IV в. до н.э.

К IV в. до н.э. относятся литики с изображением козлов в геральдической позе, у мирового дерева (ГЭ — № Ж-6627). Дерево трактовано в виде высокой пятилистной пальмы. Козлы стоят на задних конечностях. Морда одного из них направлена в противоположную от дерева сторону. Второе животное пытается дотянуться к ветвям (рис.1:3).

Вторая реплика (рис.2:3) входила в состав клада украшений скифского времени, случайно найденного на берегу Киевского моря. Изображение помещено на плоской стороне. Козлы, приподнявшись на задних ко-

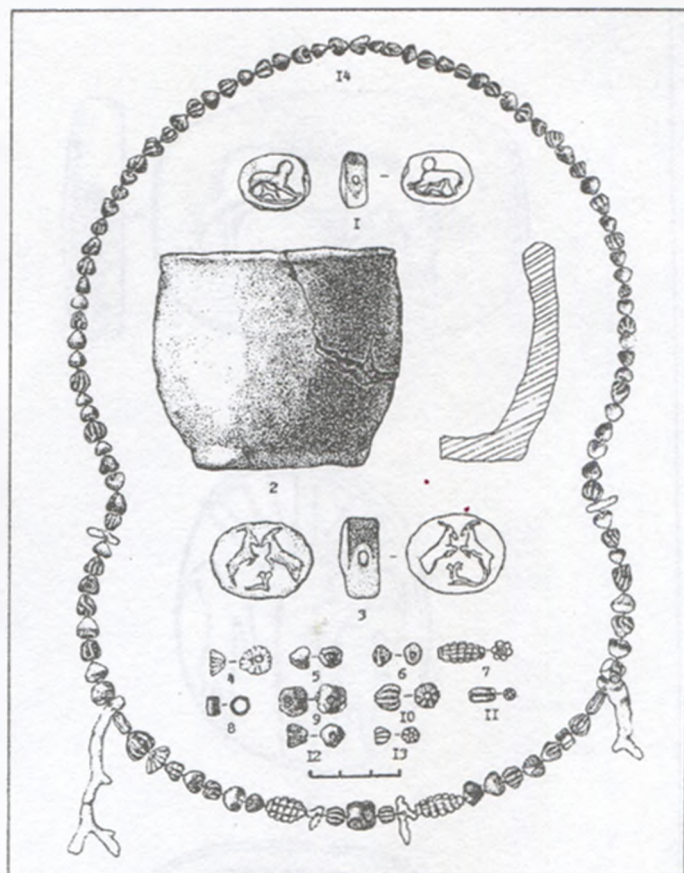

Рис.2. Клад украшений скифо-античного времени, найденный на левом берегу Киевского моря.

нечностям, стоят в геральдической позе. Мировое дерево маркирует небольшая двухлепестковая пальметка, помещённая между ног копытных (Островерхов, 1996, с.365, рис.1:3).

Хотя рассмотренные произведения принадлежат руке греческого мастера, но сам мотив имеет восточное происхождение. Он принадлежит к обширному ряду изображений, связанных с идеей упорядоченного, организованного пространства, одной из форм выражения концепции мирового дерева. Симметричность двух фигур по сторонам дерева отражает роль последнего в качестве центрального элемента горизонтальной подсистемы космической модели. Подобные изображения часто воспроизводятся на геммах «греко-персидского» круга, а также на памятниках звериного стиля (Furtwängler, 1900, III:26; XVII:68; Kibaltchitch, 1910, №II:53; Никулина, 1969, табл. III:7,9; Раевский, 1985, с.114-115; Островерхов, 1996а, с.100, рис.6:1-2).

В раннеантичных (Kibaltchitch, 1910, №II:40; ГЭ. — Рап. № 1873/164; ИИМК. — Ол. №2943/122 и др) и скифских (Болтрик, Остро-

верхов, 1989; Островерхов, Охотников, 2004; Островерхов, Редина, 2001) памятниках Северного Причерноморья широкое распространение получили литики-скарабеоиды с изображением бодающегося быка (рис.1:4). Этот тип изображений в античной глиптике хорошо известен (*Furtwängler, 1900, №IX:19; XXIV:72; XXV:22, 28; XXVIII:65, 72; XXIX:53-54; XLI:11; Kibaltchitch, 1910, №I:30; II:36, 40; VIII:263; AGDS, №171*). Мастерами глиптики он был заимствован из нумизматики, где, например, встречается на фурийских статерах около 412 г. до н.э. (*Tier- und Pelanzenbilder..., 1889, taff.III:46*).

В VI-IV вв. до н.э. популярными были геммы с изображением львиных фигурок (*Beazley, 1920, №82*). Подобные стеклянные реплики в значительных количествах находят на Боспоре, в Ольвии, в меотских и скифских курганах (*ДБК, 1848, Атлас, табл.XVI, №88:11; ОАК, 1859, с.IX; ОАК, 1860, Атлас, табл.IV:11; ОАК, 1882-1888, с.CLXX; МАР, 1894, с.31; ГЭ. РАН. 1906/3; 1913/82 и др.*). Выделяется несколько разновидностей.

К первому типу относятся скарабеоиды с изображением профильной фигуры животного. Из Курджипского кургана происходит литик (рис.1:5), на плоской стороне которого, внутри овала с рельефным бортиком, оттиснута фигурка идущего льва. Левая нога — слегка приподнята. Длинный извилистый хвост также приподнят. Пасть оскалена. Имеется небольшой загривок (*Галанина, 1980, с.42, 98, №33*). Подобная фигурка хищника помещена на реплике из кургана Карагодеушах. Издатели считали, что последняя гемма была завезена на Боспор из Передней Азии (*Ланпо-Данилевский, Мальмберг, 1894, с.70-71, 157-159, табл.IV:6*).

Колоритную львиную фигурку видим на отливке из кургана 21/2 у с.Пюневка в Ниж-

нем Поднепровье. Изображение помещено на спинке. Внутри овала с рельефным бортиком оттиснута фигурка идущего зверя. Туловище тяжеловесное. Передняя правая лапа слегка приподнята и согнута в коленке под прямым углом. Левая — вытянута и слегка выброшена вперед. Хвост опущен. Пасть закрыта. Голову окаймляет пышная грива, переданная при помощи прямых параллельных линий. Моделированы некоторые детали: нос, ухо, складки туловища. На предплечье правой передней лапы помещён дополнительный орнаментальный мотив — S-видный завиток (рис.1:6). Это выдаёт руку местного мастера. Подобные элементы часто помещались на памятниках греко-скифского звериного стиля (*Капошина, 1950, с.49-50; Граков, 1971, табл.XVI, XX; Лесков, 1972, табл.13; Островерхов, Охотников, 1996, с.166, рис.9:5*).

На ольвийских стеклянных скарабеоидах V-IV вв. до н.э. (*ИИМК, Ол-2779/135; Ол-1969. Раск.Е-VIII, ном.IX*) популярными были изображения профильных фигурок лежащих львов*.

В пользу производства части литиков с изображением профильных львиных фигур в древнегреческих городах на северных берегах Черного моря может свидетельствовать появление образа зверя на монетах Пантикапея. Идентичное курджипскому изображение видим на монетах города 359-349 гг. до н.э. (*Анохин, 1986, табл.3:99*).

Иную разновидность представляют реплики с изображением львицы, кормящей детёныша. Нам известны два таких экземпляра. Они однотипны и, очевидно, вышли из одной мастерской. Туловища животных изображены в профиль, морды — в фас. Львицы стоят на слегка согнутых ногах. Между ног — львёнок, сосущий грудь. Первая гемма (рис.3:1)

* Образ льва воспроизводится и на иных предметах глиптики, находимых в Ольвии и на Боспоре. Одними из наиболее ранних являются два ионийских серебряных перстня, происходящих из некрополя Ольвии. На одном из них зверь показан с поднятым хвостом, на другом — животное готовится к прыжку. Сцены терзания с участием львов встречаем на нимфейских перстнях. На изделиях прослеживаются все характерные черты позднеархаического искусства «эвритмии», главными из которых были ритм, симметрия и равновесие (*Максимова, 1956, с.438-439, рис.1; Неверов, 1983, с.36; Скржинская, 1986, с.180-181; Островерхов, Охотников, 2004, рис.1:2.. Оттиск: Neverov, 1995, tabl. XI:3*).

найдена на Тамани (ГЭ. Т. 1909/47). Вторая (рис.2:2) — входила в состав уже упоминавшегося клада украшений из лесостепной Скифии (Островецков, 1996, рис.1:1).

В раннеантичной нумизматике и глиптике широкое распространение имел и мотив вепря (свиньи) (Panofka, 1852, taff.1:2, 18; Tier- und Pflanzenbilder..., 1889, taff.IV:17; XX:7; Furtwängler, 1900, №VII:62-63, 67-68; XXIX:67; XLV:15-18; Никулина, 1969, табл.1:5). К одной из наиболее ранних стеклянных реплик этого типа относится небольшой скарабеоид из женского погребения скифского кург. №13 у с. Большая Знаменка в Запорожской обл. (Отрощенко, Рассмакин, 1985, с.49-53; 1985а, с.242). Силуэт спокойно стоящего зверя намечен контурами. Переданы отдельные детали большой головы и щетина (рис.3:2). Близкую аналогию реплике может составить еще одна изданная гемма (Furtwängler, 1900, XI:6). Обе они выполнены в «греко-персидском» стиле и датируются V в. до н.э.

Значительно большим количеством представлены скарабеоиды с изображением вепря (свиньи), датируемые IV в. до н.э. Изображение бегущего кабана видим на реплике из меотского кургана № 30 близ аула Нечерзий на Кубани. Свинья с выводком поросят помещена на отливке из Пантикапея (ГЭ. Ж. 6627). Вепрь изображён и на гемме, происходящей из Семибратних курганов (Лесков, 1987, с.103, рис.40, кат. №99; ОАК, 1876, табл. III:33).

К редким сюжетам на геммах относятся изображения обезьян. Павиана (?) видим на реплике из кургана 81/1 (IV в. до н.э) у с.Верхнетарасовка на юге Днепропетровской обл. Животное изображено туловищем в профиль, мордой — в фас (рис. 3:3). Геммы с изображением обезьян известны в Ольвии и ряде других городов на Северном Понте. Из

Средиземноморья происходит инталия римского времени с изображением павиана, сидящего на крокодиле (Черненко, Евдокимов, Збеневич, 1973; Фотоархив ИИМК РАН, № 1-71804; Tier- und Pflanzenbilder..., 1889, taff. XIV:2)*

Ещё более редким в раннеантичной глиптике является образ лягушки. Нам известен один литик, происходящий из кургана у станицы Усть-Лабинской на Кубани. Лягушка в мифологии и религии древних народов являлась символом плодородия, часто выступала в качестве опоры мироздания (МИА, 1951, рис.18; Судник, Цивьян, 1982).

В античной глиптике довольно часто фигурировали мифологические персонажи. Некоторые из них воспроизводились и на литиках-скарабеоидах. К V в. до н.э. относится небольшая реплика из уже упоминавшегося ранее кургана № 13 у с. Большая Знаменка. На её плоской стороне оттиснуты фигурки химеры и грифона. Между ногами последнего — пшеничный колос (рис.3:4). Поскольку грифоны были священными животными Аполлона Гиперборейского (Ельницкий, 1962, с.209-211; Онайко, 1977; Островецков, 1996а, с.100-101), то колос, очевидно, напоминает о «гиперборейских дарах». Можно привести несколько близких аналогий большезнаменской гемме. Они также датируются V в. до н.э. и происходят с острова Мелос. Известную стилистическую и сюжетную близость также наблюдаем на ряде фаянсов с Березани и Навкратиса (Furtwängler, 1900, №V:16, 39а; Охотников, Островецков, 1993, с.69-74, рис.15:1; Буйских, Островецков, 1997, с.69-71, рис.1).

В 1971 г. в Никонии, в заполнении ямы с материалом 50-30 гг. V в. до н.э. (Брюяко, Островецков, 1993, с.60-63), был найден стеклянный скарабеоид. На его плоской стороне

* В Ольвии и на Боспоре известны коринфские и родосские терракоты с изображением обезьян (Русяева, 1982, с.139-140; Силантьева, 1970, с.16, №17, табл.3:5). Золотые бляшки V в. до н.э. с изображением обезьяньих головок найдены в некрополе Нимфея (Силантьева, 1959, с.69). О предназначении подобных изделий имеются различные суждения. Одни исследователи считают, что это были обычные пародии на человека, не имевшие отношения к каким-либо культам (Maximova, 1927, p.114). Другие видят в них апотропеи (Кобылина, 1970, с.10). По мнению А.С.Русяевой, обезьяна имела какое-то отношение к хтоническим культам плодородия, в частности, Деметры и Афродиты. Нельзя также не учитывать, что павиан был одним из символов ближневосточного бога Лилу Мена.

оттиснуто изображение сфинкса. Часть поля повреждена. Фиксируются туловище, задние лапы, левое крыло и хвост. Голова повернута лицом назад. Кисточка длинного, поставленного «трубой» хвоста, оформлена в виде орлиной головки. По краю нижней половины поля — желобок (рис.3:5).

Образ сфинкса воспроизводился в глиптике, скульптуре (*Herod., IV:79*), нумизматике, тореvтике. Сфинксы фигурируют на хиосских амфорных клеймах третьей четверти V в. до н.э. и монетах того же города. Никонийское изображение, скорее всего, скопировано с вазописи, где сфинксы с повернутой назад головой помещались у основания ручек и служили апотропеями (*Furtwängler, 1900, №VI:29-33; VIII:7, 34, 52, 58; XI:18; XII:48; XIX:46; Kibaltchitch, 1910, №II:61,65; Vickers, 1979, pl.VI b-c; Neverov, 1995, tabl.XI:2; Брашинский, 1984, табл. 1:1-2; Горбунова, 1983, № № 96, 174, 177*). В пользу северопричерноморского происхождения никонийского литика может свидетельствовать наличие орлиной головки, венчающей хвост чудовища.

Среди подъёмного материала на Каменском городище встретилось несколько стеклянных скарабеоидов IV в. до н.э. Одна из реплик, по определению Б.Н.Гракова, — «химера» (рис.3:6). Ей известны многочисленные аналогии (*Граков, 1954, с.108, табл.XI:7; Kibaltchitch, 1910, № II:41, 46; Boardman, 1970, №№ 642-655*).

В 1994 г., во время ознакомительной поездки на позднеархаическое поселение Надлиманское-3 (близ Никония), профессор М.Мильчарек нашёл реплику (рис.4:1) с изображением силена и менады. Сюжет оконтуривает штриховой ободок. Изделие находит прямую аналогию в агатовой инталии из Пантикалея. О.Я.Неверов датирует последнюю VI в. до н.э. и относит к продукции ионийских мастерских. Сходные изображения помещались на монетах Фасоса. Позы фигур и характер рисунка скарабеоида наиболее близки к типу монет, чеканенных в 500-465 гг. до н.э. Полагаем, что гемма изготовлена на Фасосе. Связи Нижнего Поднестровья с этим центром в позднеархаическое время фикси-

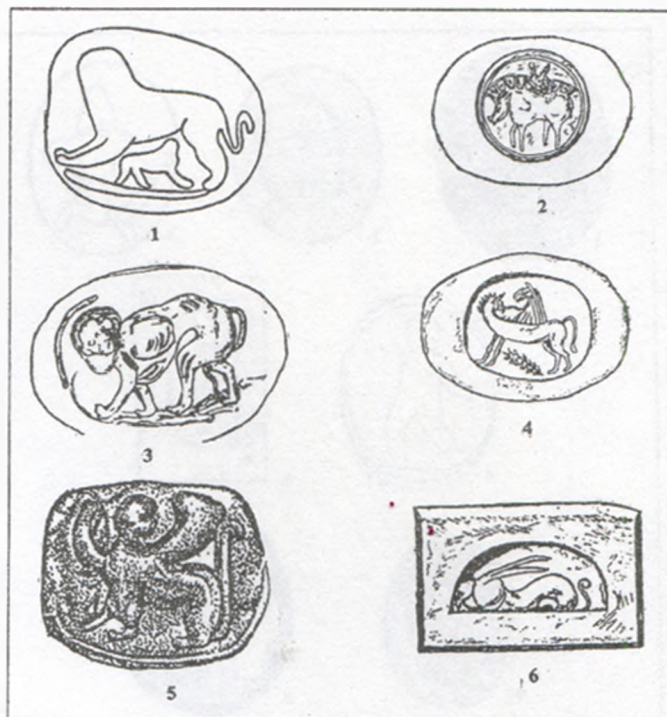

Рис.3. Изображения реальных и мифологических животных на литиках-скарабеоидах.

руются чётко (*Мильчарек, Островерхов, Охотников, 1995, с.36-38, рис. на титуле; Неверов, 1976, с.8, табл. 10; 1983, с.32, табл. II:6; CGC, 1963, V, III, p.216, № 2*). К этому же кругу изображений следует отнести скарабеоид с изображением менады, найденный в каменной гробнице V в. до н.э. на г. Митридат (*Неверов, 1983, с.108*).

Силены и менады в древнегреческой мифологии — демоны плодородия, воплощение стихийных сил природы, составляли свиту Диониса (*Фрезер, 1986, с.362-369*). Культ Диониса и низших божеств его окружения во времена греческой колонизации имел широкое распространение в Северном Причерноморье. Нижнее Поднестровье не было исключением (*Русяева, 1979, с.85-86; Секерская, 1989, с.109; Охотников, 1990, с.43-44, 50-51*).

Литик с изображением Афины происходит из кургана № 13 у с.Б.Знаменка. На нём помещено плоскостное, схожее с графическим, изображение стоящего воина, выполненное в архаизирующем стиле. Об этом свидетельствуют угловатость и статичность фигуры, а также ракурс изображения. Туловище показано в профиль, а голова на 3/4 к зрителю. Одет воин в длинный плащ. Голову украшает шлем с гребнем. В правой руке — щит.

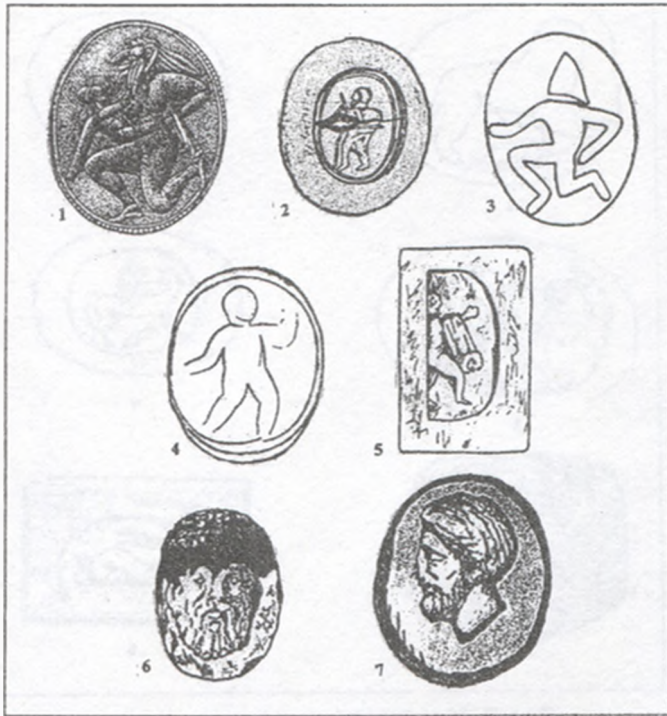

Рис. 4. Изображения человеческих фигур и мужских лиц на литиках-скарабеоидах.

В левой, поднятой вверх, — копье. Между ногами прослеживается изображение какого-то предмета (рис.4:2).

Подобный скарабеоид найден и в кургане Карагодеушах. Богиня изображена во весь рост, в фас. На голове шлем с приподнятыми нащёчками, украшенный тремя гребнями.левой приподнятой рукой Афина опирается на копье. Щит прислонён к правому бедру. Под правой опущенной рукой прослеживаются следы ещё какого-то предмета. Издатели усматривают в нём змею (Островецких, Охотников, 1996, с.167, рис.10:1; Ланно-Данилевский, Мальмберг, 1894, с.158, табл.IV:7).

Близкой аналогией упомянутым литикам является этруская гемма из собрания Эрмитажа, датируемая концом VI-V вв. до н.э. В подобных сюжетах видели изображения воинов. Г.Келер усмотрел в них образ Агамемнона, вождя греков под Троей. Однако, как установили современные знатоки глип-

тики, — это Афина. В отличие от поздних изображений богини, где эгида покрывает лишь её плечи, она спускается ниже колен и украшена оторочкой, которая, вероятно, имитировала золотые кисти (Ср.: *Hom.*, II, II, 466-468) (Furtwängler, 1900, №XV:23, 29-30, 37, 43, 47, 52; XVI:13, 41; Kibaltchitch, 1910, №107, 109; Неверов, 1983, с.57, рис.4:6; Neverov, 1981)*.

В одном из городов Северного Понта найден литик из синего стекла, хранящийся в Эрмитаже. На реплике в схеме «колелопреклонённого бега» показан стрелок из лука (рис.4:3). По форме, размерам и цвету стекла, скарабеоид следует датировать V в. до н.э. В подобных изображениях мы усматриваем Аполлона — Лучника (Макимова, 1926, с.37, рис.1:4; Ср.: Русяева, 1986, с.37; 1980, с.39; Островецких, 1996а, с.88).

Двумя идентичными геммами представлены отливки с изображением Геракла-дитя. Одна происходит из Пантикапея, другая — найдена на Каменском городище (рис.4:4-5). О.Я.Неверов датирует подобные изделия IV в. до н.э. и относит их к продукции боспорских мастерских (ГЭ. Рап. 1913/22; Граков, 1954, с. 104, табл. XI:7; Неверов, 1983, с.108).

Культ Геракла в различных его вариациях на северных берегах Чёрного моря был хорошо знаком как элинам, так и скифам (Граков, 1950; Карышковский, 1960; Бессонова, 1983, с.14, 44-45; Раевский, 1985, с.77; Островецких, Охотников, 1993; 1997; Ср.: Русяева, 1990; 1991, с.96-116; 1992, с.123-127).

Большим количеством типов представлены отливки с изображением женских и мужских лиц. Женские образы репрезентированы двумя типами. Первый из них воспроизведён на реплике V в. до н.э., происходящей из погр. 5 кургана Вишнёвая Могила у с.Пюневка в Нижнем Поднепровье (Болтрик, Островецких, 1989; Островецких, Охотни-

* Привлечение в качестве аналогий раннеэтрусских гемм представляется вполне оправданным. Об этрусской глиптике А.Фуртвенглер писал: «Теперь выявляется её двойная высокая значимость, во-первых, потому, что многие находки греков дошли до нас только в её переработках, а затем — потому, что это самое лучшее и совершенное, чего вообще смог достичь художественный дух этрусков» (Furtwängler, 1900, s.170). Культ Афины в раннеантичное время был одним из наиболее почитаемых в античных городах на северных берегах Чорного моря, откуда этот образ проник в Скифию (Русяева, 1992, с.90-96; Бессонова, 1975).

ков, 1996, с.167, рис.10:5). На выпуклой стороне помещено полуфасовое изображение головы девушки с ожерельем на шее (рис.5:3).

Крупные черты лица, какая-то особенная грубоватость и полнокровность самого типа лица, далёкого от классического идеала красоты, причёска с пробором, облегаящая голову, массивный подбородок и толстая недлинная шея выдают руку мастера, близкого к ионийскому направлению в искусстве. Подобные сюжеты были популярны в раннеантичной глиптике (*Panofka, 1852, taff. IV:4; Furtwängler, 1900, №IX:40; XXIV:46; XXV:35; XXVI:11, 16, 23; Неверов, 1983, с.37; ГЭ, Ол. №11567*). Близкими к этому типу являются изображения богинь на золотых перстнях начала V в. до н.э., изготовленных в ионийских мастерских. На первых двух изображена Афродита (*Неверов, 1978, №1; 1983, с.37; Vickers, 1979, pl. 17 d-e; Neverov, 1995, p.72, tabl. XI:6*).

Несколькими экземплярами представлены отливки с профильным изображением вытянутого женского лица с классическим профилем, украшенного прической типа «*λάμπιδιον*» [«факелок»]. Уши украшают длинные подвески (рис.5:2). Подобные скарабеоиды находят в Ольвии, на Боспоре и в скифских курганах (*Kibaltchitch, 1910, №VI:175, 177, 184-185, 188, 190, 192-193; XVI:450-457; XVII; Граков, 1954, с.109; Неверов, 1983, с.108; Болтрик, Островерхов, 1989; ГЭ, Ол.18111*). Они были распространены и в Средиземноморье. Близкие изображения встречаем на драмах Коринфа второй половины V в. до н.э. Широкое распространение подобных изображений свидетельствует, что на них воспроизводится образ одной из Великих богинь, скорее всего, Артемиды (*Panofka, 1852, taff. III:37; LVIII:46; LXV:23; Furtwängler, 1900, №IX:38; XIII:2; XX:50; XXVI:20, 27; XXXII:35-36, 38; XXXIII:1-2, 21; XLVII:47-48; Walters, 1926, №579; AGDS, II, №№ 319-322*).

Среди мужских божественных персонажей следует отметить находку в Ольвии скарабеоида из синего стекла с изображением профильной головы Аполлона. Подобная реплика происходит также из кургана 17 нек-

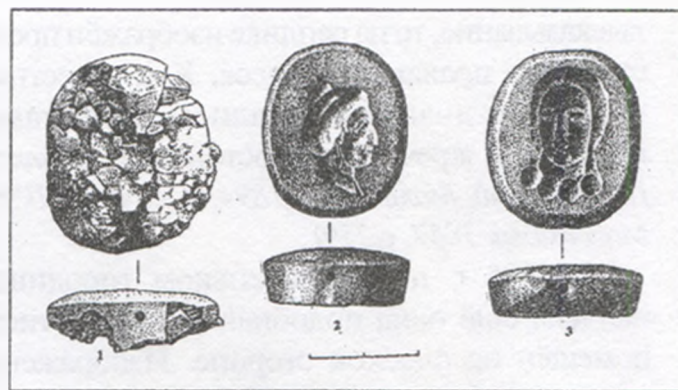

Рис.5. Изображения женских лиц на стеклянных скарабеоидах:

- 1 — образец распавшейся геммы; 2 — профильное изображение женской головы (Гюневка, 21/2); 3 — фасовое изображение головы богини (Вишнёвая Могила, погр. 5).

рополя Танаиса. Оба изделия датируются IV в. до н.э. (*Kibaltchitch, 1910, № 221; ИАК, 1913, с.118, рис.26; ГЭ, Т.Е. 1909/47*).

На отливках из Нимфея (рис.4:6) и Неаполя Скифского встретились фасовые изображения бородатого мужчины в остроконечном пилосе. Одни исследователи видят в них изображения кабиров, другие — варварских правителей. Аналогии им встречаются как на монетах, так и в глиптике VI-IV вв. до н.э. (*Худяк, 1962, с.23, табл. XIV:2; Neverov, 1995, p.73, tabl.XII:5; Panofka, 1852, taff.I:44; Furtwängler, 1900, №VIII:61; X:36; XXXVIII:43-44; XLI:6; LIX:10; Kibaltchitch, 1910, №XVI:453; XVII:488*).

Нам известно три скарабеоида с профильным изображением мужских голов, но без головных уборов. Один происходит из Пантикапея. Это литик из синего стекла. На нём изображена голова с усами и клинообразной бородкой. На голову надет обруч. По краю нижней части геммы обозначен ободок из плетёнки с точками в завитках. Это позволяет датировать инталию V в. до н.э. О.Я.Неверов считает гемму одним из наиболее ранних портретов реальных личностей из северопричерноморского региона (*Максимова, 1962, с.190-191, рис. 2; Неверов, 1983, с.108*).

Вторая отливка, но худшей сохранности, найдена в кургане Карагодсушах. На ней изображена профильная голова бородатого мужчины с повязкой. В другом месте издательи пишут, что на голову воина надет шлем без гребня или же шапка. Если верно первое

высказывание, то на реплике изображён представитель правящего класса. Как известно, повязки и диадемы являлись атрибутами царского и жреческого достоинства (*Ланно-Данилевский, Мальмберг, 1894, с. 75, табл. IV: 8; Максимова, 1937, с. 259*).

В 1995 г. на Роксоланском городище найдена ещё одна подобная гемма. Оттиск помещён на плоской стороне. Изображена голова молодого бородатого мужчины с короткими волнистыми волосами. Борода коротко острижена. В правом нижнем углу геммы — следы плетёнки (рис. 4:7).

Небольшие размеры, синий цвет стекла и наличие плетёнки свидетельствуют о ранней дате скарабеоида. Стилистический анализ рисунка позволяет уточнить его датировку. В резьбе угадывается рука опытного мастера. Хочется приписать это произведение Дексамену Хиосскому или его ученикам. Именно этот художник одним из первых начал изготовление портретных гемм. В классическое время всё ещё существовали запреты на помещение изображений смертных людей на тех изделиях, где веками изображались лишь боги. К таким изделиям, в первую очередь, относились монеты и геммы. В V-IV вв. до н.э. запрет осмеливались нарушать лишь самые смелые художники (*Неверов, 1983, с. 70-71; Островерхов, Охотников, 1996, с. 32-34*).

В музеях мира хранится несколько подписных, также приписываемых Дексамену, портретных гемм и перстней. Часть из них найдена в Северном Причерноморье (*Evans, 1898; Diehle, 1967, s. 44, abb. 1; Vickers, 1979; Neverov, 1995, pl. XVII b-c*). Подборку можно дополнить геммой из коллекции (*Kibaltchitch, 1910, №207*). Скарабеоидная сапфировая инталия размером 1,0x0,9 см, приобретена покупкой в Одессе. Судя по месту приобретения, она, скорее всего, была найдена в Оль-

вии или же на Роксоланском городище. На гемме изображена профильная голова пожилого «философа» с большим лысым лбом и бородой вправо. Рисунок выполнен в лучших традициях школы Дексамена и может быть датирован второй половиной V в. до н.э.

Никонийскую реплику, очевидно, оттиснули из оригинала, изготовленного в мастерской Дексамена. Об этом свидетельствуют уверенные, параллельные, слегка волнистые штрихи иглы, при помощи которых мастер передаёт отдельные волоски причёски и бороды портретируемого. Наиболее близким к никонийскому является бостонский портрет 430-420 гг. до н.э. Очевидно, к этому времени следует относить и никонийский скарабеоид*.

Поскольку бостонская гемма найдена в одном из аттических некрополей, и центром её изготовления считаются Афины, то логично предположить, что местом изготовления никонийской отливки также был этот город. На берега Тираса она могла попасть во времена вхождения Никония в Афинский Морской союз (*Карышковский, Клейман, 1985, с. 44-45*).

Особую группу составляют реплики с бытовыми, мифологическими и аллегорическими сюжетами. В глиптике они появились в архаическое время. Одним из наиболее ранних на изучаемой территории, является литик первой половины V в. до н.э., найденный в некрополе Нимфея. Здесь, в захоронении воина, лежал вделанный в массивную золотую дужку «прекрасной работы скарабеоид из тёмной стекловидной массы с изображением коровы с телёнком на одной стороне (рис. 6:1) и стилизованного крылатого солнечного диска — на другой». Крылатый диск — это символ персидского бога Ахурамазды. Обе эмблемы повторяются на монетах малоазийского города Тарса, дати-

* Дексамен как художник сформировался на Хиосе. Он длительное время работал в Афинах, на его творчество значительное влияние оказало искусство Фидия. О.Я.Неверов высказал предположение, что ювелир некоторое время жил и работал в Северном Причерноморье, в частности, в Пантикалее. На Боспоре найдено довольно большое количество гемм и перстней, авторство которых приписывается этому художнику (*Evans, 1898, p. 333; Furtwängler, 1900, s. 138; Ернштадт, 1925, с. 298; Неверов, 1973, с. 51; 1983, с. 41*).

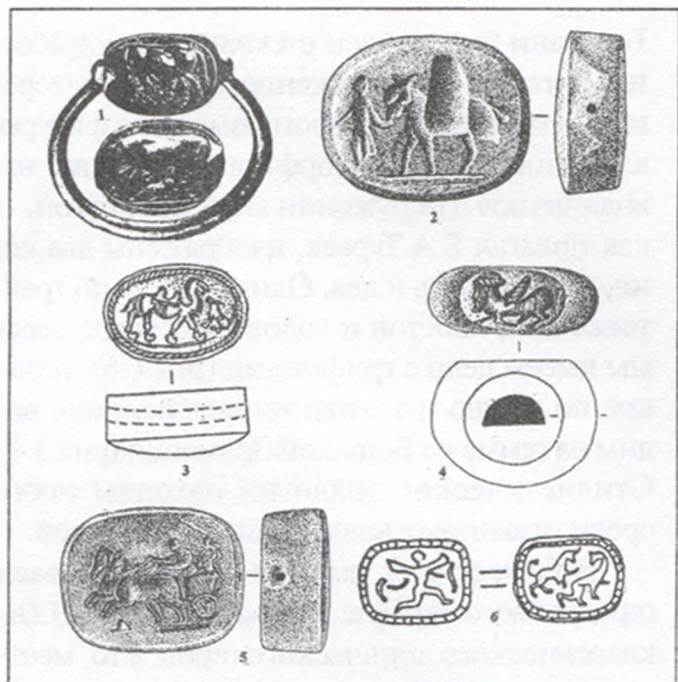

Рис.6. Мифологические и аллегорические композиции на литиках-скарабеоидах.

руемых 420-380 гг. до н.э. Нахождение геммы у запястья левой руки может свидетельствовать, что она выполняла роль личной печати (Силантьева, 1959, с.56, рис.24:2; Неверов, 1983, с.108; Neverov, 1995, p.72-73, tabl. XII:3).

Интересен сюжет на отливке из кургана 21/2 у с.Пюневка (340-320 гг. до н.э.) в Нижнем Поднепровье (Болтрик, с.42, рис.9). На выпуклой стороне изображён погонщик с мулом или ослом, в профиль. На спине животного размещены высокие тюки с товарами. Фигурка проводника едва намечена. Его голову украшает головной убор типа тюрбана. Левой рукой мужчина держит поводья, правая — отброшена в сторону (рис.6:2).

Гружённый мул, но без погонщика, помещён на гемме из Копенгагена. Но, чаще всего, в подобных ситуациях фигурируют верблюды. На инталии из Анапы изображен гружённый товарами верблюд с погонщиком. На гемме из копенгагенского собрания вырезан верблюд с двумя собаками. Одна из них выполняет роль проводника. К ошейнику прикреплен поводок, конец которого держит в зубах верблюд. Вторая собака сидит на

спине у верблюда. В одной из её лап — плеть (Furtwängler, 1900, №XXV:55; Kibaltchitch, 1910, №282). Интересным является и сапфириновый скарабеоид, происходящий из Ольвии. О ранней дате свидетельствует плетёнка. На плоской стороне вырезана композиция: верблюд идёт вправо, перед ним сидит собака (рис.6:3)*.

Здесь мы, несомненно, имеем дело с религиозно-мифологическими композициями. В архаическое и классическое время верблюды и ослы на северных берегах Чёрного моря были экзотическими животными (Цалкин, 1960, с.50; Островецких, 1981, с.91). В то же время, верблюды и собаки занимали важнейшее место в зороастризме. Верблюд считался одной из инкарнаций Веретрагны — бога войны и победы. Само же слово «заратуштра» этимологически может обозначать: «имеющий старых верблюдов», «тот, кто ведёт верблюдов» или же «лицо, обладающее верблюдами». Собаки считались проводниками душ умерших. Присутствие животных при умирающем символизировало уничтожение всего грязного, порочного и безнравственного. Взгляд собаки был способен прогнать злых духов. О распространении зороастрийских воззрений на северных берегах Чёрного моря, возможно, свидетельствует и наличие в ряде некрополей Боспора захоронений, выполненных по обряду выставления (Абаев, 1956; 1974; Бойс, 1987; Дорошенко, 1982; Сорокина, Сударев, 2001; 2002, с.284; Соловьёв, 2002, с.102).

В кургане 14/4 (IV в. до н.э) у с. Привольное на Херсонщине найден литик с изображением биги (рис.6:5). На ней находятся возничий и воин. Возничий слегка наклонился вперёд и держит в руках поводья. Воин стоит сзади. На поясе у него — меч. Лошади вздыблены. Под их передними ногами показан финишный камень или же поворотный столбик. Стремясь передать динамику движения, художник изобразил фигуры на 3/4 к

* Скарабеоид поступил в Одесский археологический музей в 1924 г. В Каталоге Э.Р.Штерна (Va/1296; ОАМ.— № А — 52404) указывается, что гемма была найдена в Ольвии и подарена музею неким Посковым.

зрителю (*Кубышев, Островецков, 1997, с. 73, рис. 2*).

Колесницы — один из наиболее распространённых мотивов в глиптике (*Panofka, 1852, taff. I: 25; II: 46; III: 23; Furtwängler, 1900, № VII: 1: 4-5; VIII: 14; IX: 46, 52-54; XII: 38; XIII: 38; XIV: 14; XV: 38; XXX: 3; XXXVI: 14-15; XLVI: 10; LXIII: 49; LXIV: 79; LXV: 4; Kibaltchitch, 1910, № VIII: 276; IX: 278*) и нумизматике. В частности, изображения колесниц известны на монетах Херсонеса Таврического. В качестве реверса здесь встречаются изображения как биг, так и квадриг. При этом квадриги появились раньше, чем биги. А. Н. Зограф датировал монеты с квадригой 350-330 гг. до н.э. Монеты с бигой он отнёс к более позднему времени (*Анохин, 1977, с. 22-24, табл. II: 33-42; III: 43-56; IV: 66-67*).

Определённую аналогию изображению на анализируемой отливке представляет свинцовый барельеф, найденный на поселении Кателино-1, близ Ольвии. На нём изображена колесница, запряжённая парой лошадей, и управляемая возницей. Издатель полагает, что на барельефе изображены культовые рисования, а возничий — это Ахилл. А. С. Русяева считает, что возничий — это Гелиос. Официальный культ этого бога в Ольвии был введён в III в. до н.э. (*Рубан, 1982; Русяева, 1992, с. 122-123*). Более предпочтительной нам представляется версия В. В. Рубана.

Всадник помещён на отливке IV в. до н.э., найденной на г. Митридат (*ГЭ. Рап. 1907/8*). Из Пантикапея происходит также реплика (*ГЭ. Ж-500*) с изображением мужчины на гиппокампе. Поскольку фантастический морской конь мыслился как верховное животное Посейдона и божеств его свиты, то во всаднике, вероятно, следует видеть Посейдона. На другом пантикапейском скарабеоиде (*ГЭ. Рап. 1867/33*) изображён гиппокамп. Очевидно, в данном контексте животное выступает в роли медиатора, при помощи которого души умерших преодолевали водную преграду между миром живых и миром мёртвых (*Мелюкова, 1981, с. 41-42; Шталь, 1989, с. 125*).

Во время раскопок Г. Л. Скадовского на

Березани был найден стеклянный скарабеоид — «гемма с изображением на обеих сторонах». На одной из сторон помещена фигурка крылатого антропоморфного существа, находящегося в окружении змей. На другой, — как полагал Б. А. Тураев, изображены два коня, или же конь и лев. Однако, судя по трактовке лап, хвостов и голов животных, здесь мы имеем дело с грифонами (*рис. 6:6*). Близкое по стилю исполнения изображение видим на гемме из Большой Знаменки (*рис. 3:4*). Стилистические аналогии находим также среди некоторых навкратийских фаянсов.

В божестве со змеями мы усматриваем геродотового Геракла (*Herod., IV: 8-10, 82*) (не классического дорического героя, а то, местное божество, о пребывании которого на Понте рассказывали северо-причерноморские элины), или же Ахилла — паредров змееногой богини в Нижнеднепровской Гилее (*Тураев, 1911, № 7; Большаков, Ильина, 1988, с. 58-59, рис. 4; Petrie, 1886, №№ 140-141, 145; Болтенко, 1962, с. 16-20; Латин, 1978, с. 223; Карышковский, Клейман, 1985, с. 61-62; Охотников, Островецков, 1993, с. 69-74, рис. 15:1; 1997; Островецков, Субботин, 2002, с. 254-256, рис. 1:2; Ср.: Русяева, 1990, с. 49; 1991, с. 96-116; 1992, с. 123-127*).

В 2000 г. на развалинах Никония был найден ещё один скарабеоид второй половины V в. до н.э. (*рис. 7:4*). На его плоской стороне помещена аллегорическая композиция: четыре мыши по кругу, против хода часовой стрелки, совершают «хоровод» вокруг гиперболизированно большого пшеничного зерна (*Батизат, Островецков, 2001, с. 21-25; Островецков, Охотников, 2001, с. 96, рис. 1:4*).

Семантика грызунов в античной религии и мифологии была многоплановой. Мыши считались хтоническими животными (*Strabo. XIII, I: 48*). Они соотносились с огнём, водой, мировым деревом. Мышей наделяли профетическими функциями (*Auson. Technopoea, XII: 12*). С грызунами связывались предзнаменования смерти, разрушения, войны, мора, голода, болезни, бедности (*Aeu. Var. Hist., I: 1; Arist. Hist. Anim., VI: 186-189; Theophr. Char., XVI: 6; Apul. Met., II: 22, 25; Call. Caus.,*

III:9-33; *Plin. NH, VIII:233; XII:12; Joseph. Flav. Antiqu. Iud., VI:1-3*). С другой стороны, белые мыши могли защитить от чумы и нашествий их серых собратьев на поля. Изображения мышей у эллинов и римлян использовались в качестве апотропеев (*Волошин, 1911; Топоров, 1992, с.190*).

Начиная с гомеровского времени, в Греции был распространён культ Аполлона Сминфейского (σμίφθος — мышь), который имел малоазиатское происхождение. Поклонялись ему на Кноссе, Кеосе, в Меандре и ряде других мест. На культовую связь бога с мышами, где он выступает то в роли убийцы мышей и хранителя полей, то в роли мышьюоборотня, то защитника мышей, указывают многие древние авторы. Первоначально Сминфей был мышинным демоном, имевшим вид мыши, и только впоследствии этот культ слился с культом Аполлона (*Gregori, Goosens, Mathiem, 1949; Лосев, 1957, с.209; Фрэзер, 1986, с.555-556*).

Образы мышей и Аполлона Сминфейского воспроизводились в античной нумизматике (*CGC, vol.1, p.86, 254; vol.VI, p.177; vol.IX, p.95, pl.XXII:12; vol.XVII, p.9, pl. III:6; vol.21, p.113-114; pl.XX:5-8; XL, p.1*) и глиптике (*Panofka, 1852, taff.III:12, 15-16; IV:49; Неверов, 1988, с.146, №№ 383-384*).

Культ Аполлона Сминфея в городах Северного Понта пока не зафиксирован. Но не вызывает сомнения тот факт, что колонисты привезли на северные берега Чёрного моря многочисленные мифы и поверья, связанные с мышами. Эти вредители представляли значительную угрозу для сельскохозяйственных угодий переселенцев. Для борьбы с ними уже в архаическое время на территорию Ольвийского полиса были завезены кошки (*Felis domestica L.*) (*Журавлёв, 1983, с.41*).

О связи амулета с аграрной магией и культом Деметры может свидетельствовать наличие на нём изображения пшеничного зерна. Зёрна злаковых были насколько связаны с культом богини плодородия, что она сама ассоциировалась с ними. Мышь занимала важное место и в элевсинских мистериях. На монетах и геммах грызун часто изображался

Рис.7. Литики-скарабеоиды с аллегорическими сюжетами и камеи из скифских курганов Северного Причерноморья.

вместе с Деметрой и с зерном (*Panofka, 1852, s.39; taff.IV:2; Русяева, 1992, с.84; Батизат, 2000, с.113-115*).

Обращает на себя внимание и тот факт, что мыши на реплике показаны в момент совершения «хоровода». Эти животные своим поведением, якобы, могли предсказывать погоду. Перед грозой они устраивали «танцы» и «пения». Мифологические представления о мышях у эллинов тесно переплетались с представлениями о музах и генетически связанных с ними персонажах (Аполлон, Дионис и др.). Место рождения мышей и муз — гора; предводитель мышей — Аполлон Сминфейский; предводитель муз — Аполлон или Дионис; форма организации мышей и муз — хоровод; общие функции: нанесение ущерба и блага — исцеление, ослепление, цение, прорицание, способность лишать людей памяти и т.д. (*Лосев, 1957, с.306-313; Топоров, 1977*).

Интересную многофигурную композицию видим на скарабеоиде из кургана V в. до н.э. у с. Великая Белозёрка в Херсонской обл.

(Болтрик, Островерхов, 1992, с.16-17). По центру в геральдической позе изображены два петуха-грифона. Они стоят на конских (?) черепах. Между черепами, на линии почвы, обозначенной прямой горизонтальной линией, сидит мышь. Над ними парит орёл (рис.7:1).

У петухов короткие, слегка согнутые в суставах, ноги. Большие рубчатые гребни, наподобие тех, что украшают орлиноголовых грифонов на памятниках звериного стиля V в. до н.э., торчат вверх. Аналогичным образом трактованы и серёжки. Глаза овальные, большие, выпуклые. Подобный приём использовался при изображении «петушиных голов» на луристанских бронзах. Хвосты, трактованные в виде стилизованных орлиных головок, приподняты вверх. Это довольно редкий образ. Его существование в греко-скифской среде подтверждает находка в Пантикапее (?) золотого перстня с изображением фантастической птицы (Петренко, 1962; Капошина, с.186, рис.24; Погребова, Раевский, 1992, с.124, рис.17; Неверов, 1983, с.52, рис.3:18).

Привлекает внимание трактовка фигурок мыши и орла. Туловища показаны в профиль, крылья и хвост у орла и голова мыши — в фас. Так боспорские мастера звериного стиля в V в. до н.э. изображали фигурки «львиц». Этот приём был заимствован ими из греческой вазописи (Ильинская, 1971, с.83; Островерхов, Охотников, 1989, с.51).

Петух — один наиболее распространённых образов в древнем символизме. Его семантика была многоплановой. Птица фигурирует в космологических и астральных мифах, является спутником и атрибутом многих богов (Дионис, Гермес, Аполлон, Гелиос, Асклепий, Персефона, Мен-Аттис и др.), часто выступает как самостоятельное действующее лицо, наделяется рядом положительных и отрицательных качеств, аллегоризируется. Петухи символизировали воинственность, боевитость, мужественную добродетель в борьбе. Противостоящие («affrontes») птицы связывалось с идеей мирового древа (arbur mundi), древа жизни, оси мира (axis

mundi), мировой горы, омфала и т.д. Изображения петушиных боёв символизировали победу героизированных покойников над врагами. Последняя функция была особенно созвучна воинственному мировоззрению кочевников (Кагаров, 1913, с.280-291; Кобылина, 1978, с.16-17; Соколов, 1992, с.309-310).

Образ считается персидским по происхождению. Из Персии он проник к скифам Алтая (Руденко, 1961, с.50, рис.43). В Греции образ петуха известен с VII в. до н.э., где воспроизводился в вазописи (Борисковская, 1976, с.63, рис.4; Pinsent, 1987, p.14, 119), нумизматике (Tier- und Pelanzenbilder..., 1889, taff. XXI: 34-35; Sear, 1978, p.58, №535; p.75. № 715-718; p.167, №1647-1648; Jenkins, 1990, p.14, 43; Никулина, 1994, №II:390), глиптике (Panofka, 1852, taff.III:28; IV:40, 45; Furtwängler, 1900, №. XXIX:56, 65; XLV:48-49; Kibaltchitch, 1910, №II: 48, 56; III:75; XI:353; Неверов, 1971, №69; 1983, табл. 4:4; Никулина, 1994, № III:466, 470, 474).

При посредничестве античных городов Северного Понта, образ петуха попадает в Скифию и Сарматю. Одно из лучших изображений представлено на золотой обивке меча из Толстой Могилы. При его сопоставлении с изображением на белозерской реплике, создаётся впечатление, что их первоисточником было какое-то произведение искусства, сделанное местным античным мастером. В том и другом случае образы петухов насколько переработаны в местных условиях, что поиски прямых аналогий на средиземноморских памятниках оказываются безуспешными (Мозолевский, 1979, рис.52-56; Онайко, 1982, с.254; Дзиговский, Островерхов, 2000, с.188-190, рис.42:3).

Анализируемую композицию можно сопоставить с рассказом Геродота (Herod. IV:131-132) о дарах скифского царя Иданфирса Дарию Гистаспу. По мнению исследователей (Раевский, 1985, с.65), в этом пассаже отражены космогонические воззрения номадов. Три посланных в дар животных соотносятся с тремя мирами, с тремя зонами вертикального космоса. На нашей гемме верхний мир представляет орёл, земной — петухи, нижний — мышь. С другой стороны, изображе-

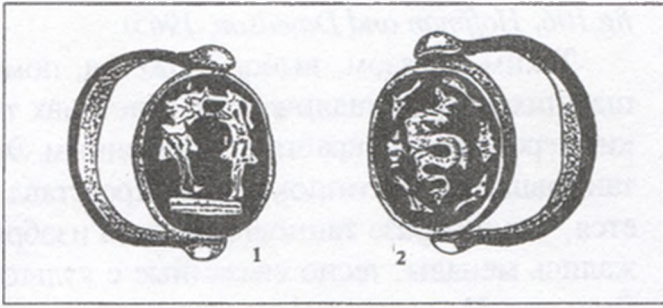

Рис.8. Перстень с подвижной дужкой и геммой из "слоистого" стекла из Павловского кургана:

1 — танцовщицы; 2 — гиппокамп (по М.И. Артамонову).

ние соответствует мотивам древнегреческой басенной традиции, связанной с дерущимися петухами и орлом (типа *Vabg.*, 1:5).

Реплики камей доримского времени в комплексах на Юге Восточной Европы представлены подвесками двух типов.

Первый тип репрезентирован одним экземпляром. Это подвеска из женской гробницы 1 Мелитопольского кургана, датированного 330-310 гг. до н.э. Гемма входила в состав набора украшений, хранившихся в деревянной шкатулке, стоявшей близ погребённой.

Камея состоит из двух частей: 1) собственно подвеска. Она изготовлена из прозрачного бесцветного стекла и имеет вид овальной печати со сквозным отверстием для подвешивания в верхней части. На лицевой стороне, на 3/4 к зрителю, изображена летящая птица с сидящим на ней человеком. Ноги птицы трактованы в виде свернувшейся в спираль змеи. На голове у путешественника остроконечный головной убор типа *пилоса* (рис.7:2); 2) гладкая, овальная, сегментовидная пластина из стекла того же самого качества, что и основа. Издатели полагагали, что эта пластина была подкладкой под основную (Тереножкин, Мозолевский, 1988, с.37, 106, рис.106:18, 118:2). С этим мнением можно согласиться, но с одной существенной поправкой. Между основой и пластиной должен был находиться экран (золотая, электрова или серебряная фольга), т.е. гемма из «слоистого» стекла.

В античной глиптике подобные изобра-

жения встречаются относительно редко (*Panofka, 1852, taff.III:78*)*. Издатели усматривают в мелитопольском изображении путешественника Ганимеда. Но с такой трактовкой едва ли можно согласиться. Ведь птица имеет ярко выраженные *хтонические черты*, вовсе не присущие орлу. Анализируемое изображение ближе всего стоит к тем памятникам искусства, которые воспроизводят образ Мена-Аттиса, путешествующего на петухе. Это божество было одновременно и небесным, и хтоническим. Оно содействовало плодородию земли и здоровью людей, было охранителем могил и душ умерших. Культ Мена-Аттиса в Северном Причерноморье появился в раннеэллинистическое время, но особенно широкое распространение получил в первые века н.э.

Очевидно, с кругом этих же представлений связаны образы петуха-грифона классического времени и змееного божества с петушиной головой, фигурирующего на позднеантичных печатях (*Perdrizet, 1896, p.106; Кобылина, 1978, с.16-18; Неверов, 1978а, с.165-166, рис.52-53; Батизат, 2000, с.299-304*).

Своеобразную группу камей составляют двухсторонние подвески IV-III вв. до н.э. из синего и чёрного стекла с изображением мужских и женских лиц («*Doppelköphen*») (рис.7:3). Исследователи считают, что подобную продукцию производил Карфаген. Ареал распространения амулетов охватывает практически всю античную Ойкумену. Хорошо они известны и в Восточной Европе. В мужских лицах исследователи усматривают Баала-Зевса, в женских — Тиннит-Деметру (*Наевник, 1968; Алексеева, 1978, с.62, 74, табл.34, 12-17; Островерхов, 1985, с.101; Островерхов, 1990; Бидзия и др., 1977, рис.19:14*).

Перстни. Наиболее ранними из античных перстней были изделия, в качестве щитков которых использовались скарабеоиды. Последние помещались на вращающемся металлическом кольце (рис. 6:1). Подобные перстни бытовали до конца IV в. до н.э. Во

* Учёный датировал гемму римским временем и полагал, что на ней изображена Юнона, летящая на орле.

второй половине IV в. до н.э. появляются геммы на подвижной дужке, выполненные из «слоистого» стекла. Одно из таких украшений найдено в Павловском кургане (вторая половина — третья четверть IV в. до н.э.) близ Керчи (рис.8). Стеклянная вставка в золотой оправе прикреплялась к золотой дужке. Между двумя слоями бесцветного стекла помещена линза из синего стекла, на которую наложены золотые композиции. На одной стороне изображены две пляшущие в коротких юбочках танцовщицы. На противоположной — гиппокамп в окружении четырёх дельфинов и двух рыб (Артамонов, 1966, с.67, табл.274-275).

Литые стеклянные перстни, имитирующие металлические аналоги, появляются в позднеклассическое время, но особое распространение получают в эллинистическую эпоху (рис.9). Их находят и в археологических памятниках Юга Восточной Европы, особенно, Северного Кавказа (Наевник, 1969; Младенова, с.307, № 1000; Сорокина, 1966).

С конца IV — начала III вв. до н.э. наблюдается процесс слияния до сих пор развивавшихся параллельно двух описанных выше типов перстней. В гнездо на щитке перстня стали вставлять каменную или стеклянную гемму. Это, в известной степени, был переломный момент в истории античной глиптики. Примером, иллюстрирующим такие изменения, является перстень из Курджипского кургана. Он отлит из прозрачного зеленоватого стекла. Высокое гнездо с плоским овальным щитком переходит в кольцевую выпуклую снаружи, дужку. Внутри гнезда помещена оттиснутая на золоте профильная фигурка танцовщицы в калафе. Идентичную фигурку танцовщицы видим на золотом перстне из Лувра. Гнездо последнего также изготовлено из прозрачного зеленоватого стекла, внутрь которого помещена золотая пластина (рис.7:5). В Каталоге Британского музея есть также упоминание о стеклянном перстне, в гнездо которого помещена оттиснутая на золоте фигурка гиппокампа (Галанина, 1980, с.42-44, 89, №34; *Noche de la Ferte*, 1955, p.117, pl. XXIV:4; Marshall, 1907, p.248,

fig.106; Hoffman and Davidson, 1965).

Таким образом, выбор сюжетов, помещавшихся на металлических пластинах таких перстней, был крайне ограниченным. Это танцовщицы и гиппокампы. Представляется, что в образе танцовщиц здесь изображались менады, тесно связанные с культом Диониса. На вазах «керченского» стиля часто изображали Ариадну, поднятую до уровня Владычицы Преисподней, женского коррелянта хтонического Диониса (Шмаль, 1989, с.111-113).

У греков геммы и перстни выполняли три функции: служили амулетами, печатями и украшениями. Иногда одно из этих назначений преобладало, но чаще всего эти три оказывались неразрывно слитыми в одном изделии. О том, что первичной функцией скарабеоидов было выполнение роли апотропеев [гр. *Ἀποτρόλαιος* — тот, кто защищает от нещастья], свидетельствует форма гемм, воспроизводящая внешний вид скарабеев.

Древнеегипетское название насекомого *hrg* — Хепри. Это было древнейшее солярное и хтоническое божество с самостоятельными функциями. «Это насекомое во все времена истории Египта играло чрезвычайно большую роль в религии и мифологии; оно было воплощением жизни, самовозрождения» (Коростовцев, 1976, с.24). В долине Нила скарабеи были амулетами универсальной направленности, но особое место культ скарабеев занимал в погребальном обряде. Апотропеи с изображением священного жука должны были сопровождать покойника в потустороннем мире, о чём свидетельствуют 7-й и 90-й разделы «Книги умерших».

Из Египта амулеты с изображением священных жуков распространились по всему древнему миру. В Восточной Европе они появились ещё в катакомбное время (Gimbutas, 1965, p.14-15; Михайлов, 1991, с.64-65, рис.1:6). Но особенно характерным это явление было для античного времени, когда начался активный процесс синкретизации египетских и древнегреческих культов. В это время скарабеи и скарабеоиды бытуют в Средиземноморье, на Ближнем, Среднем и Дальнем Вос-

токе, на берегах Эвксинского Понта и в глубинах Европейского континента.

По поводу предназначения амулетов египетского типа в инокультурной среде, существуют различные мнения. Большинство исследователей считает, что талисманы с изображением египетских богов и символов, попадая в иную культурную среду, теряли своё первичное содержание и становились обыкновенными амулетами. В то же время нельзя забывать, что в античном мире религиозные воззрения египтян были чрезвычайно популярными, и, трансформировавшись, стали частью античной синкретической культуры. Скарабеи в индоевропейском контексте воплощали совсем иные, но не антагонистические египетским, космогонию и мифологию. Для индоевропейца скарабей также был хтоническим символом мирового значения, близким к сотворению мира (*Коростовцев, 1957; Пиотровский, 1931, с.28, 30; 1958; Виноградов, 1968, с.39; Коровина, 1972, с.111; Корпусова, 1982, с.82; Эдаков, 1990, с.7-8*).

Немаловажное значение в семантике перстней имеет их круглая форма. В традиционных обществах все предметы, имеющие форму круга (перстни, сережки, отдельные бусы, нитки, накрученные вокруг какой-либо части тела и т.д.), наделялись магическими свойствами (*Бобринский, 1902; Топоров, Мейлах, 1992, с.18-19; Бауэр, Дюмонтиц, Головин, 2000, с.42; Фрэзер, 1986, с.233-235*).

Носителями информации были не только форма предметов и изображения, но их цвет и материал. Артефакты, рассматриваемые вне цвета, не могут быть интерпретированы во всей полноте; только с учётом цвета можно более или менее полно раскрыть их семантику. В сознании архаических коллективов «достаточно эксплицитно соотносятся стороны света, боги и звери, времена года, стихии, части тела, цвет, ... геометрические формы, некоторые географические термины, социальные ранги, специальные атрибуты... Близкие понятия можно передать в коде «геометрическом», «календарном», «цветовом», «анатомическом»...» (*Жуковская, 1988, с.157-162; Мелетинский, 1976, с.233, 236*).

В свою очередь, цвета ассоциировались с определёнными металлами и самоцветами, которые считались носителями тех же качеств: прозрачный бесцветный — с горным хрусталём; голубой и зелёный — с лазуритом и самоцветами; красный — с гематионом, рубином, кораллами, медью; молочно-белый — с жемчугом, серебром; жёлтый — с золотом, янтарём, сердоликом и т.д. (*Формозов, 1980, с.29-30; Рабинович, 1976, с.45*). Особенно большую роль в системе сакральных ценностей традиционных обществ, к которым следует относить и древнегреческую цивилизацию, играли самоцветы. Древние верили в их особые свойства, которые могли проявить себя во всех сферах человеческой деятельности и определённым образом повлиять на судьбу и характер человека (по этому вопросу существует безграничная литература: (*Ферсман, 1954, с.210-218; Супрычев, 1980; 1984 и мн. др*).

Цветовая гамма стекла, из которого изготавливались стеклянные реплики раннеантичной глиптики, крайне ограничена. Доминируют образцы, изготовленные из прозрачного бесцветного, синего прозрачного и глухого, бирюзово-зелёного и глухого чёрного стекла. Они делались в подражание горному хрусталю, лазуриту, аквамарину, мориону и другим камням.

Столь широкое распространение копий гемм, изготовленных из прозрачного бесцветного стекла, не является случайным. Это уникальное свойство стекла в полной мере было оценено лишь в античное время, когда научились обесцвечивать стекломассу (*Sayre and Smith, 1961; Sayre, 1963, p.263-282; Дзиговский, Островерхов, 2000, с.68-69*), и роднило стекло с горным хрусталём (гр. *ἰαλόπετρα* — дословно «стеклянный камень», *κρύσταλλος* — лат. *crystallos*) и *гуалитом* (от *ἄλας* — *стекло*) — бесцветным, водяно-прозрачным камнем из семейства опалов (Сравни: *Plin., XXXVI, 67*). Примечательно, что венецианское прозрачное бесцветное стекло, секреты производства которого, после почти тысячелетнего перерыва, были вновь открыты во второй половине XV в., называлось «*crystallo*». В Китае,

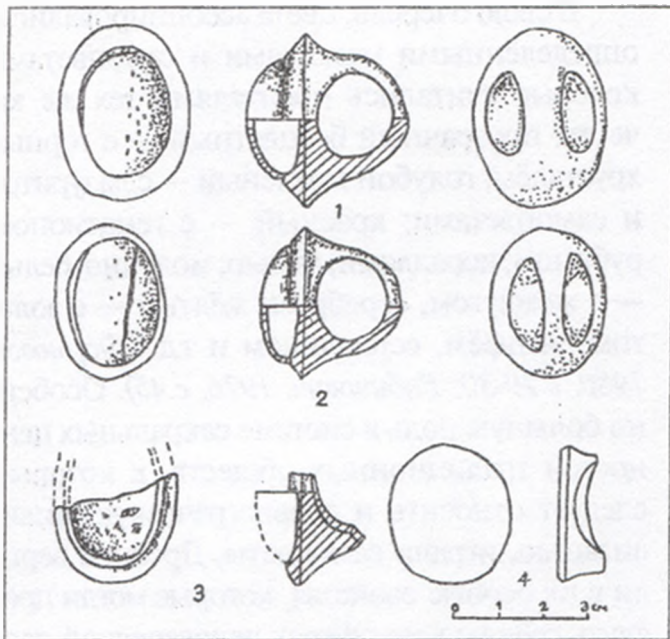

Рис.9. Образцы стеклянных перстней эллинистического времени из Прикубанья: 1-2 — Майкоп; 3 — Нимфей (по Н.П. Сорокиной).

Корею и Японию лёд, хрусталь и прозрачное бесцветное стекло также обозначались одним словом «сушио» (Seligmann and Beck, 1938, p.15-16; Ланцетти, Нестеренко, 1987, с.54-55).

Горный хрусталь и гиалит были символом скромности, целомудренности и чистоты. Они оберегали от страшных снов, предохраняли от опасности замёрзнуть и т.д. Обладая антисептическими свойствами, эти камни наделялись многими филакторическими функциями (Супрычёв, 1980, с.132-139; Ребрук, 1984, с.40-41).

На втором месте по встречаемости стоят скарабеиды и камеи, изготовленные из синего прозрачного и глухого стекла. Наиболее известными из синих камней были лазурит, сапфир и аквамарин. Чёткого различия между ними в древности не было. Все камни синего цвета в Египте обозначались словом «Шесбет». Оно имеет вавилонское происхождение. В Греции и Риме все синие камни назывались сапфирами (гр. *σαπφίρες* — голубой камень). По поводу этимологии слова, единого мнения нет. Некоторые исследователи выводят его от вавилонского «*sipry*» — «царапающий». Другие видят в нём семитский корень. В современной литературе под сапфиром понимается синий прозрачный корунд. Термин введен в научный обиход в 1747 г.

Лазурит — это средневековая латинизированная форма арабского «азул» — «небо,

синевы». Как поделочный камень известен с IV тыс. до н.э. Из лазурита также изготавливалась «вечная» синяя краска. В Египте, Двуречье и Древней Греции лазурит был предметом торговли, служил мерилем ценности и эталоном состоятельности. В надписи времени XVIII династии сказано: «...Царь пожертвовал храму Амона в Фивах поля и сады..., золото, серебро и лазурит в больших количествах».

Синие камни даровали верность, целомудрие и скромность, сохраняли от гнева и страха. Марборд Реннский так характеризовал свойства «сапфира»: «Велико значение этого камня и для женщин и для мужчин — он даёт силу усталому телу, восстанавливает отягощённые члены и делает их снова крепкими. Он снимает с человека зависть и вероломство. Он освобождает человека из темницы. Тот, кто носит его, никогда не будет ничего бояться...». Древние верили также, что «сапфир» помогает в борьбе с врагами. Германцы называли его «камнем победы» (Ферсман, 1954, с.268; Смит, 1980, с.467 сл.; Формозов, 1980, с.30; Куликов, 1982, с.81-82).

На третьем месте стоят геммы, изготавливавшиеся из прозрачного бирюзового стекла (табл. 2, ан. №8). Самоцветы бирюзового и зелёного цветов в древности и в средневековье также пользовались широкой популярностью. Это было связано с тем, что эти цвета у многих древних народов символизировали воскрешение после смерти. Именно поэтому зелёными красками написаны знаменитые Тексты Пирамид. По этой же причине зелёный цвет является священным у мусульман (Тураев, 1920, с.37).

Все зелёные и бирюзовые непрозрачные камни в Месопотамии и Персии назывались «*iashpy*», в Древней Греции «*ιασπίς*» — «исцеляю». Они использовались для изготовления филактериев. Одним из наиболее известных самоцветов этого разряда была бирюза. Плиний Старший сообщает греческое название камня — *καλαίτης* (Кай Плиний Секунд, 1819, с.61; Неверов, 1981; 1983, с.124)*.

Бирюза наделялась многими сакральными и лечебными свойствами. Их описание

имеется в средневековой среднеазиатской книге «Сокровищница лекарств»: «Ношение её подвешенной укрепляет сердце, устраняет страх, даёт победу над врагами, предохраняет от потопления и ударов молнии. Бирюза препятствует приближению змеи и скорпиона к её обладателю. Если на бирюзу взять немного сурьмы и намазать последней веки, то для глаз бывает большая польза. Созерцание бирюзы по утрам способствует сохранению зрения и увеличению его силы. Если, имея при себе бирюзу, увидеть новую луну, то это знаменует счастье и благополучие в наступающем месяце...» (Ферсман, 1954, с.283 сл.; Куликов, 1982, с.35-36; Супрычёв, 1980, с.183-185).

В античных городах Северного Понта стеклянные копии гемм пользовались спросом главным образом у рядового населения. В Пантикапее большинство литиков найдено в земляных гробницах. Такие геммы чаще всего имеют серсбренные или бронзовые дужки. Хотя скарабеоиды встречаются в культурном слое Ольвийского городища, но в некрополе города позднеархаического, классического и раннеэллинистического времени не зафиксировано ни одного случая находок таких гемм. Судя по находке отливки на поселении Надлиманское-3, эта категория изделий в позднеархаическое время имела определённый спрос и у сельского населения. Если инталии могли выполнять роль личных печатей, то геммы из «слоистого» стекла, камеи и перстни с металлическими прокладками годились лишь на роль амулета и украшения (Неверов, 1983, с.5-9, 30, 109; Скуднова, 1988; Козуб, 1974; Парович-Пешикиан, 1974).

В глубинах континента литики встречаются в могилах богатых варваров. Ареал их распространения включает Нижнее и Среднее Поднепровье, Подунавье и Северный Кавказ. Эти находки характерны для женских и детских могил, где они в составе ожерелий, наряду с бусами, выполняли роль амулетов и

украшений. В варварском мире Восточной Европы, не знавшем классического института частной собственности, отношение к геммам и перстням было иным, чем у эллинов. Здесь они были репрезентативным украшением и оберегом. Кроме этого, изображения животных на геммах и перстнях были «эрсцем» звериного стиля. В V-IV вв. до н.э. классический скифский звериный стиль несколько эллинизировался, что В.А.Ильинская сочла возможным характеризовать этот период в его развитии, как «греко-скифское барокко звериного стиля» (Неверов, 1983, с.51; Ильинская, 1968, с.111; Островерхов, 1984, с.63 сл).

Дискуссионным является вопрос о центрах производства рассматриваемых изделий. По мнению Н.М.Никулиной, места изготовления произведений глиптики, выполненных в традициях «восточно-греческого» направления, сосредотачивались в городах по побережью Малой Азии и на некоторых близлежащих островах, а также в центрах резиденций некоторых персидских и местных правителей, при дворах которых работали греческие художники, резавшие чеканы для монет и исполнявшие заказы местной знати. Места фабрикации «греко-персидских» гемм и перстней располагались в южных и юго-западных районах Анатолии, главным образом, в Ликии и Карию (Никулина, 1969, с.112, 117).

Некоторые исследователи предполагают, что в ряде крупных городов Северного Причерноморья существовало собственное производство стеклянных скарабеоидов. Технология создания отливок настолько проста, что «не требовалось школы и долгих традиций для налаживания производства подобных копий каменных гемм, возможно, служивших дубликатами печатей городских магистратов или храмов...». На северных берегах Чорного моря работали известные мастера глиптики, приезжавшие из метрополии.

* Современное название бирюза получила в XIII в. Этимологию слова выводят из среднеперсидского «*фирузе*» — победа, или же от названия страны, где добывали этот камень — Персии. Имеются и другие названия этого минерала, например, «*туркис*», хотя на территории Турции залежей бирюзы нет. Это название возникло потому, что, начиная с XIV в., в Западную Европу бирюза в основном попадала через турецких торговцев.

Занимались этим ремеслом и местные профессионалы. Погребение одного из них обнаружено в могиле IV в. до н.э. на горе Митридат. О местном производстве стеклянных скарабеоидов могут свидетельствовать копирование изображений, помещавшихся на пантикапейских монетах и наличие на некоторых из них дополнительных элементов, характерных для греко-скифского звериного стиля Северного Причерноморья (Неверов, 1983, с.108-109; Сапожникова, Островерхов, 1991).

Центры, где производилась варка стеклянной массы, и места, где из стекла изготавливалась продукция, в древности и в средневековье, часто были разделены значительными расстояниями. Стеклянные заготовки на северные берега Понта могли завозиться в виде полуфабрикатов из традиционных центров стеклоделия того времени. Об этом могут свидетельствовать унифицированные размеры и вес скарабеоидов (табл.1). Торговля стеклянными полуфабрикатами в древности и в средневековье практиковалась широко (Barag, 1972, p.183-190; Charleston, 1978; Щанова, 1989, с.40). К сожалению, места расположения хюалургических (от *ὑαλος*: *ὑαλορρυεῖον* = *ὑελουρρυεῖον* — мастерство, умение производства стекла; *ὑαλορρυική*, то есть *τέχνη* — искусство варить стекло, стеклоделие)* мастерских раннеантичного времени до сих пор не локализованы.

Дискуссионным является и вопрос о центре изготовления гемм перстней из «слоистого» стекла. Специфический характер технологии производства таких изделий свидетельствует, что они производились в каком-то месте, которое славилось одновременно изготовлением предметов из литого стекла, и искусством торевтики. Помимо предметов глиптики, здесь фабриковались, очевидно, сосуды и бусы с металлической прокладкой (Максимова, 1948, с.242; Алексе-

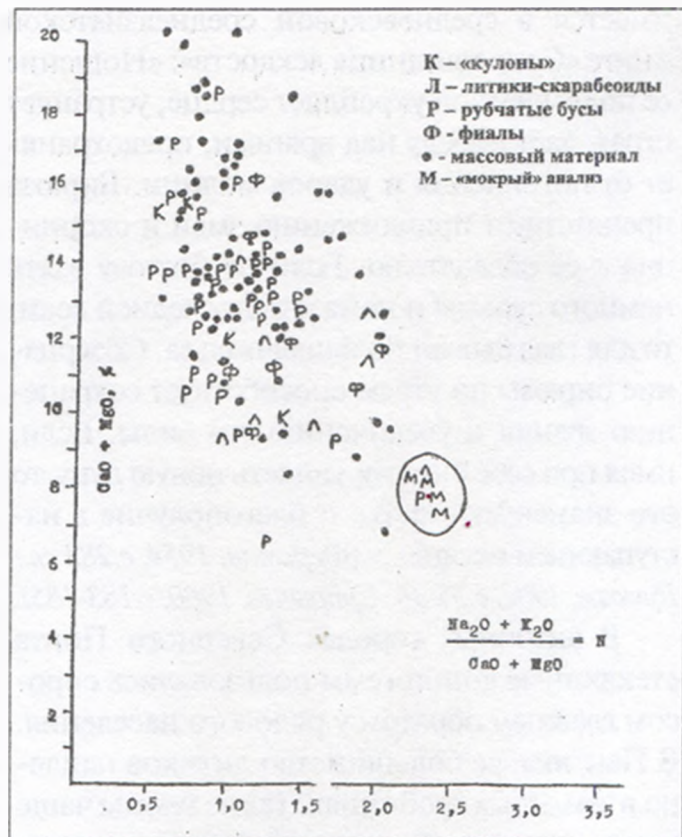

Рис.10. Количественно-качественная характеристика стёкол V-I вв. до н.э., сваренных по античному рецепту.

ва, 1982, с.50; Островерхов, 1992, с.72-82). Различные исследователи локализируют мастерские в разных местах. Так, А. Салдерн, Ю.Л.Щанова, Н.П.Сорокина, Н.З.Кунина и ряд других учёных, придерживаясь традиции, сложившейся ещё в конце XIX — начале XX в., ищут их в Александрии Египетской. Т.Е.Хеверник полагала, что центры производства такой продукции следует искать в греко-анатолийской области. Этому же мнения придерживается и автор настоящего исследования (Eisen, 1916, p.138; Saldern, 1959; Щанова, 1983, с.110; Haevernick, 1969, s.182).

На вопрос о месте производства стеклянной массы, использовавшейся для изготовления прсанализированной выше продукции, помогают ответить данные о химическом составе стекла (табл.2). Всё стекло однородно**. Оно сварено по «античному» ре-

* Именно так — *хюалос*, прозрачный — греки называли стекло; тот, кто делал стекло, назывался хюалург. Принцип словообразования тот же, что лежит в основе слова металлург — металлургия» (Щанова, 1983а, с.263).

** По нашей просьбе, анализы сделаны В.А.Галибиным в лаборатории археологической технологии ИИМК РАН. Пользуясь случаем, хочу поблагодарить его за проделанную работу и консультации по специальным вопросам.

Табл. 1. РАЗМЕРЫ И ВЕС ЛИТИКОВ-СКАРАБЕОИДОВ

№ п/п	Памятник	Сюжет	Размеры (в см)	Вес (в гр.)
1	Гюневка, 21/1	Погонщик с мулом	3,2 x 2,5 x 1,1	14,51
2	КиевГЭС, клад	Козлы у дерева	3,1 x 2,5 x 1,0	13,7
3	В. Белозёрка, 2/1	аллегория	3,1 x 2,6 x 1,0	-
4	Гюневка, ВМ/5	Лицо девушки в фас	3,4 x 2,9 x 1,0	-
5	Гюневка, 21/2	Лицо девушки в профиль	3,1 x 2,6 x 1,0	13,2
6	Привольное, 14/4	Бига с наездником	3,0 x 2,4 x 1,1	-
7	Гюневка, 21/2	лев	2,4 x 2,0 x 0,9	7,75
8	Курджипс	лев	2,4 x 2,0 x 0,9	7,75
9	Носаки, 4/3	олень	2,9 x 2,0 0,77	6,95
10	ГЭ, РАН. 1906/3	Геракл-дитя	2,5 x 2,0 x 0,6	-
11	ГЭ, РАН. Б/№	Артемиды	2,5 x 2,0 x 1,0	-
12	ГЭ, РАН. 1882/34	менада	2,5 x 2,0 x 1,0	-
13	КиевГЭС, клад	Львица с детёнышем	2,1 x 1,8 x 0,8	5,7
14	ГЭ, РАН. 1864/33	гиппокамп	2,2 x 1,8 x 0,7	-
15	Надлиманское-3	Силен и менада	1,9 x 1,6 x 1,0	4,53
16	ГЭ, РАН. 1873/164	Бодающийся бык	1,9 x 1,5 x 0,4	-
17	ГЭ. Карцев	Коленоприклонённый стрелок	1,7 x 1,4 x 0,8	-
18	Нимфей	Корова с телёнком	1,8 x 1,4 x ?	-
19	ГЭ, Ж-6627	Козлы у пальмы	1,7 x 1,4 x ?	-
20	Никоний	сфинкс	1,6 x 1,2 x 0,8	2,61
21	Б. Знаменка, 13/1	вепрь	1,5 x 1,4 x ?	-
22	Б. Знаменка, 13/1	химера	1,5 x 1,4 x ?	-
23	Б. Знаменка, 13/1	Афина	1,5 x 1,4 x ?	-
24	Никоний	мыши	1,4 x 1,0 x 0,5	-

цепту (песок + натуральная сода + доломиты)*. Не вникая в тонкости, подобное стекло можно принять за древнеегипетское. Но по таким показателям, как соотношение $\text{CaO}:\text{MgO}$ и низким рецептурным нормам, колеблящимся от 1:1 до 1:1,5, оно резко отличается от последнего. На графике (рис. 10) наблюдения накладываются на массив ближневосточного стекла II-I тыс. до н.э. (Sayre and Smith, 1961, p.1824-1826; Щанова, 1983, с.167-168).

Центры производства стекломассы, органически соединяющей в себе ряд характерных черт как древнеегипетской (применение натра), так и ближневосточной (низкие RN, применение доломитов и доломитизированных известняков — CaCO_3 или же $\text{CaCO}_3\cdot\text{MgCO}_3$) школ, по нашему мнению, следует искать где-то в греко-анатолийской области; в Ионии, Финикии, Аттике и Карфагене. Это была новая школа, появившаяся в раннеантичное время. В ней мы склонны видеть давно искомые финикийскую и восточногреческую школы стеклоделия. Если брать шире, эту новую школу можно было бы назвать средиземноморской.

К специфике средиземноморской школы стеклоделия следует отнести также широкое применение сурьмы самостоятельно и в сочетании с другими металлами для глушения и обесцвечивания стекла. Стеклоделы этой школы в качестве красителя синего

К специфике средиземноморской школы стеклоделия следует отнести также широкое применение сурьмы самостоятельно и в сочетании с другими металлами для глушения и обесцвечивания стекла. Стеклоделы этой школы в качестве красителя синего

* Близкий состав имеют геммы из «слоистого» стекла, литые фиалы с лепетковым орнаментом, амфоровидные подвески и многие другие изделия классического и эллинистического времени (Щанова, 1983, с.110; Островецких, Охотников, 1985, с.27-33; 1991, с.47).

Табл. 2. КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ СПЕКТРАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛИТИКОВ-СКАРАБЕОИДОВ

№	Паспорт	сюжет	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	Sb ₂ O ₃	CuO	MnO	Примечания
1	ВМ/5	Женское лицо	2,2	11	9	0,65	0,45	0,65	0,01	-	239/46
2	Гюневка, 14/1	ягнёнок	1,7	9	8,5	0,9	0,45	0,55	0,002	-	239/45
3	Гюневка, 21/2	Бодающийся бык	3,2	15	12	1,3	0,55	0,55	-	0,007	239/39
4	-"	Женское лицо в профиль	2,5	15	9	0,55	0,6	0,55	0,001	0,04	239/40
5	-"	Погонщик с мулом	3,5	15	11	1	0,55	0,8	-	0,007	239/41
6	-"	Распавшаяся гемма	2	20	8	0,45	0,6	0,7	0,001	-	239/42
7	Верхнетар., 81/1	обезьяна	3,1	24	12	0,8	0,7	0,7	0,001	0,008	239/35
8	Рокс., ОАМ № 84799	сфинкс	2,2	21	11	0,27	0,8	1,5	1,1	-	338/32

Примечания: Основу стекла составляет кремнезем и вычисляется по разности (100% минус сумма всех элементов, обозначенных в таблице); чувствительность метода на калий находится в пределах 1%, при таком пределе чувствительности, этот элемент в стекле не зарегистрирован.

цвета широко использовали соединения кобальта. Характерной геохимической характеристикой кобальтового сырья является сопровождение кобальта соединениями марганца и меди. Это позволяет отличать средиземномоское стекло от переднеазиатского. В персидском стекле кобальт обычно присутствует в мышьяковистых формах (Дзиговский, Островерхов, 2000, гл. 2).

Література

Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра // Archiv orientální. — Прага, 1956. — Т. XXIV. — F.1.

Абаев В.И. Миф и история в Гетах Зороастра // Истор.-филолог. исследования. — Москва: Наука, 1974.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Вып. Г1-12. — Москва: Наука, 1978. — Т. 2.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — Вып. Г1-12. — Москва: Наука, 1982. — Т.3.

Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. — Киев: Наукова думка, 1977.

Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — Киев: Наукова думка, 1986.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага-Ленинград: изд. ГЭ, 1966.

Батизат Г.В. Стеклоподвеска из погребения черняховской культуры // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 2000.

Батизат Г.В. Инталия с изображением Фортуны-Исиды-Цереры из сарматского погребения в Нижнем Подунавье // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса: Наукова думка, 2000.

Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов. — Москва, 2000.

Батизат Г.В., Островерхов А.С. Литик-скарабеоид с изображением «хоровода» мышей из Никония // Ольвия та античний світ: Матеріали наук. читань, присвячених 75-річчю утворення заповідника «Ольвія». — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001.

Безсонова С.С. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я // Археологія. — Київ, 1975. — Вип. 17.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — Киев: Наукова думка, 1982.

Бидзиля В.И. и др. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — Киев: Наукова думка, 1977.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. — Москва: Наука, ГВЛ, 1987.

Бобринский А.А. О некоторых символических знаках, общих первобытной семантике всех народов Европы и Азии. — Москва, 1902.

Болтенко М.Ф. Herodoteana // МАСП. — Одесса: изд. ОАО, 1962. — № 4.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // СА. — Москва, 1990. — № 4.

Болтрик Ю.В., Островерхов А.С. Сюжеты на литиках-скарабеоидах из скифских памятников Поднепровья и Подунавья // Проблеми історії та археології давнього населення України / ТДК. — Київ: вид. ІА АН України, 1989.

Болтрик Ю.В., Островерхов А.С. Литик-скарабеоид из скифского кургана у с. Большая Белозерка // Киммерийцы и скифы / ТДК. — Мелитополь: изд. ІА НАНУ, 1992.

Большаков А.О., Ильина Ю.И. Египетские скарабеи с острова Березань // ВДИ. — Москва, 1988. — № 3.

Борисковская С.П. Группа раннекоринфских албастров ориентализирующего стиля в Эрмитаже // ХКААМ. — Москва, 1976.

Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли. — Москва: Наука, 1984.

- Бруяко И.В., Островерхов А.С. Литик-скарабеоид из Никония // ДП: КС ОАО. — Одесса: изд. ОАМ, 1993.
- Буйских С.Б., Островерхов А.С. Навкратийский скарабей с античного святилища на Бейкушском мысу // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур. — Тирасполь: изд. Придн. ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1997.
- Виноградов В.Б. Место египетских амулетов в религиозно-магической символике // Археолого-этнограф. сборник. — Грозный: изд. Грозн. ун-та, 1968.
- Волошин М. Аполлон и мышь // Северные цветы: Альманах. — Москва, 1911. — Вып.5.
- Галанина Л.К. Курджипский курган. — Ленинград: Искусство, 1980.
- Горбунова К.С. Чёрнофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Ленинград: Искусство, 1983.
- Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1950. — Вып. XXXIV.
- Граков Б.Н. Каменное городище на Днепре // МИА. — Москва-Ленинград, 1954. — № 36.
- Граков Б.Н. Скифы. — Москва: Изд-во МГУ, 1971.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Стекло как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. — Одесса: изд. ИА НАНУ, 2000.
- Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. — Москва: Наука, 1982.
- Ельницкий Л.А. Легенда о «гиперборейских дарах» Аполлона и пути её распространения // МАСП. — Одесса: изд. ОАО, 1962. — № 4.
- Ернштадт Е.В. К вопросу о стиле резчика Дексамена // ИРАИМК. — Ленинград, 1925. — Вып. 4.
- Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. — Москва: Наука, 1988.
- Журавлёв О.П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства // Морфологические особенности позвоночных животных Украины. — Киев: Наукова думка, 1983.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы: Посулья). — Киев: Наукова думка, 1968.
- Ильинская В.А. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА. — Москва, 1971. — № 2.
- Кагаров Е.Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — Санкт-Петербург, 1913.
- Кай Плиний Секунд. Естественная история ископаемых тел, переложенная на русский язык, в азбучном порядке, и примечаниями, дополненная трудами В.Севергина, Императорской академии наук академика. — Санкт-Петербург, 1819.
- Капошина С.И. Памятники звериного стиля из Ольвии // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1950. — Вып. XXXIV.
- Капошина С.И. О скифских элементах в культуре Ольвии // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — МИА. — 1956. — № 50.
- Карышковский П.О. О монетах с надписью ЕМІ-NAKO // СА. — Москва, 1960. — № 1.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — Киев: Наукова думка, 1985.
- Книпович Т.Н. «Греко-персидские» резные камни Эрмитажа. — Ленинград, 1926. — Вып. III.
- Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1970. — Вып. Г1-11.
- Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н.э. — Москва: Наука, 1978.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V-IV ст. до н.э. — Київ: Наукова думка, 1974.
- Коровина А.К. Фаянсовые подвески из некрополей Тирамбы и Фанагории // ВДИ. — Москва, 1972. — № 1.
- Коростовцев М.А. Древнеегипетские находки в СССР // ВИМК. — Ленинград, 1957. — № 2.
- Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. — Москва: Наука, 1976.
- Корпусова В.Н. Некрополь Золотое. — Киев: Наукова думка, 1983.
- Кубышев А.И., Островерхов А.С. Стекло как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимодействия античной и варварской культур. — Тирасполь: изд. Придн. ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1997.
- Кунина Н.З. Стекло и цветной камень в античности // ВДИ. — Москва, 2001. — № 2.
- Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л. Изготовление художественного стекла. — Москва, 1987.
- Лапин В.В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // ИА ИА НАНУ. — 1978. — № 24.
- Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Курган Карагодеуашх // МАР. — Санкт-Петербург, 1894. — № 13.
- Лесков А.М. Новые сокровища курганов Украины. — Ленинград: Искусство, 1972.
- Лесков А.М. Шедевры древнего искусства Кубани. — Москва: изд. Гос. Муз. народов Востока, 1987.
- Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — Москва: Изд-во АН СССР, 1957.
- Максимова М.И. Античные резные камни Эрмитажа. — Ленинград, 1926;
- Максимова М.И. Античные печати Северного Причерноморья // ВДИ. — Москва, 1937. — № 1.
- Максимова М.И. Резные камни // АГСП. — Москва-Ленинград, 1956.
- Максимова М.И. Стекло // Эллинистическая техника. — Москва-Ленинград, 1948.
- Максимова М.И. Античные геммы и их оттиски на фрагментах глиняных сосудов // МИА. — Москва, 1962. — № 103.
- Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. — Москва: Наука, 1976.
- Мельюкова А.И. Краснокутский курган. — Москва: Наука, 1981.
- Мильчарек М., Островерхов А.С., Охотников С.Б. Литик-скарабеоид из поселения Надлиманское-3 // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья / ТДК. — Белгород-Днестровский, 1995.

Михайлов Б.Д. Курган эпохи бронзы на Мелитопольщине // ДСПК. — Запорожье: изд. Зап. ГУ, 1991. — Т.2.

Младенова Я. Предметы от стекла и алабастр от некрополя на Аполлония // Аполлония. Разкопките в некрополя на Аполлония през 1947-1949 гт. — София: Изд-во БАН, 1963.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. — Киев: Наукова думка, 1979.

Неверов О.Я. Античные камни в собрании Государственного Эрмитажа. — Ленинград: Аврора, 1971.

Неверов О.Я. Дексамен Хиосский и его мастерская // Памятники античного прикладного искусства. — Ленинград: изд. ГЭ, 1973.

Неверов О.Я. Античные инталии в собрании Эрмитажа. — Ленинград: Аврора, 1976.

Неверов О.Я. Античные перстни (VI в. до н.э. — IV в. н.э.): Каталог выставки. — Ленинград: изд. ГЭ, 1978.

Неверов О.Я. Изображения на геммах-печатах, металлических перстнях и амулетах // Кобылина М.М. Изображения восточных божеств... — Москва, 1978а.

Неверов О.Я. Магические амулеты императорской эпохи // Искусство и религия. — Ленинград: изд. ГЭ, 1981.

Неверов О.Я. Геммы античного мира. — Москва: Наука, 1983.

Неверов О.Я. Античные камни в собрании Эрмитажа. — Ленинград: Искусство, 1988.

Никулина Н.М. К вопросу о «восточно-греческом» и «греко-персидском» искусстве (по материалам глиптики V-IV вв. до н.э.) // ВДИ. — Москва, 1969. — № 3.

Никулина Н.М. Искусство Ионии и ахеменидского Ирана: По материалам глиптики V-IV вв. до н.э. — Москва, 1994.

Онайко Н.А. Аполлон Гилерборейский // История и культура античного мира. — Москва: Искусство, 1977.

Онайко Н.А. О новых публикациях античной торевтики из скифских курганов Нижнего Поднепровья // СА. — Москва, 1982. — № 4.

Островерхов А.С. Ольвия и торговые пути Скифии // Древности Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1981.

Островерхов А.С. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1984.

Островерхов А.С. Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. — Москва, 1985. — № 3.

Островерхов А.С. Скляні амфороподібні підвіски в пам'ятках Північного Причорномор'я V-II ст. до н.е. // Археологія Південного Заходу України. — Київ: Наук. думка, 1992.

Островерхов А.С. Торговля стеклянными бусами на Юге Восточной Европы в скифо-античное время // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996.

Островерхов А.С. Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья // ВДИ. — Москва, 1996а. — № 2.

Островерхов А.С. Стеклянные уплощенные подвески из Ольвии // Проблемы археологии Северного Причерноморья / ТДК. — Херсон: изд. Херсон. ист.-краев. муз., 1990. — Ч.2.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. Стеклянные изделия из античных памятников Нижнего Поднепровья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1985.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. — Москва, 1989. — №2.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. О происхождении стеклянных фиал из курганов Северного и Восточного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — Киев: Наукова думка, 1991.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. Раннеантичные стеклянные геммы из Северного Причерноморья // Мир Ольвии: Мат-лы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения Л.М. Славина. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1996.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. Портретная гемма из Никония // IV чтения памяти П.О. Карышковского. — Одесса: изд. ОАМ, 1996.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. Бронзовый перстень из Тире // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса: изд. ОАМ, 1997.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. Глиптика Никония и его округа // Ольвия та античний світ: Матеріали наук. читань, присвячених 75-річчю утворення заповідника «Ольвія». — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001.

Островерхов А.С., Охотников С.Б. К дактилотеке раннеантичной глиптики из Ольвии // Сборник, посвященный памяти В.М. Отрешко. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2004.

Островерхов А.С., Редина Е.Ф. Литик-скарабеоид из скифского кургана Мрецовна Могила // ТД Второй областной историко-краеведческой конференции. — Одесса: изд. Одес. НУ, 1991. — С.159-161.

Островерхов А.С., Субботин Л.В. Божества Никония по случайным находкам культовых изделий // Северное Причерноморье: от энеолита к античности. — Тирасполь: изд. Придн. ун-та им Т.Г.Шевченко, 2002.

Отрошенко В., Рассамакін Ю. Скарби тринадцатого кургану // Наука і суспільство. — Київ, 1985. — №12. — С.49-53.

Отрошенко В., Рассамакін Ю. До таємниць Геродотової Скії // Наука і культура: Альманах. — Київ: Знання, 1985а. — Вип. 19.

Охотников С.Б. Нижнее Поднепровье в VI-V вв. до н.э. — Киев: Наукова думка, 1990.

Охотников С.Б., Островерхов А.С. Скарабеоид с Березани // ДП: КС ОАО. — Одесса: изд. ОАМ, 1993.

Парович-Пешикиан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — Киев: Наукова думка, 1974.

Петренко В.Г. Бронзовая бляха с головой грифона // КСИА АН УССР. — Киев, 1962. — Вып. 9.

Пиотровский Б.Б. Египетские предметы в Северо-Кавказском крае // СГАИМК. — Ленинград, 1931. — № 6.

Пиотровский Б.Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза // СА. — Москва, 1958. — № 1.

Погребова М.Н., Раевский Д.С. Ранние скифы и Древний Восток. — Москва: Наука, 1992

- Рабинович В.Л. Цвет в системе средневекового символизма // Природа. — Москва, 1976. — № 6.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — Москва: Наука, 1985.
- Ребрук Б.М. У колыбели геологии и горного дела. — Москва: Наука, 1984.
- Рубан В.В. Литое свинцовое изображение фигур из поселения Кателино // Новые памятники древней и средневековой культуры. — Киев: Наукова думка, 1982.
- Руденко С.И. Искусство Алтая и Передней Азии. — Москва, 1961.
- Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев: Наукова думка, 1979.
- Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1982.
- Русяева А.С. Милет-Дидимы-Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — Москва, 1986. — № 2.
- Русяева А.С. Идеологические представления греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев: Наукова думка, 1990.
- Русяева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ. — Киев: Наукова думка, 1991.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев: Наукова думка, 1992.
- Сапожникова Г.В., Островерхов А.С. Технология производства литиков-скарабеоидов // ДП: Вторые чтения памяти П.О.Карышковского / ТДК. — Одесса: изд. ОАМ, 1991.
- Секерская Н.М. Античный Никоний. — Киев: Наукова думка, 1989.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — Москва-Ленинград, 1959. — № 69: Некрополи некоторых боспорских городов.
- Силантьева Л.Ф. Терракоты Пантикапея // Терракотовые статуэтки: САИ. — Москва: Наука, 1970. — Вып. Г1-11.
- Скржинская М.В. Украшения и предметы туалета // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. — Киев: Наукова думка, 1986.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Ленинград: Аврора, 1988.
- Соколов В.В. Петух // МНМ. — Москва, 1992. — Т. 2.
- Соловьёв С.Л. Некрополь Нимфея: Аспекты погребальной практики населения ионийского полиса // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — Санкт-Петербург, 2002. — Ч. 1.
- Сорокина Н.П. Стекланные перстни из Прикубанья в собрании ГИМ // Археол. сбзрник: Тр. ГИМ. — Москва, 1966. — Вып. 40.
- Сорокина Н.П., Сударев Н.И. К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора VI-V вв. до н.э. (постановка вопроса) // ДБ. — Симферополь, 2001. — № 4.
- Сорокина Н.П., Сударев Н.И. Способы обращения с телами погребаемых в некрополе Кер // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища. — Санкт-Петербург, 2002. — Ч. 1.
- Судник Т.М., Цивьян Т.В. Мифология лягушки (балто-балканские данные) // Балто-славянские исследования. — Москва: Наука, 1982.
- Супрычев В.А. Самоцветы. — Киев: Наукова думка, 1980.
- Супрычев В.А. Занимательная геммология. — Киев, 1984.
- Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — Киев: Наукова думка, 1988.
- Топоров В.Н. Музы: соображения об имени и предистории образа // Славянское и балканское языкознание. — Москва, 1977.
- Топоров В.Н. Мышь // МНМ. — Москва, 1992. — Т. 2.
- Топоров В.Н., Мейлах М.Б. Круг // МНМ. — Москва, 1992. — Т. 2.
- Тураев Б.А. Скарабей с острова Березани // ИАК. — Санкт-Петербург, 1911.
- Тураев Б.А. Египетская литература. — Т. 1: Исторический очерк древне-египетской литературы. — Москва, 1920.
- Ферсман А.Е. Очерки по истории камня. — Москва, 1954. — Т. 1.
- Формозов А.А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. — Москва: Наука, 1980.
- Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. — Москва: Наука, 1986.
- Худяк М.М. Из истории Нимфея. — Ленинград, 1962.
- Цалкин В.И. История скотоводства в Северном Причерноморье // МИА. — Москва, 1960. — № 53.
- Черненко Е.В., Евдокимов Г.Л., Збенович В.Г. Отчёт о работе Верхнетарасовской экспедиции в 1973 г. // НА ИА НАНУ. — 1973. — Ф.э. — 1973/12.
- Шталь И.В. Эпические предания Древней Греции. — Москва: Наука, 1989.
- Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — Москва: изд. МГУ, 1983.
- Щапова Ю.Л. Немного о древнем стекле // Путешествие в древность. — Москва, 1983а.
- Щапова Ю.Л. Стеклоделие в древности как историческое явление // XV International Congress on Glass. Proceedings. Archaeometry. — Leningrad, 1989.
- Эдаков А.В. К вопросу о культурных связях Египта со Скифией // Междунар. отнош. в бассейне Черного моря в древности и средн. века // ТД V семинара. — Ростов-на-Дону, 1990.
- Barag D. The Origin of Glass // IX Congres International du Verre. Communications artistique et historique. — Paris, 1972.
- Beazley J.D. The Lewes House collection of ancient gems. — Oxford, 1920.
- Boardman J. Greek Gems and Finger Rings. — London, 1970.
- Charleston R.J. Glass Furnaces throught the ages // JGS. — 1978. — Vol. 10.
- Ñoche de la Ferte E. Bijoux antiques. — Paris, 1955.
- Deroy L. Liinguistique et histoire du verre antique // Ann... du 8e CAIHV. — Liège, 1981.
- Diehle E. Eine Gemme des Dexamenos // Berliner Museen. — N.F., 1967.

Eisen G. The Origin of Glass Blowing // *AJA.* — 1916. — Vol XX. — № 2.

Evans A. The Athenian Portrait-Head by Dexamenos of Chios // *RA.* — 1898.

Furtwängler K. Die antiken Gemmen. — Berlin, 1900. Bd.1-3.

Gimbutas M.A. Cultures in Central and Eastern Europe of Bronze Age. — Paris-London, 1965.

Gregori I., Goosens R., Mathieum M. Asklepius and Apollon Smitheus et Rudra. — Bruxell, 1949.

Jenkins G.K. Ancient Greek Coins. — London, 1990.

Haevernick Th.E. Doppelköphen // *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock.* — Rostock, 1968. — H.7/8;

Haevernick Th.E. Hellenistische Glasfingerringe // *Jarbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.* — Mainz, 1969. — Jrg. 16

Hoffman H. and Davidson F. Greek Gold. — S.I., 1965.

Kibaltchitch T.W. Gemmes de la Russie Meridionale. — Marsel, 1910.

Marshall F.H. Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan and Roman in the British Museum. — London, 1907.

Maximova M.I. Les vases plastiques dans l'antiquite. — Paris, 1927.

Neverov O. Die Sammlung Etruskischer Glyptik in der Ermitage // *Studi Etruschi.* — 1981. — Vol. XLIX. — Ser. III.

Neverov O.J. Les bagues et les pierres gravées provenant de Nymphaion // *Archeologia.* — Warszawa, 1995. — T.XLVI.

Nilsson M.P. Geschichte der griechhischen Religion. — München, 1976. — Bd. 1; 1974. — Bd. 2.

Panofka T. Gemmen mit inschriefften in den Königlichem museen zu Berlin, Haag, Kopenhahen, London, Paris, Peterburg und Wien. — Berlin, 1852.

Perdrizet P. Men // *BCH.* — 1896. — T. 20.

Petrie W.M.F. Naukratis. — London, 1886. — Vol. 1.

Pinsent J. Greek Mythology. — N.Y., 1987.

Richter G. Metropolitan Museum of Art. Catalogue of Engraved Gems Greek, Etruscan and Roman. — Rome, 1956.

Saldern A. von. Glass Finds at Gordion // *JGS.* — 1959. — Vol. 1.

Sayre E.V. The intentional use of antimony and manganese in ancient glass // *Advances in Glass Technology.* — N.-Y., 1963. — Part 2. — P. 263-282.

Sayre E.V. and Smith R.W. Compositional Categories of Ancient Glass // *Science.* — 1961. — Vol. 133. — № 3467.

Sear D.R. Greek coins and their varves. — London, 1978. — Vol. 1. — Europe.

Seligman C.G. and Beck H.C. Far Eastern Glass: Some Eastern origins // *The Museum of Far Eastern Antiquities.* — Stockholm, 1938.

Tier- und Pelanzenbilder auf Münzen und Gemmen des Klassischen Altertums. — Leipzig, 1889.

Vickers M. Scythians Treasures in Oxford. — Oxford, 1979.

Walters H.B. Catalogue of the Engraved Gems and Cameos Greek, Etruscan and Roman in the British Museum. — London, 1926.

Островерхов А.С.

Раннеантичная стеклянная глиптика как историческое явление в памятниках Восточной Европы (VI-II вв. до н.э.)

Резюме

В статье даётся характеристика раннеантичной стеклянной глиптике, бытовавшей на территории Восточной Европы. Артефакты представлены геммами и перстнями. Геммы подразделяются на инталии (скарабеоиды) и камеи. Камеи появляются в IV в. до н.э. Наиболее ранними из перстней были изделия, в качестве щитков которых использовались скарабеоиды, помещавшиеся на кольца. В IV в. до н.э. появляются геммы, выполненные из "слоистого" стекла. Стеклянные перстни также появляются в позднеклассическое время. С конца IV — начала III в. до н.э. наблюдается процесс слияния описанных выше типов перстней. В гнездо на щитке перстня стали вставлять гемму.

На репликах доминируют образцы, выполненные в "восточно-греческом" стиле, хотя встречаются и "греко-персидские" изделия. Сюжеты, помещавшиеся на литиках, можно разделить на три группы: 1) изображения реальных и мифических животных; 2) изображения человеческих лиц и фигур; 3) мифолого-аллегорические композиции. На геммах и перстнях из "слоистого" стекла изображались танцовщицы (менады) и гиппокампы.

Геммы и перстни служили амулетами, печатями и украшениями. О том, что первичной функцией скарабеоидов было выполнение роли апотропеев, свидетельствуют форма гемм, воспроизводящая внешний вид скарабеев, а также цвет стекла, имитирующий самоцветы — горный хрусталь, ляпис-лазурь, сапфир, бирюзу, аквамарин. Сакральными свойствами наделялось и само стекло.

Судя по стилю исполнения изображений на стеклянных геммах и перстнях, а также по химическому составу стекла, центры производства подобной продукции следует искать где-то в греко-анатолийской области, Ионии, Финикии, островной Греции, Аттике и, возможно, в Карфагене. Не исключено, что часть скарабеоидов изготавливалась из привозных полуфабрикатов в ряде крупных городов Северного Понта.

30.11.2005.

КУРГАН ЖАБОТИНСЬКОГО ЧАСУ НА ІНСТИТУТСЬКІЙ ГОРІ У ПОЛТАВІ

Інститутська Гора у Полтаві, зокрема, сучасна територія Полтавського Національного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка, обмежена правим високим берегом струмка Лтава і підвищеннями корінного берега р.Ворскла, що здіймаються над мікроділянкою Левада, була і залишається важливою ландшафтною домінантою Полтавських теренів (*Вечерський, 1993, с.26-29*). Звісно, це виразне плато не могли обминути представники ряду давніх епох — доби бронзового та раннього залізного віків, чий помешкання знаходилися біля підніжжя надворсклянського узвишся — на колишній Шпортівці, на Старополтавській — Івановій горі, далі — вздовж сучасного селища Червоний шлях чи до приміського села Гора. Відомості про заселення всіх названих вище місцин вже оприлюднювалися друком археологами (*Супруненко, 1988; 1998*).

Під час розвідок 1983 р. вздовж схилів правого корінного берега Лтави і Ворскли, на території, що прилягає до головного корпусу Полтавського технічного університету (Першотравневий проспект, 24), на площі 0,9 га (90x100 м) були виявлені окремі фрагменти кераміки скіфського часу (*Супруненко, 1988, с.6*). Більшість з них знайдена у траншеї телефонного кабелю і зоні спорудження огорожі університету, край північно-східного схилу Інститутської гори, по Інститутському провулку. В той час був зроблений висновок про можливе місцезнаходження в цьому районі ділянок збереженого культурного шару поселення VII-V ст. до н.е., пошкодженого будівництвом Інституту „благородних дівич” у першій третині XIX ст. Проте, земляні роботи влітку 2003 р., пов’язані зі спорудженням павільйону над автобусною зупинкою „Технічний університет”, на розі Першотравневого проспекту й Інститутського про-

вулку та на подвір’ї гуртожитку за адресою: Першотравневий проспект, 29, дозволили виявити свідчення щодо місцезнаходження на зазначеній ділянці некрополю ранньоскіфського часу.

При прокладанні траншеї фундаментів павільйону на розі Першотравневого проспекту й Інститутського провулку, остання перерізала яму підкурганного поховання, перекриту дерев’яним накатником. За повідомленнями будівельників та результатами огляду місця знахідки зав. відділом фондів Центру охорони та досліджень пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації К.М.Мироненка, глибина ями поховання досягала — 1,6 м, ширина — 2,2 м. У заповненні трапилися вуглини, кілька кісток людини зрілого віку та був виявлений ліпний кубок. Після цих знахідок траншея швидко була закидана і забетонувана зверху конструкцією фундаменту. Кубок переданий до обласного Центру археології, звідки надійшов на постійне зберігання до археологічної колекції Полтавського краєзнавчого музею (*Супруненко, Пуголовок, 2003, арк. 10-12*).

Огляд території навколо головного корпусу університету встановив наявність у південно-західному кутку спортивного майданчика, край стадіону, підвищення курганоподібної форми, вистою 0,3 м і діаметром 30 м, що поросло кушами. Саме з ним пов’язують старожили існування насипу кургану висотою понад 1,5 м, який у 1950-х рр. ще бачило чимало полтавців, зокрема, вихованка М.Я.Рудинського — Є.О.Супруненко. Колишній головний архітектор м.Полтави, доцент Технічного університету Л.С.Вайнгорт повідомляв, що поряд знаходився ще один курган, розрівняний при зведенні парканів Полтавського телерадіоретранслятора у 1970-х рр. На обох насипах знаходилися могили ні-

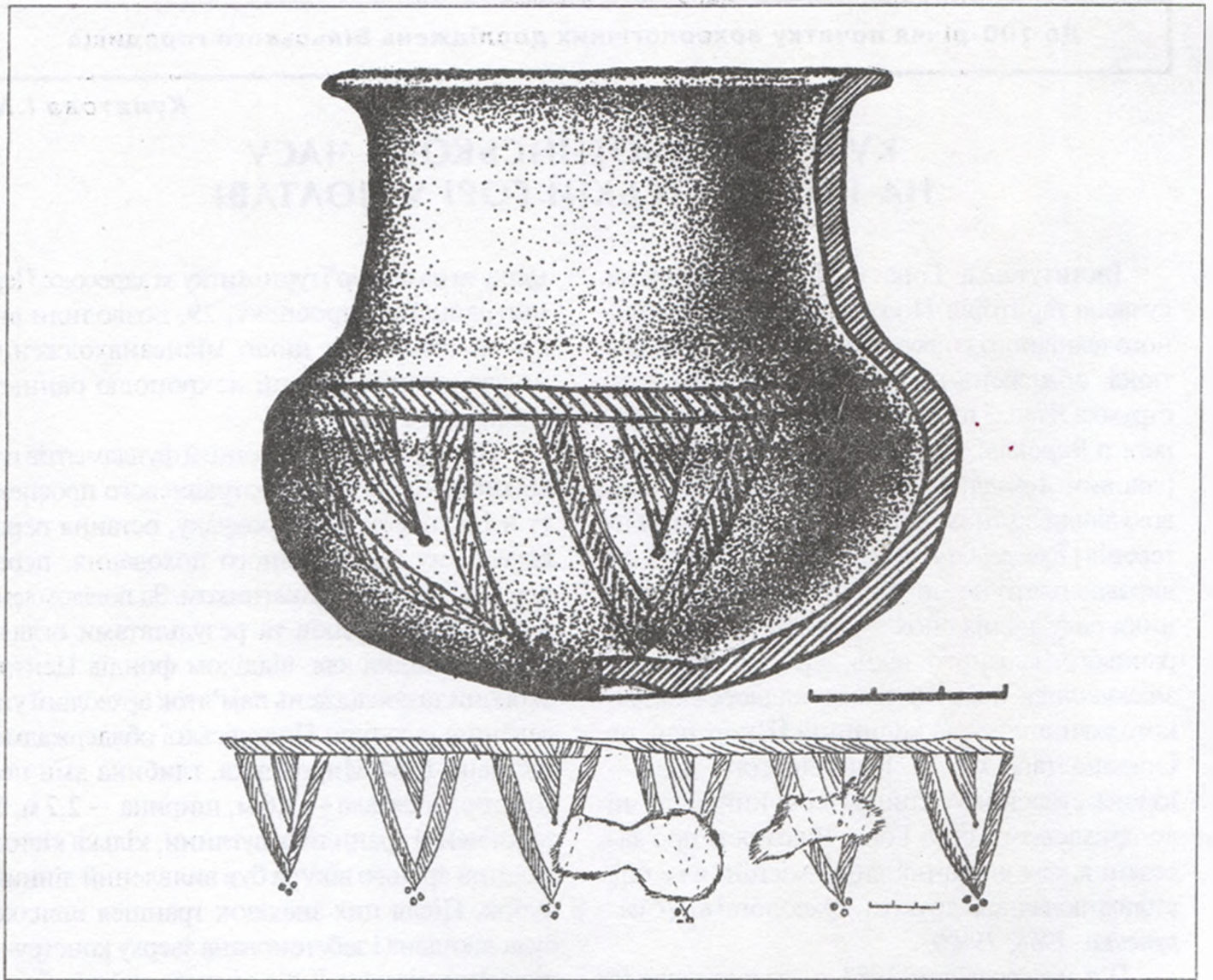

Рис. 1. Полтава, Інститутська гора. Кубок жаботинського часу з розгорткою орнаменту.
Глина, лискування. ПКМ.

мецьких військовополонених, госпіталь для яких функціонував у приміщенні університету у 1944-1946 рр.

Таким чином, на території університету локалізуються рештки двох груп курганів, що склали, вірогідно, єдиний курганний некрополь скіфського часу.

Щодо зазначеної вище знахідки, то вона виявилася надзвичайно рідкісною і цікавою (Білоусько, Супруненко, 2004, с. 129, рис. на карті 10.2). Це невеликий кубок із відведеним назовні потоншеним вінцем, циліндричною шийкою та сплющено-округлим тулубом, з невеличкою ямкою-опорою на денці (рис. 1). Ліпна посудина має лисковану поверхню сірокоричневого кольору, з висоленими втратами на боках. Кубок орнаментований пасмом прокресленого геометричного орнаменту, який

утворюють дві горизонтальні лінії на плічках, простір між ними заповнений навкісними рисками. Ця смужка є основою опущених вершинами до низу шести рівносторонніх трикутників, розміщених на однаковій відстані один від одного і наповнених скошеними рисками аналогічним чином, із розчленованою заштриховкою між двома лініями контуру. В середині цих трикутників вміщені аналогічні менші, заштриховані у протилежний бік. Вершини менших трикутників позначені круглими маленькими наколами-ямками, вершини більших — групами із трьох таких же ямок. Візерунок зберігає сліди інкрустації білою пастою.

Висота кубка — 10,1 см; діаметри: вінець — 9,1 см, горловини — 7,4 см, тулуба — 11,0 см, ямки на дні — 2,3 см (рис. 1).

З аналогій знахідці назвемо, за формою і розміщенням візерунку, кубки, виявлені у степових районах України: з поховання 2 кургану № 11 у с. Вільна Грушівка під Запоріжжям, поховання 12 кургану № 8 біля с. Кут на Дніпропетровщині (*Ильинская, 1975, с. 132, рис. 15:4-5*); кубки з лісостепових поховань басейну р. Тясмин — курганів № 346 поблизу с. Теклине та № 111 в басейні р. Тенетинка (*Там само, табл. XXV:3; XXVI:6*); посудини з території Правобережного Лісостепу — курганів № 453 біля Макіївки і № 6, поховання 1, поблизу Яснозір'я (*Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 57, рис. 10:5-6*), кургану № 15 неподалік с. Костянтинівка (*Скорый, 2003, рис. 5:3*).

Характер орнаментативної кубка відповідає художнім прийомам декорування столового посуду пізньожаботинського поховання 7 кургану № 1/1994 р. поблизу с. Карпусі Полтавського району (*Супруненко, Золотницький, Кулатова, 1996, с. 27-34, рис. 14*) і перекликається з орнаментативною черпака і корчаги поховання кургану № 1/1999 р. Більського некрополю „Г” в ур. Перемірки (*Кулатова, Супруненко, 2002, с. 54-69, рис. 4; 5*). Все це дозволяє датувати зруйнований поховальний комплекс кінцем VIII — початком VII ст. до н.е., тобто пізньожаботинським часом — епохою, що передувала формуванню своєрідної матеріальної культури лісостепового населення Дніпровського Лівобережжя ранньоскіфської доби. Більшість дослідників вважає, що старожитності жаботинського типу залишені групами переселенців з Правобережжя Дніпра, які почали розселятися на теренах сучасної Полтавщини у середині-другій половині VIII ст. до н.е. (*Гавриш, 2003, с. 76, 79*). Етнічно їх співставляють з праслов'янами-неврами, про яких пізніше згадував Геродот (*Рыбаков, 1979, с. 218-225*). Саме жаботинський компонент у майбутній матеріальній культурі місцевого населення доби раннього залізного віку і визначив її специфічність, позначену у своєрідних формах чорнолискованого посуду, його орнаментативні врізними лініями та інкрустації візерунків білою пастою тощо.

Щодо виявленого кубка та решток поховального комплексу, то ця знахідка біля входу до Полтавського Національного техніч-

ного університету ім. Ю.В. Кондратюка є першою на території Полтави.

Література

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. — V ст. н.е.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160, 4 с.

Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26-35.

Гавриш П.Я. Колонізація праслов'янами середнього межиріччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002-1/2003. — С. 76-79.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев: Наук. думка, 1975. — 186 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — Киев: Наук. думка, 1989. — 336 с.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. — Вип. 13. — С. 52-71.

Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия: историко-географический анализ. — Москва: Наука, 1979.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — 278 с.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г. Полтава и окрестностей: Каталог. — Полтава: изд. ПКМ, УТОПИК, 1988. — 24 с.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.

Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Курган біля с. Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — 88 с.

Супруненко О.Б., Пуголовков Ю.О. Звіт про розвідки на території м. Полтава і в Полтавському р-ні Полтавської області у 2003 р. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Спр. 379. — 71 арк.

Кулатова И.Н.

Курган жаботинского времени на Институтской горе в Полтаве

Резюме

Публикуются сведения о находке лепного кубка жаботинского времени в разрушенном погребении конца VIII – начала VI вв. до н.э. на Институтской горе в Полтаве и приводятся данные о существовании группы курганов, видимо, скифской эпохи, на территории края мыса высокого коренного берега р. Ворскла, занятого сегодня корпусами Национального технического университета им. Ю.В. Кондратюка.

12.07.2004.

ПОЯВЛЕНИЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНЕЕ ДНЕПРА В СВЯЗИ С СОБЫТИЯМИ НА ДУНАЕ 20-30-х гг. IV в.: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

В двух публикациях нами уже было изложено свое понимание вопроса появления черняховской культуры и элементов черняховской культуры восточнее Днепра и на Днепро-Донецком водоразделе. Оно сводится к следующему:

1) появление элементов черняховской культуры в регионе связано с событиями “скифских войн” 30-70-х годов III в. Гото-гепиды, возможно, пытались привлечь к участию в походах и венетов — носителей памятников типа Черепин-Теремцы. Часть венетов ушла из Поднестровья к родственному киевскому населению на Днепро-Донецкий водораздел;

2) с Верхнего — Среднего Поднестровья на территорию восточнее Днепра, с приходом этой группы венетов, привносятся следующие инновации: конические миски, печи-камины, наличие двух очагов в одном жилище, использование глины для ремонта стен, вертикальный ткацкий станок с пирамидальными глиняными грузилами, массивные биконические пряслица с воронкообразным основанием, гончарная посуда, пряжки и фибулы позднеримского “фасеточного” стиля, в том числе фибулы группы VII О.Альмгрен, ранние подвязные фибулы серии А I Е.Л.Гороховского, светлоглиняные амфоры типов D и F, трехчастные костяные гребни с полукруглой спинкой, типа B 1a по Г.Ф.Никитиной;

3) миграция поднестровского населения относится к 250-270/290 гг. н.э.;

4) “цепочка” находок фибул группы VII О.Альмгрен на пути из Днестровского региона в Днепро-Донецкий, вероятно, может косвенно свидетельствовать о переселении группы венетов на восток (Любичев, 2003б);

5) памятники типа Снагость-2, Хохлово-2 появляются на днепро-донецком водоразделе позднее, чем памятники типа Букреевка-2, Каменево-2;

6) время бытования черняховских памятников на Днепро-Донецком водоразделе и прилегающих территориях укладывается в пределы первой четверти IV — первой четверти V вв., датировка погребальных памятников региона полностью опровергает тезис о появлении здесь черняховской культуры в середине — второй половине III в. (Любичев, 2003);

7) “классическую” черняховскую культуру мы отождествляем с наличием наземных каркасных и углубленных жилищ, биритуальных могильников с ингумациями северной ориентировки в простых ямах (“тип Косанов”, по Б.В.Магомедову) (Магомедов, 1999, с.20). Появление “классической” черняховской культуры связано с распространением сюда власти объединения готов.

Следовательно, мы не склонны говорить о первой волне черняховской колонизации региона в сер. III — нач. IV вв. Речь, по нашему мнению, может идти лишь о привнесении некоторых элементов провинциально-римской культуры праславянскими поднестровскими племенами, родственными киевским. В этот период готы не проникают в регион, его территория еще не становится составной частью ареала черняховской культуры. Противоположной точки зрения придерживается А.М.Обломский. Он считает, что продвижение носителей черняховской культуры на восток произошло очень рано, около середины — второй половины III в. В этот период они достигли Северского Донца и освоили “опорные участки”, которые стали “базами колонизации” (Обломский, 2002, с.89). Материалы нижнего горизонта Боромли-2, большинство объектов Букреевки-2, Родного Края-3 не рассматриваются как черняховские, они были оставлены местным населением. С “черняховским культурным контекстом” связываются комплексы поселений

Головино, Песчаное, Хохлово-2, Хлопков-1 (сборы Ю.В.Костенко: находка гребня с полукруглой спинкой), Новоселовка (материалы черняховской культуры из шурфов, фибула группы VII О.Альмгрена) (*Обломский, 2002, с.56-57*). Исследователь считает, что памятники сейминско-донецкого варианта киевской культуры существуют параллельно с черняховскими вплоть до гуннского времени (*Обломский, 2002, с.61*)

К какому же времени мы относим появление сформировавшейся западнее Днепра “классической” черняховской культуры между Днепром и Северским Донцом, и с какими событиями связываем интенсивный приток сюда носителей культуры? Днепро-Донецкую лесостепь и прилегающие части лесной, степной зон можно подразделить на две области: 1) прилегающая к Днепру часть Приднепровской низменности, приблизительно ограниченная на востоке линией Киев—Барышевка—Лисняки—Лубны—Решетилровка—Нехвороща—Днепропетровск; 2) остальная часть Днепро-Донецкого междуречья, примыкающая на востоке к отрогам Среднерусской возвышенности с Днепро-Донецким водоразделом (рис.1). Распространение черняховской культуры от Днепра на восток могло отличаться по этим областям в хронологическом отношении. Рассмотрение хронологии памятников черняховской культуры региона начнем с Приднепровской области.

Погребения 236, 246 могильника Соснова относятся ко второй Бережанской фазе (270-330 гг.) развития черняховских могильников украинской лесостепи (*Гороховский, 1988, с.45-46*). Погребение 122 могильника Компанийцы вельбарской традиции — по подвязной фибуле Б1 и пряжке серии Б — датируется А.М.Обломским второй-третьей четвертями IV в. (*Обломский, 1999, с.79*) Этот комплекс Е.Л.Гороховский относит к Косановской фазе (330-380 гг) (*Гороховский, 1988, с.45*). Погребение 86 пшеворской традиции с оружием — по фибуле группы 21/1аа А.К.Амброза, умбону группы 8, ручке щита группы 7, 8 по К.Годловскому (*Обломский, 2002, с.79*) — относится к пятой Журавской фазе (380-420 гг.)

(*Гороховский, 1988, с.46*). Погребение 55 скифо-сарматской традиции — по пряжке подгруппы VI серии Г — может относиться к четвертой Масловской (350-400 гг.) и пятой фазам (*Обломский, 2002, с.82*). Погребение 83 — по фибуле варианта Б2 — может быть датировано в широких пределах IV в. (*Обломский, 2002, с.82*) Погребение 118 — по двум “воинским” фибулам серии Б — А.М.Обломский относит к 3-5 фазам (*Обломский, 2002, с.82*), а Е.Л.Гороховский — к 4 фазе (*Гороховский, 1988, с.46*). Погребение 82 — по фибуле варианта Б3 и погребение 162 — по костяному гребню III/1 — принадлежат к 4 фазе (*Гороховский, 1988, с.82*). Погребение 58 можно относить ко второй четверти-концу IV в. связи с тем, что его перекрывает погребение 71, откуда происходят гребень I/1, фибула варианта Б2 (*Гороховский, 1988, с.84*). Погребения 1 и 71 датируются Косановской фазой, а 174 — Масловской (*Гороховский, 1988, с.45-46*). Особняком стоит погребение 2 киевской традиции с Т-образными фибулами круга древностей “выемчатых эмалей”. Его относят к III в., исключая его начало (*Обломский, 2002, с.82*).

Датировка этих погребений Компанийцев внесена нами в таблицу (табл.1). Широкую датировку в пределах IV в. имеет погребение 83. *Terminus ante quem* погребений 122, 58, 1, 71 относится к концу первой-началу второй четверти IV в., — приблизительно к 325-335 гг. *Terminus ante quem* погребений 162, 82, 118, 174, 55 падает на середину IV в. На гуннское время (после 375 г) приходится погребение 86. *Terminus post quem* погребений 58, 162, 82, 118, 174 относится к концу IV в., а погребений 86, 55 — к концу первой четверти V в.

Погребение 126 Жовнина относится к Масловской фазе (*Обломский, 2002, с.46*). Погребение 18 с гребнем с трапециевидной спинкой могильника Жовнин-Пристань можно датировать серединой IV в. (*Петрусас, Цыдровская, 2002, с.29*). Вообще, Жовнинские могильники датируются концом IV — первой половиной V вв. (*Рутковская, 1979, с.317-364*). Погребение 5 могильника Переяслав-Хмельницкий относится к Масловской фазе

Таблица 1. Хронология черняховских памятников Днепро-Донецкой лесостепи

Комплексы	время	3 в.		4 в.		5 в.	
Компанийцы погр.	122			О	Г		Г
	86				О		Г
	55						
	83		О				
	174						Г
	118			О			Г
	82			О			
	162		О				
	2						
	58						О
	1						Г
	71						Г
	Соснова погр.	236					
246							
Жовнин погр. ур. Пристань вообще	126						
Переяслав.-Хм. погр.	5						
	4						
	30						
Клопков Сумы-Сад погр.	5			Н			Г
	3			Н			
	1					Г	Н
	6			Н		Н	
	7						
	8					Н	Г
	2					Н	
						Н	
Боромля погр.	13						
	33						
	2						
	4						
	7						
	15						
	11						
24							
30							
Лохвица погр.	12						
Успенка погр.	1215						
	1631						
	1644						
	1654						
	437						
	725						
	1308						
Соколово погр.	1						
Пересечное погр.	1						
Родной Край							
Глубокое погр.	1						

Г — Гороховский Е.Л.; О — Обломский А.М.; Н — Некрасова А.М.

(Гороховский, 1988, с.45-46). Погребения 4 и 30 стоит относить ко второй пол. IV — нач. V вв. и втор. трети IV — первой пол. V вв. соответственно (Обломский, 2002, с.60) (Табл.1). Поселения черняховской культуры с “раннеславянскими” традициями материальной культуры — Максимовка, Новолиповское, Радущковка, не дают четких датирующих материалов (Абашина, Обломский, Терпиловский, 1999, с.84-87, 89-90). Подобная картина наблюдается и на селище Ерквцы. Там из развала печи I раскопа I происходит “арбалетная бронзовая фибула” (Даниленко, Столяр, 1952, с.226-227). Селище Хлопков-I датируется второй половиной IV — началом V вв. (Некрасова, 1988, с.226-227).

Получается, что черняховское население появляется в Приднепровской области в конце III — начале IV вв. (табл.1). Эта дата уже определялась Е.Л.Гороховским (Гороховский, 1988, с.45) и Б.В.Магомедовым (Магомедов, 2001, с.140-141, рис.89). Но основная масса черняховского населения проживает в регионе с 330 по 350 гг. (рис.2). Черняховская культура формируется западнее Днепра в 230-270 гг. Тогда она охватывала регионы Западной и Центральной Украины, Молдовы (рис.2). По Днестру, вероятно, проходила линия разграничения двух готских племенных объединений: тервингов — визиготов и грейтунгов — остроготов. По Днепру культура проникает в Надпорожье. Наиболее ранними черняховскими комплексами в зоне формирования культуры являются погребения 122, 326, 254, 203, 371, 10 могильника Данчены и погребения 371, 10 могильника Ханска-Лутэрия-2, несколько комплексов Ружичанки с импортными вещами (Гей, 1993, с.148-149). К наиболее ранним комплексам Правобережья Среднего Поднепровья отнесены несколько погребений Журавки, погребение 25 Черняхова и погребение 41 Ромашек. Они датируются ступенью C1b-C2 (ок.260-330 гг.). Полоса вдоль левого берега Днепра, включаемая нами в часть Днепро-Донецкой лесостепи, относится по Б.В.Магомедову к региону “Центральная Украина”. Территория черняховской культуры восточнее образует регион “Восточ-

ная Украина” (Магомедов, 1999, с.18).

Рассмотрим хронологию черняховских памятников восточнее Приднепровской области, в районе Днепро-Донецкого водораздела (рис.1). Нельзя судить о хронологии поселений Косовщина-1, 2, Великий Бобрик, Краснополье-1 по опубликованному краткому сообщению об их исследовании (Журко, 1989, с.61-62). На могильнике Сумы-Сад по А.Н.Некрасовой погребения 5, 3, 1 датированы серединой — третьей четвертью IV в., а погребения 6, 7, 8, 2 считаются синхронными им (Некрасова, 1985, с.80). Е.Л.Гороховский относит погребения 1, 3 к Косановской, а погребения 5, 7 к Масловской фазам (Гороховский, 1988, с.45-46). Датирующий материал отсутствует во всех пяти погребениях Сумского могильника (ул.Павлова) (Богусевич, 1960, с.103-105; Махно, 1967, с.28-34). Невозможно узко датировать отдельное погребение из Дубяг по амфоре “инкерманского” типа (Горюнов, Усова, 1974, с.275-279). Погребения Замощанской дюны лишены датирующего материала (Липкинг, 1979, с.5-8). Погребения 13, 33 могильника Боромля А.Н.Некрасова относит к первой четв. IV в., а погребения 2, 4, 7, 15 — ко второй половине IV в., погребения 11, 24, 30 — к последней трети IV — началу V вв. (Некрасова, 1990, с.64-68). Второй горизонт поселения Боромля 2 датируется позже горизонта с фибулами VII группы О.Альмгрен, вплоть до использования прогнутых подвязных фибул варианта Б2 (Обломский, 2002, с.59). Эти рамки выглядят очень расплывчато. Не поддается четкой датировке селище Кантемировка. Обращает на себя внимание факт наличия на раскопе I 100% гончарной керамики и на раскопе III — 39% лепной посуды (Махно, 1952, с.233-236). Нельзя определить дату погребений грунтового Кантемировского могильника (Махно, 1952, с.236-241). Невозможно точно датировать жилища поселения Войтенки I (Шрамко, 1976).

Могильник Павлюковка суммарно датирован III-IV вв. Эта дата выглядит очень расплывчатой, ибо опирается на находку в погребении 2 части железной подвязной фибулы, а в погребении 7 — части бронзовой под-

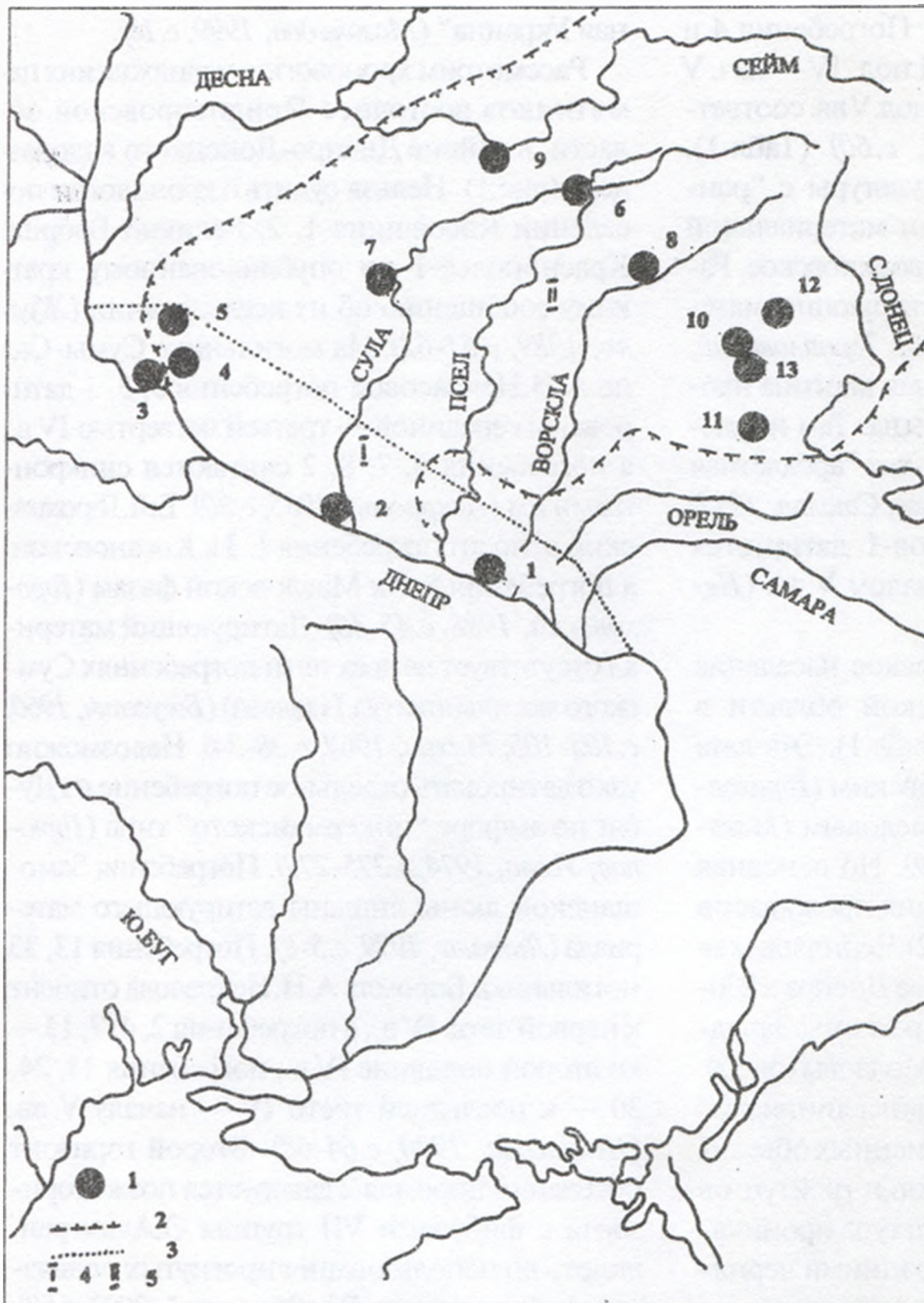

Рис. 1. Черняховская культура Днедро-Донецкой лесостепи:
 1 — датированные памятники: 1 — Компанийцы, 2 — Жовнин, 3 — Переяслав-Хмельницкий, 4 — Соснова, 5 — Хлопков, 6 — Сумы-Сад, 7 — Лохвица, 8 — Боромля, 9 — Успенка, 10 — Родной Край, 11 — Соколово, 12 — Глубокое, 13 — Пересечное;
 2 — граница лесостепной зоны; 3 — граница Приднепровской низменности;
 4 — "Приднепровская" область; 5 — область "Днедро-Донецкого водораздела".

вязной фибулы (Шрамко, 1979, с.12). Не дают четкой хронологии и погребения Писаревского могильника (Махно, 1968). Наземное двухкамерное жилище с.Артюховка по находке в нем бронзовой двучленной "воинской" фибулы и железного втульчатого ромбического в'сечении наконечника стрелы гуннского времени (Романова, 1989, с.58-59) можно датировать второй пол. IV — нач. V вв. Погребение 12 Лохвицкого могильника относится к Журавской фазе (Гороховский, 1988,

с.45-46). На могильнике Успенка к Косановской фазе относится погребение 1215, к Масловской фазе — погребения 1631, 1644, 1654, к Журавской фазе — погребения 437, 725 и, вероятно, 1308 (Гороховский, 1988, с.45-46). Отдельное погребение из Воронинцев по пряжке серии Д (Мокляк, 1998, с.92-93, рис.2:9) можно отнести к Журавской фазе. Поселение с вельбарскими чертами Белополье датируется временем не ранее IV в. (Некрасова, 1994, с.3-4). Затруднительно датировать поселения Колосовка, Хохлово-2, Тимченки, Новопокровка. Наземное жилище 1 из Колесников по двучленной фибуле "воинского" типа с узкой ножкой и узкой пластинкой для оси пружины (группа 17, подгруппа 1, вариант 1 А.К.Амброза) можем датировать в широких пределах IV в. (Амброз, 1966; Мызгин, 2002, с.384-388, рис.1). Погребение 1 могильника Соколово-2 относится к сер.IV — сер.V вв. (Петренко, 1991, с.25).

Документация из раскопок могильника Пересечное исчезла в годы войны, в публикации И.Н.Луцкевича имеется изображение плохого качества фибулы из погребения 1 могильника (Луцкевич, 1948, табл.1:7). Это бронзовая фибула "воинского" типа с расширенной трапециевидной ножкой, орнаментированной спинкой. Фибула датируется IV в. (Амброз, 1966, с.70-71, табл.10:17). Подобные фибулы характерны для Масловской фазы (Гороховский, 1988, с.44). Видимо, этим временем и стоит датировать пог-

ребение 1 Пересечного. Могильник Родной Край-I отнесен к концу IV — началу V вв. (Петренко, 1991, с.22), что совпадает с Журавской фазой (Гороховский, 1988, с.45-46). Погребение 1 Глубокого по фибуле группы БЗб и пряжке Г2а (Любичев, 2002, с.383, рис. 1:1, 2) можно уверенно относить к Масловской фазе (Гороховский, 1988, с.45-46).

На селище Шлях-2 (Мжа — Северский Донец), с остатками наземных глинобитных жилищ в слое найдены бронзовая фибула серии БЗе и бронзовая поясная пряжка серии Г (Любичев, 2002а, с.19-20). По датировке этих предметов время существования поселения следует относить к Масловской фазе (Гороховский, 1988, с.45-46). Гончарная керамика составляет здесь 100%. На поселении с подобным типом жилищ Халимоновка гончарная керамика также составляла 100%. О поздней дате памятника свидетельствуют находки фрагментов амфор типа F и Зеест 100 (Делакеу) (Любичев, 2003а, с.24). Его следует относить ко времени не ранее второй половины IV в. Наземные глинобитные постройки к востоку от Днепра зафиксированы еще на 17 селищах (Обломский, Терпиловский, 1998, с.125). В будущем, с накоплением источников, надлежит проверить наличие или отсутствие закономерности “глинобитное жилище — абсолютное преобладание гончарной керамики — поздний черняховский памятник”.

Теперь по таблице (табл.1) обратим внимание на время появления черняховской культуры в области Днепро-Донецкого водораздела (рис.1). Подавляющее большинство памятников возникло с середины IV в. В тридцатые годы IV в. появились погребения 1, 3 могильника Сумы-Сад, погребение 1215 Успенки. К первой четверти IV в. относятся лишь погребения 13, 33 Боромли. С 30-40-х гг. IV в. возникает большинство всех датированных черняховских комплексов в Днепро-Донецкой лесостепи вообще.

Какие же исторические события могли привести к переселению на территорию между Днепром и Северским Донцом массы черняховского населения в этот период? Позволим выдвинуть следующую гипотезу. В кон-

це 30-х — нач. 70-х гг. III в. балканские и малоазийские провинции Римской империи сотрясали морские и сухопутные походы коалиции варварских племен во главе с готами, вошедшие в историю под названием «скифские войны» (Ременников, 1954). В 270 г. Аврелиан оставляет Дакию. С этого времени на Дунае формируется Готия — полиэтничная общность готов (Буданова, 2000, с.37). Интенсивность готских вторжений на территорию империи упала после окончания «скифских войн», но они продолжались (Буданова, 2000, с.40, 43). В 324 г. Константин становится единоличным правителем. Он укрепляет дунайскую границу: сооружается каменный мост через Дунай между Эском и Суцидавой, строится укрепление Дафна (Вольфрам, 2003, с.94). В 332 г. готы столкнулись с сарматами, на стороне последних в спор вмешался Константин, который нанес поражение готам. Между Константином и вождем тервингов — Атанарихом подписывается мирный договор, который включал следующие положения: прекращение военных действий, военная помощь готов империи в обмен на ежегодные субсидии, предоставление готам бывшей римской территории (Дакии) при сохранении племенной автономии (Вольфрам, 2003, с.95-96). Готам было разрешено торговать на Дунае, они отправили заложников в Константинополь (Буданова, 2000, с.43). До 367 г., когда император Валент совершил поход против готов, наступила эпоха новых (мирных) отношений империи и готов. Куда было деваться той части активного воинственного населения, которая ранее непрерывно участвовала в походах, теперь, в условиях мирных взаимоотношений с империей? По нашему мнению, это население двинулось от Дуная на северо-восток, смогло само пересечь Днепр, достигнуть Северского Донца, Сейма, оттеснить сюда часть правобережного черняховского населения.

Появление большинства черняховских памятников к востоку от Днепра приходится именно на время после договора 332 г. Период 350-375 гг. считается в истории черняховских племен «эпохой Германариха», эпо-

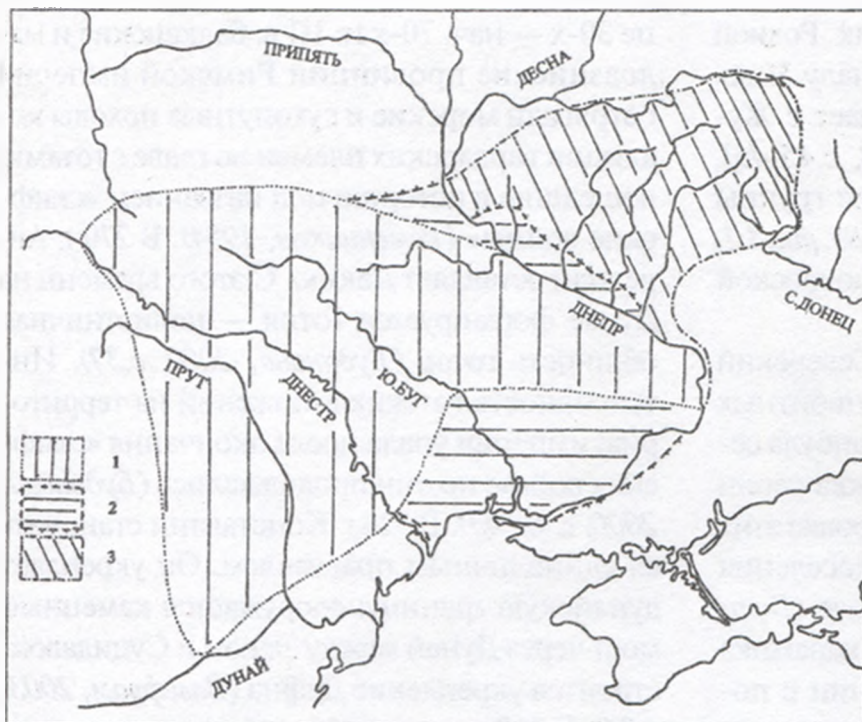

Рис. 2. Распространение черняховской культуры:

- 1 — ареал культуры периода формирования (230-270 гг.); 2 — ареал периода стабилизации (270-330 гг.); 3 — ареал "эры Германариха" (330-375 гг.).

Карта составлена на основе карт (рис. 88-90) в книге: Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса.

хой расцвета культуры, временем максимального расширения ее границ на север и восток (Магомедов, 2001, с.141-143, рис.90) (рис.2). Возможно, с этими событиями следует связывать сообщение Иордана о том, что Германарих "двинул войско против венедов..." (Иордан, 2001, с.119). Под венедами понимается население киевской культуры и тогда это движение черняховцев проходило на восток и северо-восток от Днепра.

Обращает на себя внимание тот факт, что на территории западнее Днепра известны черняховские могильники с количеством погребений свыше ста-трехсот. В Днепро-Донецкой лесостепи число погребений на могильниках колеблется от трех до семидесяти одного (Любичев, 2000, с.64-65). Это связано с продолжительностью существования могильников. Территория Днепро-Донецкой лесостепи была освоена черняховским населением после втор. четв. IV в., расцвет культуры связан здесь с "эрой Германариха", далее, с 375 г. наступил кризис культуры, хотя отдельные группы ее населения существовали даже в первой четв. V в. Могильники охватывают

здесь одно-два поколения.

Конечно же, эта гипотеза требует в дальнейшем всесторонней проверки и аргументации, в частности выяснения возможных связей наших черняховских памятников второй четв. IV в. с регионами Молдовы и Подунавья. Но сейчас очень заманчиво выглядит хронологическая близость появления черняховских могильников в Днепро-Донском регионе и подписания важного политического документа, на несколько десятилетий определившего характер отношений Римской империи и готов.

Литература

- Абашина Н.С., Обломский А.М., Терпиловский Р.В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА. — Москва, 1999. — № 4. — С. 84-90.
- Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — Москва, 1966. — Вып. Д 1-30.
- Богусевич В.А. Погребение черняховской культуры в г. Сумы // КСИА АН УССР. — Киев, 1960. — Вып.10. — С. 103-105.
- Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — Москва, 2000.
- Вольфрам Х. Готы. — Санкт-Петербург, 2003.
- Гей О.А. Черняховская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. — первой половине I тыс. н.э. — Москва, 1993.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V междунар. конгр. археологов-славистов. — Киев, 1988. — Т. 4.
- Горюнов Е.А. Усова Г.А. Два новых памятника черняховской культуры в Левобережном Поднепровье // СА. — Москва, 1974. — № 4. — С. 275-279.
- Даниленко В.М., Столяр А.Д. Переяславська маршрутна експедиція // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. 3.
- Журко А.И. Археологические разведки и раскопки на Сумщине в 1986-1988 гг. // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 61-64.
- Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — Санкт-Петербург, 2001.
- Липкинг Ю.А. Замощанская дюна под Суджей // МЧК. — Москва, 1979. — С. 5-8.
- Луцкевич І. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів проховань на території Харківської області // Археологія. — Київ, 1948. — Т. 2.

Любичев М.В. Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. — Харьков, 2000.

Любичев М.В. О некоторых последних исследованиях в северо-восточной области ареала черняховской культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V в. н.э.). — Тирасполь, 2002.

Любичев М.В. Отчет об исследованиях Славянской археологической экспедиции ХНУ им. В.Н.Каразина в 2001 г. — Харьков, 2002а. // НА МАЭСУ ХНУ.

Любичев М.В. К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на Днепро-Донецком водоразделе // РА. — Москва, 2003. — №3.

Любичев М.В. Отчет о работе Славянской археологической экспедиции ХНУ им. В.Н.Каразина в 2002 г. — Харьков, 2003а. // НА МАЭСУ ХНУ.

Любичев М.В. “Скифские войны” III в. и появление элементов черняховской культуры восточнее Днестра // ВХУ. — Харьков, 2003б. — № 594. — История. — Вип. 35.

Магомедов Б.В. Черняхівська культура: Проблема етносу: Автореф. ... докт. іст. наук. — Київ, 1999.

Махно С.В. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань // АП УРСР. — Київ, 1952. — Т. 3. — С. 233-236.

Махно Е.В. Могильник черняховского типа в г. Сумы // МИА. — Москва, 1967. — № 139. — С. 28-34.

Махно Е.В. Разведки Левобережного отряда // АИУ в 1967 г. — Киев, 1968.

Мокляк В.О. Поховання черняхівської культури в с.Воронинці Оржицького району // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1/2.

Мызгин К.В. Памятники черняховской культуры на р.Мжа (Северо-Восточная Украина) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс до н.э. — V в. н.э.). — Тирасполь, 2002. — С. 384-388.

Некрасова Г.М. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м.Суми // Археологія. — Київ, 1985. — № 50.

Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // Археологія. — Київ, 1988. — № 62.

Некрасова А.М. Могильник черняховской культуры у с.Боромля на Сумщине // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С. 64-68.

Некрасова Г.М. Черняхівське поселення біля м.Білопілья //Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посем'я. — Білопілья, 1994. — С.3-4.

Обломський А.М. Типи поховань на черняхівсько-

му могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — Київ, 1999. — № 4.

Обломський А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время. — Москва, 2002.

Обломський А.М., Терпиловський Р.В. Поселение Седелки и его место среди памятников поздне римского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья перв. пол. I тыс. н.э. — Воронеж, 1998.

Петраускас О.В. Цыдровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи Жовнина (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). — Киев, 2002.

Петренко Е.Н. Новые могильники черняховской культуры в бассейне Северского Донца // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991.

Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — Москва, 1954.

Романова Г.А. Черняховские поселения у с.Артюховка // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 58-59.

Рутковская Л.М. Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — Bratislava, 1979. — Т. 27. — 2. — С.317-364.

Шрамко Б.А. Отчет об исследовании археологических памятников в зоне строительства канала и водохранилищ на реках Мерла и Мерчик в 1973-1976 гг. — Тема № 51-73. — Харьков, 1976 // НА МАЭСУ ХНУ.

Шрамко Б.А. Могильник у с.Павлюковка // МЧК. — Москва, 1979.

Любичев М.В.

Поява черняхівської культури східніше Дніпра у зв'язку із подіями на Дунаї 20-30-х рр. IV ст.: до постановки проблеми

Резюме

Черняхівська культура сформувалась на захід від Дніпра у 230-270 рр. н.е. Наводиться гіпотеза, що перші черняхівські пам'ятки на лівому березі Дніпра з'являються наприкінці III — на початку IV ст. Більшість черняхівських пам'яток у межиріччі Дніпра — Сіверського Дінця з'являється у тридцяті-сорокові роки IV ст. Поява маси черняхівського населення в регіоні у цей період можна пов'язувати з відходом частини черняхівського населення із Подунав'я, після підписання мирної угоди між Константином та готами у 332 р.

15.06.2004.

ЗЕМЛЕРОБСТВО МЕШКАНЦІВ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ РОЙЦЕ ТА ОЛЕКСАНДРІВКА 1

Поселення Роїще та Олександрівка 1 розташовані на лівому березі р. Стрижень — правої притоки Десни (рис.1). Вони добре досліджені, причому виявилося, що культурно-хронологічні горизонти, зафіксовані для I тис. н.е., в обох випадках співпадають. Це дозволяє співставити між собою матеріали обох пам'яток, що характеризують господарство давнього населення, зокрема, землеробство.

Поселення *Ройце* (рис.2:1), що знаходиться за 20 км на північ від Чернігова і у 1,5 км на північний схід від с. Ройце Чернігівського р-ну і обл., досліджувалося у 1975-1978 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова і Р.В. Терпиловського. В межах центральної частини поселення досліджена площа складає 2170 кв. м. Тут виявлено 18 житлових і господарських споруд і понад 230 господарських ям, а також шість поховань доби бронзи і раннього залізного віку. Археологічний матеріал введено у науковий обіг (Терпиловський, 1984, с.84; Терпиловський, 1990, с.45-74). Частину остеологічного матеріалу опрацьовано О.П. Журавльовим; відбитки зернівок злаків на кераміці київської культури проаналізовано Г.О.Пашкевич (Пашкевич, Терпиловський, 1981).

Загальна площа поселення, що знаходиться у верхній течії р. Стрижень, складає близько 2 га. Його центральна частина, де знаходився основний розкоп, займала низький мис над заболоченою балкою, якою в давнину протікав струмок, хоча частина об'єктів зафіксована і на іншому березі. Культурний шар у центральній частині має потужність до 0,5 м; на периферії поселення він майже повністю розораний.

З культурного шару походять майже виключно матеріали київської культури, її об'єкти також кількісно переважають: у центральній частині досліджено по чотири житла і господарські споруди, а також близько 220 ям, на іншому березі балки — житло, дві госпо-

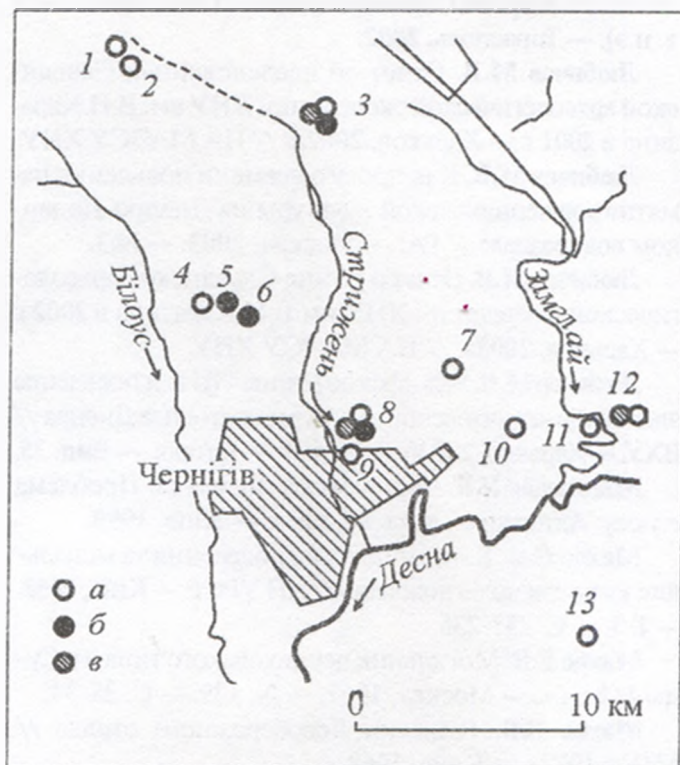

Рис. 1. Розміщення поселень київської (а), колочинської культур (б) і пам'яток сахнівсько-волинцевського типу (в) в районі Чернігова:
1 — Верхньостриженське 3; 2 — Верхньостриженське 2;
3 — Ройце; 4 — Титова Річка; 5 — Вигори I (Лиса Гора);
6 — Вигори 2; 7 — Овраненків Круг; 8 — Олександрівка 1;
9 — Яловщина; 10 — Улянівка; 11 — Киселівка 1;
12 — Киселівка 2; 13 — Виблі.

дарські споруди і кілька відокремлених ям. Крім того, у центрі поселення виявлено два житла колочинської культури, а також чотири житла і кілька ям сахнівсько-волинцевського типу. Ще одне сахнівсько-волинцевське житло досліджене на іншому березі. В цілому можна помітити, що житла тяжіють до краю схилу, у той час як господарські споруди і ями-льохи займають переважно напільну ділянку мису.

Поселення *Олександрівка 1* (рис.2:2) знаходиться на північній околиці Чернігова. Пам'ятка досліджувалася силами археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом О.В.Шекуна впродовж 1993-1997, 2000, 2001, 2003 рр. Загальна площа пам'ятки, розкопана протягом 1993-2003 рр., складає 2,4 га. В її межах виявлено

56 житлових і господарських споруд і 810 господарських ям, а також сім виносних вогнищ. На жаль, не усі розкопи вдалося з'єднати у єдине ціле — цьому заважала сучасна забудова, під'їзні шляхи, траншеї під комунікації тощо. Археологічний матеріал введено у науковий обіг (Терпиловський, Шекун, 1996, 128 с.; Терпиловський, Шекун, 2004, с.215-238). Більшість остеологічних знахідок пам'ятки, опрацьованих О.П.Журавльовим, також опубліковано (Журавльов, 1996, с.103-125). Впродовж останнього часу було оброблено й матеріали, що певним чином характеризують землеробство давніх жителів Олександрівки.

Поселення розташоване по обох берегах неглибокої балки високого лівого берега р.Стрижень, якою в давнину протікав струмок. Культурний шар зберігся не скрізь — в межах деяких розкопів він розораний до материка чи знищений під час будівництва. Селище київської культури мало досить великі розміри — відстань між крайніми дослідженими спорудами становить 420 м. За поширенням підйомного матеріалу, довжина селища на правому березі була близько 500 м, а на лівому — 300 м. У межах розкопів ширина забудови складає від 40-60 м (на правому березі) і до 70-100 м (на лівому). Кількісно будівлі київської культури розподілялися таким чином: на правому березі досліджено по вісім житлових і господарських споруд, на лівому — відповідно 12 і 16. Господарські ями, яких було близько 800, тяжіють до ділянок навколо жител.

Поселення колочинської культури значно поступалося розмірами київському селищу попереднього часу — відстань між крайніми дослідженими житлами досягає 280 м. За винятком одного житла, у мисовій правобережній частині поселення, три інші споруди розташовані на лівому березі. Поселення сахнівсько-волинцевського типу було більшим за колочинське, хоча й поступалося київському — відстань між крайніми дослідженими житлами складає майже 400 м. Забудова тягнулася відносно вузькою смугою, причому на лівому березі струмка волинцевські житла розміщувалися в цілому нижче київ-

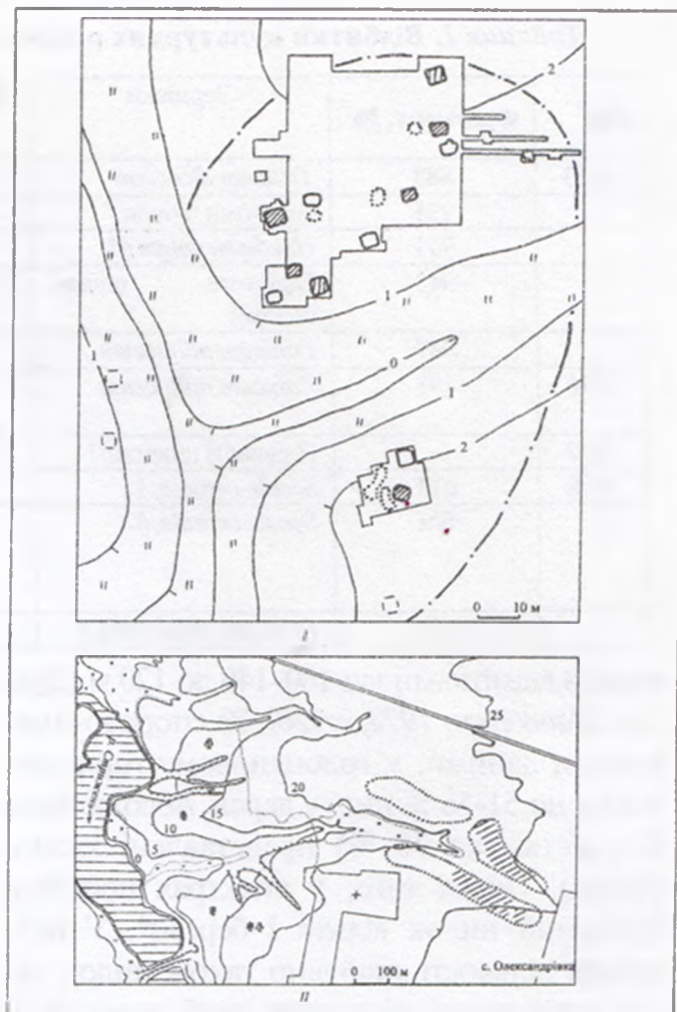

Рис. 2. Ситуаційні плани:
1 — Роїще, 2 — Олександрівка 1.

ських. На правому березі досліджено два житла, на лівому — шість. Матеріали Роїща і Олександрівки дають унікальну можливість співставити між собою низку археологічних культур, що послідовно існували у Чернігівському Подесенні, з метою встановлення взаємозв'язків між ними. Протягом I тис. н.е. території обох селищ були заселені тричі: наприкінці IV — у першій половині V ст. (пізній етап київської культури), у VI-VII ст. (колочинська культура) і у першій половині VIII ст. (пам'ятка сахнівсько-волинцевського типу). Разом з тим, період з IV по VIII ст., очевидно, не був безперервним, на що вказує відсутність перехідних комплексів. Чернігівське Полісся є моренно-зандровою слабохвилястою акумулятивною рівниною, розчленованою на декілька лесових островів прохідними долинами та долинами рік. Чернігівський лесовий острів знаходиться в північно-західній частині Дніпровської рів-

Таблиця 1. Відбитки культурних рослин на кераміці київської культури поселення Роїще.

Рік	Фрагмент, №	Зернівки	Розміри, мм	Примітки
1975	888	<i>Triticum dicoccon</i>	7,8 × 2,2	
	935	Відбитки плівок		Імовірно, <i>Panicum miliaceum</i>
	941	<i>Hordeum vulgare?</i>	9,0 × 2,8	
	943	Відбитки плівок, соломи		Три фрагменти обмазки
	987	<i>Panicum miliaceum</i>	2,8 × 2,2	
1976	191	<i>Panicum miliaceum</i>		Денце, велика кількість відбитків зернівок і плівок
1977		Плівчасті пшениці?		Обмазка, уламки соломи і плівок
1978	617	<i>Secale cereale</i> , 11		Денце
	б/н	<i>Secale cereale</i> , 4	7,4 × 2,0 7,0 × 1,8 5,8 × 1,5	
	б/н	<i>Panicum miliaceum</i> , 6		Денце

нини з відмітками від 160-140 до 120 м (Дубняк, Пашкевич, 1974, с.120). За спорово-пилковими даними, у голоценовому горизонті знайдено 51-56 % пилку дерев. Абсолютною більшістю (до 70 %) представлені хвойні (сосна). Окрім того, у спектрах постійно присутній пилок вільхи і берези*. У незначній кількості знайдено також пилок таких порід як дуб, в'яз, липа, граб, ясень, бук. У пробах постійно присутній пилок трав і спори (Дубняк, Пашкевич, 1974, с.127). Таким чином, рослинність Чернігівського Полісся за період, що нас цікавить, характеризується змішаними широколистяно-сосновими лісами, у яких були вологолюбні породи — бук та ялина (Пашкевич, 1971, с.196). У пізньоголоценових відкладах ряду боліт є пилок бука — 0,4-0,8 % та ялини — 0,5-3,0 % (Пашкевич, 1971а, с.67, 69).

Клімат кінця I тис. до н.е. — I тис. н.е. мало відрізнявся від сучасного (Борисов, 1975, с. 77, 78, 170). Однак незначні коливання відбувалися постійно. Були вони зафіксовані і для I тис. н.е. Дані спорово-пилкового аналізу відкладів болота Гельмязівського і проб, взятих поблизу поселення Хлопків, свідчать про неодноразові зміни клімату у цей час. Відносно сучасного клімату 1460 ± 55 років

тому відбулися такі зміни: температура липня упала на $0,5-1^\circ$; січня — на $1-1,5^\circ$; середньорічна — на 1° . Кількість опадів залишилася на колишньому рівні. Чергове потепління зафіксоване 1250 ± 50 років тому. Температура відрізнялася від сучасної на $0,5-1^\circ$, а опадів випадало більше на 50 мм. Останнє похолодання наприкінці I тис. настало 1130 ± 60 років тому. У той час температура стає аналогічною сучасній, а опадів було більше на 25 мм. Потепління 1055 ± 40 років тому привело до підвищення температури в середньому на 1°C , у порівнянні із сучасністю. Кількість опадів — аналогічна з нашим часом (Безусько, Климанов, 1987, с.54-58).

Обидва поселення розташовані на лесових островах. Перепади висот навколо поселення Роїще близько 3 м; Олександрівка займає береги балки, що лежить у пониззі р.Стрижень, де висота лівого берега досягає 20-25 м над рівнем води. Берег поблизу річки порізаний балками; сама ж місцевість навколо селища представлена досить однотипним рельєфом, без значних перепадів висот — до 5 м. Поселення Роїще знаходиться у верх'ях р.Стрижень, де невисокий берег був дренований струмками. Можливо, внаслідок глибшої середньовічної оранки їхні русла були

* Береза в лісовій місцевості є показником антропогенного втручання. Однак, у даному випадку, для підтвердження такого втручання необхідно проведення спорово-пилкового аналізу безпосередньо поблизу пам'яток, із можливістю корелювати природничий аналіз зі стратиграфією пам'ятки.

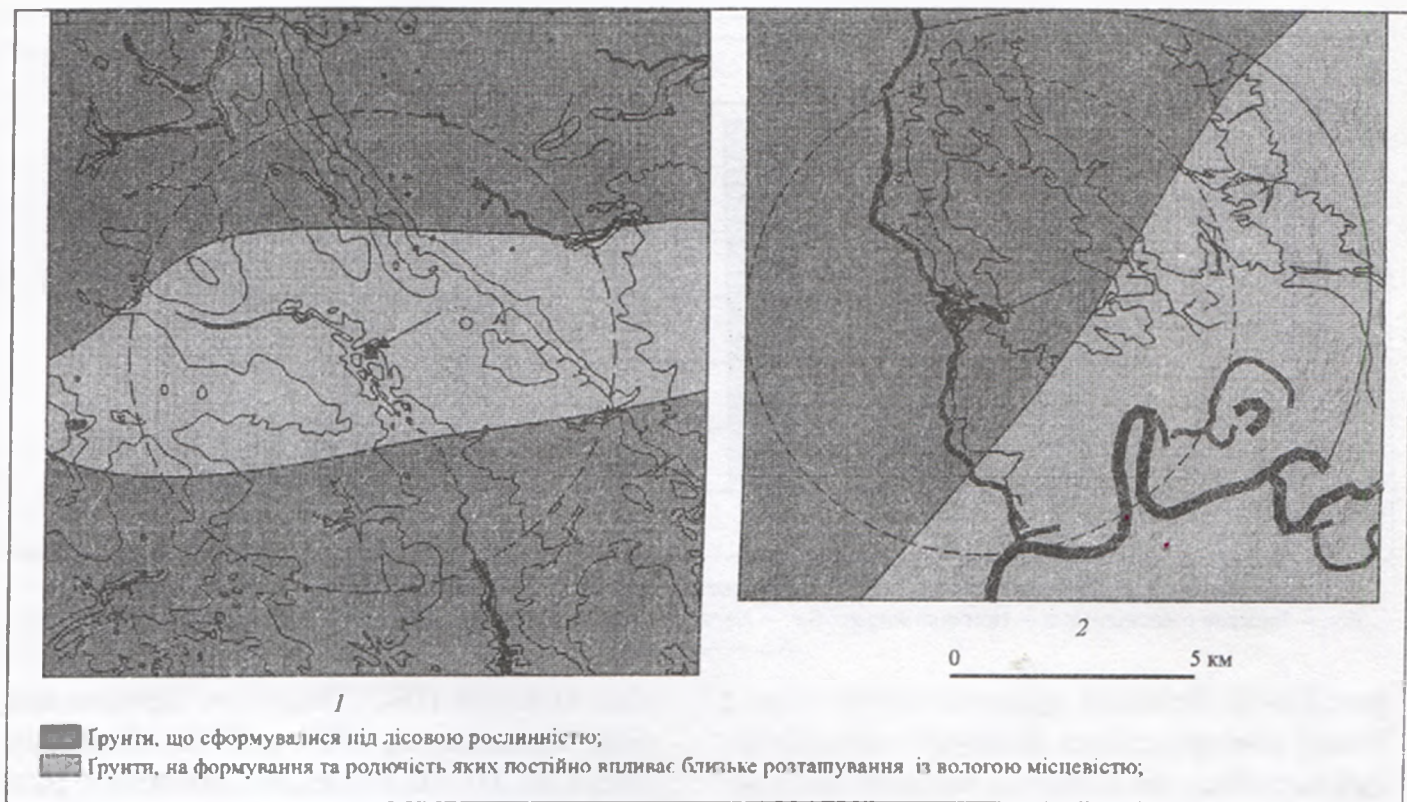

Рис. 3. Потенційні ресурсні зони пам'яток: 1 — Роїще, 2 — Олександрівка.

зруйновані, що викликало утворення торфовищ на дуже зволжених ґрунтах. Темно-сірі ґрунти лесових островів, найбільш родючі для даного регіону, очевидно, постійно приваблювали давніх землеробів, тому хронологічні межі існування обох ранньослов'янських селищ, з певними інтервалами, охоплюють майже півтисячі років. Слід також зазначити, що за часів київської культури обидва поселення характеризуються найбільшими показниками черняхівського імпорту (насамперед, — гончарної кераміки; також жорен та серпа з Роїща) серед пам'яток Чернігівського Подесення. Можливо, вплив черняхівської культури можна побачити у рівнинно-балковій топографії обох поселень, не дуже типовій для київської культури, але звичайної для пам'яток черняхівської культури (Терпиловський, 2004). Потенційні ресурсні зони обох пам'яток містили по два типи ґрунтів — ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю, та ґрунти, на родючість яких впливає близьке розташування із вологою місцевістю (заплавні ґрунти) (Горбаненко, 2004, с.301-314) (рис.3). На поселеннях не було знайдено жодної деталі від знарядь для обробітку ґрунту. Так чи інакше, для обробітку ґрунтів, що фор-

мувалися під лісовою рослинністю (на початковому етапі — після зведення лісу), краще було використовувати рало з гряділем, укріпленим вузьколопатовим залізним наральником, поставленим під кутом приблизно 45° до ґрунту. Такий наральник (до цього часу — єдиний відомий серед матеріалів київської культури) було знайдено на поселенні Улянівка (Максимов, Терпиловський, 1978; 1979), розташованому в аналогічних природних умовах. ґрунти, на родючість яких впливає близьке розташування з вологою місцевістю, можна було обробляти ралами без залізних наконечників. У зв'язку з тим, що матеріал з пам'яток доволі бідний, неможливо впевнено стверджувати про закономірність чи випадковість відсутності знахідок деталей знарядь обробітку ґрунту. На обох поселеннях знайдено кілька артефактів землеробського призначення — серпів та жорен. Більшість з них пов'язана з об'єктами київської культури. Серпи, що використовувалися для збирання врожаю зернових культур, репрезентовано практично цілою знахідкою з Роїща (яма 160) (рис.5: 1) та трьома фрагментами з Олександрівки — з будівель 5 і 1 та ями 54 у будівлі 15 (Терпиловський, Шекун, 1996, с.24)

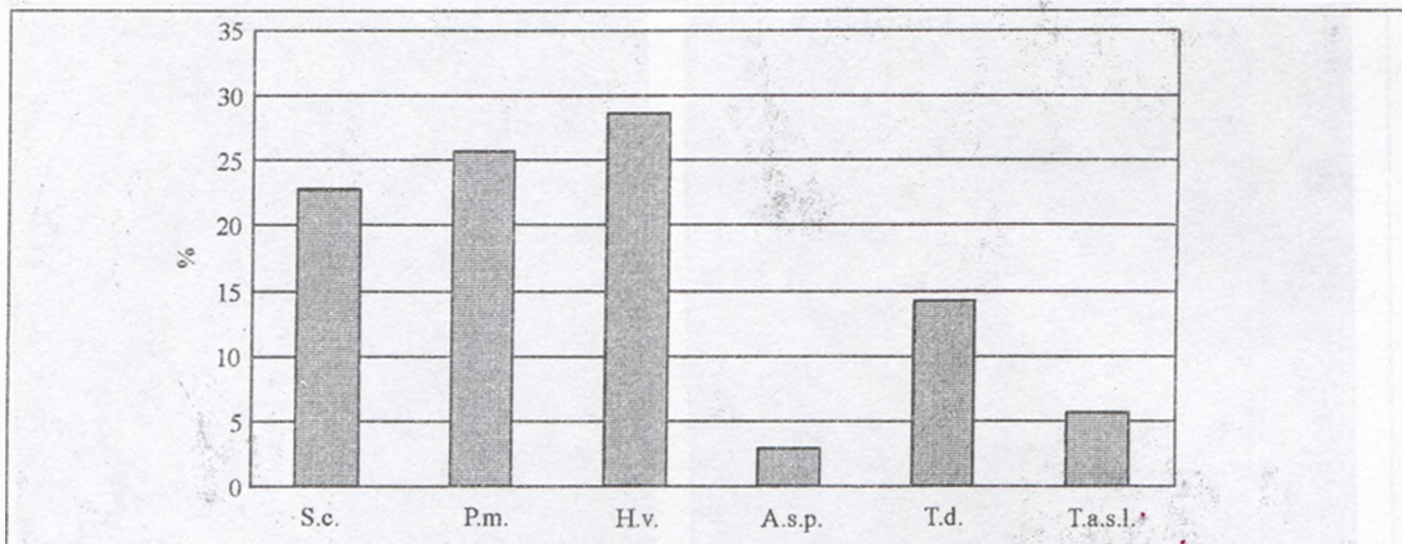

Рис. 4. Палеоетноботанічний спектр Олександрівки (київська культура) (за кількістю зернівок): P.m. — *Panicum miliaceum*; H.v. — *Hordeum vulgare*; S.c. — *Secale cereale*; T.d. — *Triticum dicoccon*; T.a.s.l. — *Triticum aestivum* s.l.; A.s. — *Avena sativa*.

(рис.5:2-4). Великий дуже вигнутий серп з Роїща конструктивно подібний черняхівським виробам, що дозволяє вважати його імпортним (Терпиловський, 1984, с.62). Дерев'яне руків'я, сліди якого збереглися, було насажене на гачок на п'яті і додатково утримувалося широким залізним кільцем. Фрагмент з будівлі 5 з Олександрівки також мав гачок на п'яті, але відрізнявся від попереднього знаряддя меншими розмірами і більш слабким вигином. Близькими аналогіями фрагментам з Олександрівки є знахідки з поселень Верхньостриженське 2 (Горюнова, Романова, Щеглова, 1989, с.81, 82), Кирейівка 1, Абідня (Терпиловський, Абашина, 1992, рис.60), Хлопків (Некрасова, 1988, с. 77-78).

Для визначення палеоетноботанічних спектрів (ПБС) пам'яток використано методику зняття відбитків зернівок культурних рослин з кераміки. Було переглянуто вироби із глини з Роїща (Пашкевич, 1991, с.25) (табл.1) та Олександрівки. Після перегляду всієї колекції кераміки з Олександрівки, що зберігається в фондах Чернігівського історичного музею, визначено 67 відбитків зернівок культурних рослин (табл.2).

До матеріалів київської культури належить 35 відбитків: проса (9), пшениці голозерної (2) та півчистої (5), жита (8), ячменю півчастого (10), вівса (1). Таким чином, за кількістю матеріал демонструє типовий для київ-

ської культури ПБС (Пашкевич, Терпиловський, 1981; Терпиловський, 1984, с.59-62; Пашкевич, 1992, с.27, 31). Можливо, найважливішу роль відігравав ячмінь півчастий. Друге місце посідало жито, доволі характерне для Полісся. Також важливе місце належало пшениці півчистої і просу. В цілому матеріал демонструє пріоритетність вирощування непримхливих злакових культурних рослин, що є типовим для першої половини I тис. н.е. і цілком відповідає рівню розвитку землеробства носіїв київської культури (рис. 4).

Матеріали колочинської культури представлені поодинокими відбитками зернівок злакових (7): просо (1), пшениця голозерна (2), жито (1), ячмінь півчастий (1), овес (2). Надзвичайно мала кількість матеріалу не дає можливості його інтерпретації.

Матеріали з об'єктів волинцевсько-сахнівського типу представлені 25 відбитками: проса (8), пшениці голозерної (2) та півчистої (2), жита (4), ячменю півчастого (5), вівса (3). Також визначено один відбиток гороху.

Серед знарядь праці, виготовлених з каменю, з Роїща та Олександрівка походять в основному фрагменти жорен, а також декілька фрагментів зернотерок. На Роїщі три верхніх камені жорнового поставу були знайдені у культурному шарі поселення (Максимов, Терпиловський, 1977, С.7-8; Максимов, Терпиловський, Зеленецькая, 1978, табл.19:12; 23:6). На поселенні Олександрівка фрагменти зер-

Таблиця 2. Відбитки культурних рослин на кераміці поселення Олександрівка.

Культура	Загальна кількість знахідок	S.c.	P.m.	H.v.	A.s.p.	T.d.	T.a.s.l.
Київська	35	8	9	10	1	5	2
Колочинська	7	1	1	1	2	—	2
Волинцевська	25	4	8	5	3	2	2

Скорочення до таблиці див. рис. 4.

нотерок виявлено у ямі 589 та у культурному шарі (рис.6:5; 7:3) (Терпиловський, Шекун, 1996, с.25), проте, у першому випадку, невиразна кераміка, що походить з об'єкту, а у другому, — відсутність будь-якої можливості датування, не дозволяють впевнено віднести ці знахідки до I тис. н.е., хоча й виключати таку можливість повністю не можна (Горбаненко, 2002, с.120—126).

Практично всі жорна (табл.3) були виготовлені з вулканічного туфу. Лише екземпляр з Роїща (яма 73) був зроблений із щільнішого місцевого граніту. Виразні уламки (Роїще, яма 73, Олександрівка, житло 24) належать нижнім жорнам (лежакам), вони мали діаметр робочої поверхні відповідно 40 і 33 см, товщину в центрі 9,1 і 7,5 см, заглиблення до 2,1 і 3 см по центру для встановлення робочої осі діаметром 3,1 і 4 см (рис.6:1-3; 7:1, 2). Очевидно, легкі ручні ротаційні жорна могли бути закріплені стаціонарно або являли собою “портативну” конструкцію. Склалися вони з нижнього та верхнього каменів (в т.ч. бігуна). У нижньому камені в центральне заглиблення входила дерев'яна вісь (порхлиця), на якій закріплювався верхній камінь. Центральний отвір верхнього каменя звичайно мав прямокутну форму для щільного кріплення. У рух така конструкція приводилася за допомогою руків'я, розташованого на периферії верхнього каменя (рис.6:4). За класифікацією Р.С. Мінасяна, жорна подібного типу належать до групи II (Минасян, 1978, с.108-110).

Носії київської культури використовували жорна, аналогічні за конструкцією черняхівським. Більше того, враховуючи матеріал, з якого вони виготовлені, жорна київської культури з Роїща і Олександрівки, слід вважати прямим черняхівським імпортом. Подібна ситуація спостерігається й на інших

київських поселеннях Чернігівського Подесення (Терпиловський, 1984, с.62, 63; Терпиловський, Шекун, 1996, с.9, 24; Терпиловський, Шекун, 2004, с.219).

Припинення існування селищ київської культури слід пов'язувати з початком стрімкого розселення слов'ян у середині V ст. Нагадаємо, що саме вихідцями з Чернігівського Подесення були засновані такі селища як Сенча та Хитці на колишній черняхівській території у межах Полтавщини. Про активний розвиток пізньокиївського населення також свідчить висока концентрація у Чернігівському Подесенні залишених ним пам'яток. Пізніше, у період широкого слов'янського розселення, цей район був менш заселений — на тій самій території зафіксовано 20 київських і лише 10 колочинських пам'яток, причому практично останні мають невеликі розміри і складаються лише з кількох будівель. Про це красномовно свідчать й матеріали Роїща та Олександрівки, де на велику кількість об'єктів та знахідок київської культури припадає відповідно дві та чотири колочинські напівземлянки з досить невиразним інвентарем. Можна припустити, що надлишок київського населення з території Чернігівщини мігрував як на південь — у лісостеп, взявши там участь у формуванні пеньківської культури, так і на північ — у верхів'я Дніпра та Дніпро-Двінське межиріччя. Там під впливом прибульців місцеві культури, що належали “народом між слов'янами і балтами”, змінюються пам'ятками типу Колочина, Тушемлі, Банцеровщини. Отже, впродовж IV-VIII ст. територія поселень Роїще і Олександрівка використовувалася принаймні тричі, причому між періодами заселення і, відповідно, активної експлуатації земельних угідь були певні лакуни, коли населення залишало цю місцевість. Не виключе-

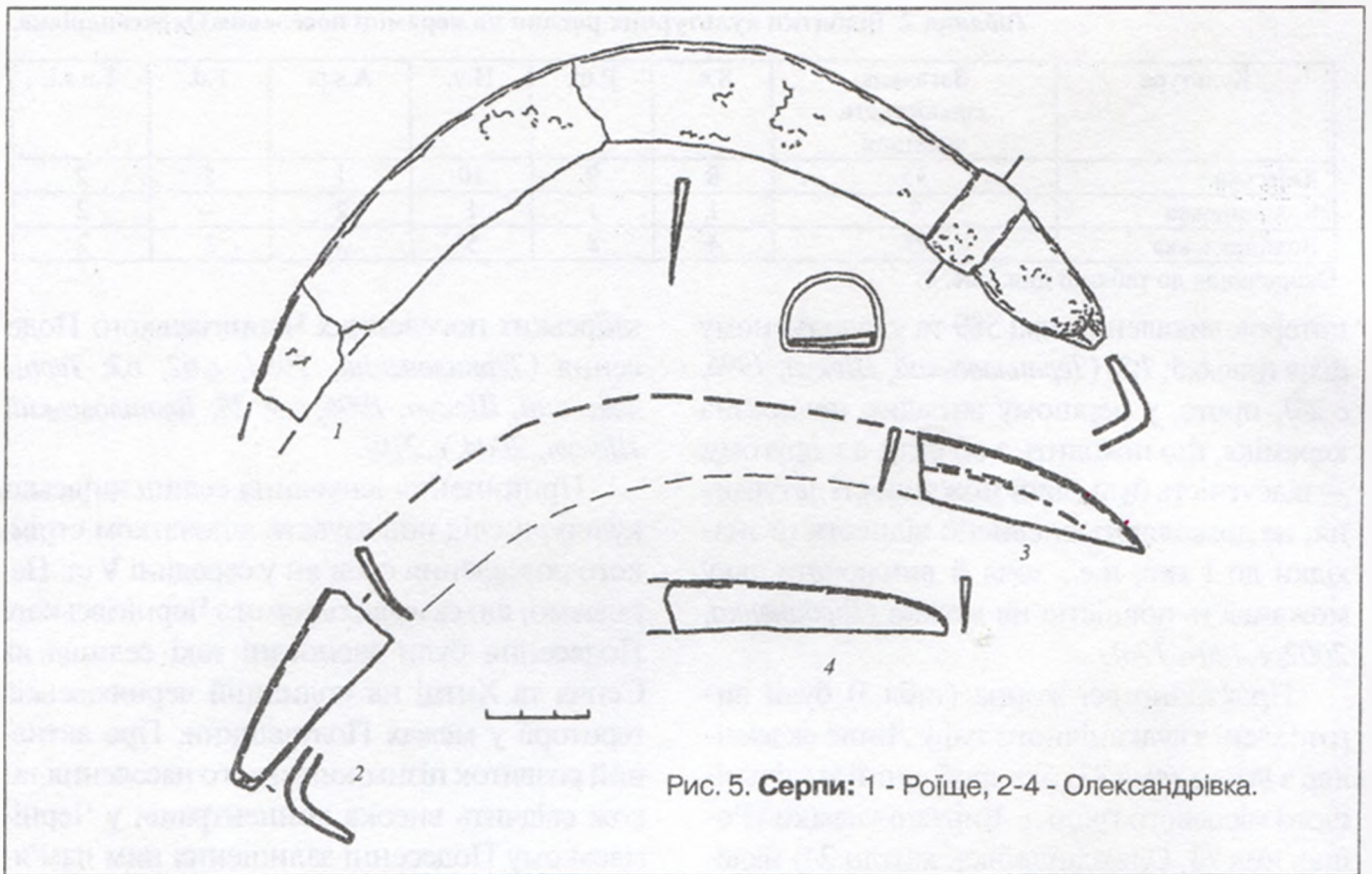

Рис. 5. Серпи: 1 - Роїще, 2-4 - Олександрівка.

но, що поштовхом для міграцій населення пізньої фази київської культури стало виснаження полів навколо поселень внаслідок їх активної експлуатації та погіршення кліматичної ситуації у IV-V ст. (Шишкін, 1996, с.20-22; Шишкін, 2001-2002, с.360—369). Життя на селищах поновлюється, очевидно, у VI ст., коли сюди надходять племена колочинської культури. Судячи з невеликої кількості будівель, затримались вони тут недовго. Очевидно, подібна картина повторюється й наприкінці VII — на початку VIII ст., за часів появи у Роїщі та Олександрівці носіїв сахнівсько-волинцевських старожитностей. Про те, що цей циклічний процес має загальний характер, може свідчити аналогічна послідовність культурно-хронологічних горизонтів на обох поселеннях басейну р. Стрижень. На нашу думку, циклічний характер заселення Роїща і Олександрівки міг бути пов'язаний із загальними коливаннями клімату чи більш локальними змінами водного режиму у Подесенні. За час “запустіння” селищ і, відповідно, навколоселищних територій на цих землях відновлювалася лісова рослинність. Це, у свою чергу, зумовило те, що поселенці, знову осво-

юючи територію, мали використовувати підсіку як основну форму землеробства, чи превентивну форму для розчищення полів під переліг. Традиційно землеробство київської культури вважається екстенсивним, заснованим на підсічній формі, з подальшим введенням ділянок у переліг (Абашина, 2003). Теза про підсіку підтверджується місцезонами пам'яток у лісовій зоні; Роїще і Олександрівка у цьому відношенні не є винятком. Окрім того, в потенційній ресурсній зоні пам'яток були значні площі ґрунтів, на родючість яких впливало розташування поряд із вологою місцевістю, що давало можливість використовувати їх для потреб землеробства впродовж необмеженого часу, або для потреб тваринництва.

Реконструкція форм землеробства населення колочинської культури ускладнюється, відповідно, маловиразним матеріалом. Загальна картина розташування пам'яток, їхня недовготривалість та незначні розміри вказують на недовготривале використання природних ресурсів в потенційних ресурсних зонах, навіть беручи до уваги доволі об-

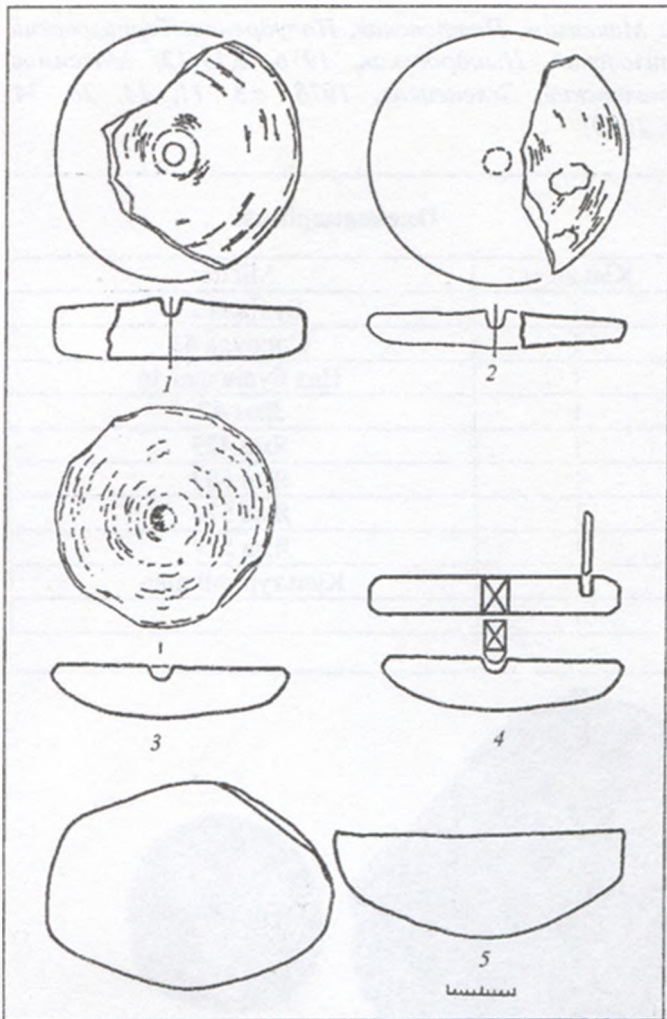

Рис. 6. Знаряддя переробки врожаю. Жорна:
1-3 — знахідки, 4 — реконструкція, 5 — зернотерка.

1-2 — Роїще, 3, 5 — Олександрівка.

межені потреби мешканців селища. Окрім того, “гнізда” поселень з незначною відстанню між пам’ятками, що свідчить про послідовні переселення, вказують на те, що населення використовувало в цілому невеликі прилеглі до поселень ділянки землі. Ще одним доволі виразним показником загального характеру є відсутність наральників на пам’ятках колочинського типу у всьому регіоні. Лише на пам’ятках пеньківської культури, розташованих у лісостеповій та степовій зонах, відомі наральники типів І А 1 (над Любимівською Заборою) (Брайчевская, 1960, с. 175) та І Б 1 (Тимченки) (Берестнев, Любичев, 1991, с. 33-36).

Усе це в комплексі, без сумніву, вказує на екстенсивність основних складових сільського господарства та наявність великих не використовуваних просторів для його веден-

ня. Не є винятком у цьому відношенні і досліджувані пам’ятки. Якщо ж врахувати висловлене вище припущення щодо відновлення лісової рослинності, то для цього періоду логічно припустити існування підсічної системи землеробства як основної форми господарювання. Тут варто нагадати, що на поселенні Роїще було досліджено лише два житла колочинського часу, а в Олександрівці — чотири. Отже, ймовірно, стан землеробства жителів колочинської культури Роїща і Олександрівки знаходився на такому ж, якщо не нижчому, рівні, у порівнянні з попереднім періодом.

Матеріали із волинцевсько-сахнівських об’єктів Олександрівки також статистично невеликі. Однак, близькість отриманих результатів до раніше досліджуваних ПБС волинцевсько-роменських пам’яток (літописна Лтава, Опішня, Волинцеве) (Пашкевич, Горбаненко, 2002; Пашкевич, Горбаненко, 2003; Пашкевич, 2004) дають змогу зробити попередні висновки. Хоча матеріалів, здатних характеризувати системи землеробства, що використовувалися наприкінці I тис. н. е., у Роїщі та Олександрівці не було знайдено, у контексті загального розвитку землеробства можна припустити перехід від підсіки до перелогової системи у слов’ян Північного Лівобережжя.

Опосередковано такі попередні висновки можна підтвердити результатами аналізу матеріалів волинцевсько-роменських пам’яток Воляне та Волинцеве (Колода, Горбаненко, 2004, с. 68-77; Горбаненко, 2005, с. 75—81). Обидві зазначені пам’ятки у своїх потенційних ресурсних зонах мають значну кількість ґрунтів, що формувалися під лісовою рослинністю. Однак матеріал з пам’яток поблизу с. Волинцеве вказує на те, що ліси навколо були зведені на початковому етапі освоєння території носіями волинцевсько-роменських традицій. Дослідження матеріалів городища Водяного також свідчать про зведення лісів ще до заселення, або на його самому початку. Результати цих аналізів також опосередковано підтверджуються загальними спостереженнями науковців щодо скорочення лісів у VIII-

Таблиця 3. Знахідки фрагментів жорен (складено за: Максимов, Петровская, Попудренко, Терпиловский, Цыдровская, Юркова, 1975, с.29; Максимов, Терпиловский, Цыдровская, 1976, с.11-12; Максимов, Терпиловский, 1977, с.11-12, 15-16; Максимов, Терпиловский, Зеленецкая, 1978, с.8, 11, 14, 28, 34; Терпиловский, Шекун, 1996, с.25; Шекун, 1997; Шекун, 2000).

Роїще		Олександрівка	
Кількість	Місце	Кількість	Місце
?	Житло 2	1	Будівля 24
6	Житло 3	1	Споруда 43
?	Будівля 18	1	Над будівлею 46
1	Яма 14	1	Яма 47
1	Яма 20	1	Яма 423
1	Яма 69	1	Яма 507
1	Яма 73	1	Яма 576
3	Яма 90	1	Яма 577
1	Яма 197	1	Культурний шар
4	Культурний шар		

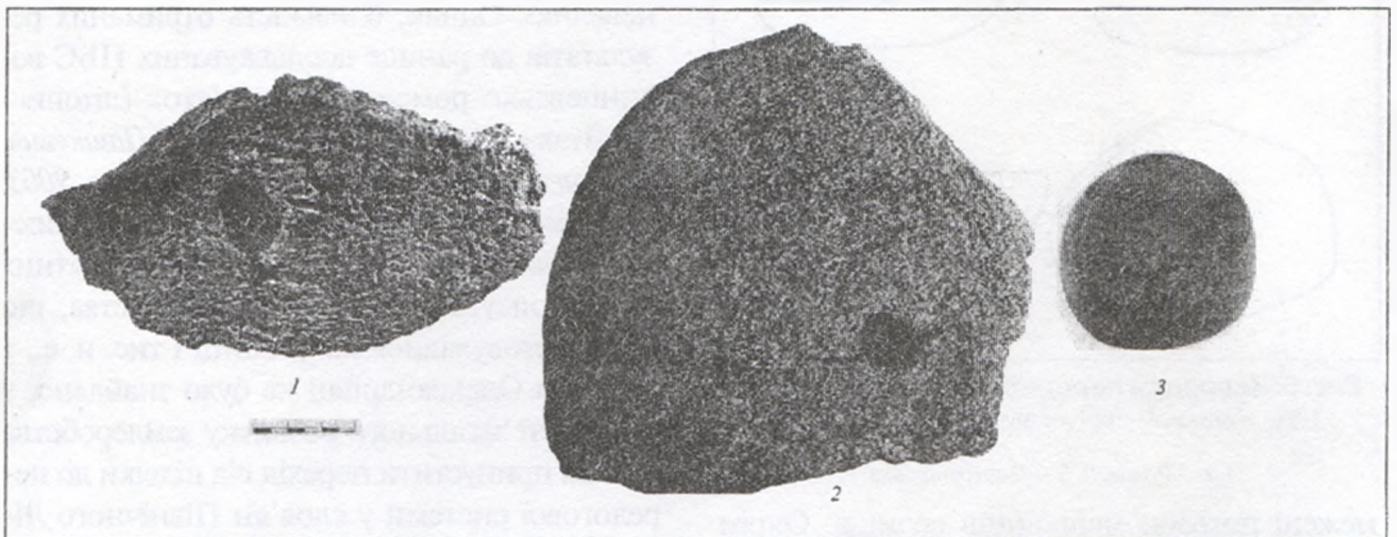

Рис. 7. Знаряддя переробки врожаю (Роїще):
1 — яма 14, 2 — яма 73 (див рис. 5:1), 3 — культурний шар.

Х ст. (Серебрянная, 1982, с.183-184; Гринчук, Заклинская, 1984, с.89-90). Це, хоч і співпадає з похолоданням кінця I тис. н.е. (1130 ± 60 років тому), однак, безумовно, значною мірою пов'язане з діяльністю людини.

Таким чином, виходячи з аналогій, загальних тенденцій та матеріалу, видається імовірним запропонувати для поселень Роїще і Олександрівка наступну схему розвитку засвоєння потенційних ресурсних зон. Під час існування поселень київської культури переважала підсіка; можливо, запроваджувалося введення лісових ділянок у переліг; також, можливо, використання для землеробства заплачних ділянок та ґрунтів, розташованих поблизу водойм. У колочинський період підсіка була основною формою землеробства.

У волинцевсько-сахнівський час існування пам'яток підсіку використовували як захід для розчищення лісових ділянок під переліг.

Література

Абашина Н.С. Землеробство і тваринництво у населення Середнього Подніпров'я за матеріалами київської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України — Київ, 2003.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовицьке'я // УБЖ. — Київ, 1987. — Т.43. — № 3. — С. 54-58.

Берестнев С.И., Любичев М.В. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейне Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. — С. 33-36.

Борисов А.А. Клімат СССР в прошлом, настоящем и будущем. — Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1975. — С. 77-170.

Брайчевская А.Т. Черняховские памятники Надпорожья (по мат-лам раскопок и разведок И.М.Фещенко, А.В.Бодянского и автора) // МИА. — Москва-Ленинград, 1960. — № 82.

Горбаненко С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду // Археологія — Київ, 2002. — № 3. — С.120-126.

Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н.е. (за мат-лами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали — Київ: вид. ІА НАНУ, 2004. — С. 301-314.

Горбаненко С.А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія. — Київ, 2005. — № 1. — С.75-81.

Горюнова В.М., Романова Г.А., Щеглова О.А. Поселения Верхнестриженское 2 и 3 у с.Сибереж Черниговской обл. // Первая Гомельская обл. научн. конф. по ист. краеведению / ТД. — Гомель, 1989. — С.81-82.

Григчук В.П., Заклинская Е.Д. Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии. — Москва: Гос. изд-во геогр. лит., 1984. — С.89-90.

Дубняк В.А., Пашкевич Г.А. Палеопедологическая и спорово-пыльцевая характеристики антропогенных отложений Черниговского лессового острова // Палеопедология. — Киев, 1974.

Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка-1 // Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — С.103-125.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія — Київ, 2004. — №3. — С.68-77.

Максимов Е.В., Петровская Е.А., Попудренко М.А., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А., Юркова Н.В. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // НА ІА НАН України. — 1975/24. — Ф.э. — 129 арк.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г.: Инвентарная опись // НА ІА НАНУ. — 1977/4. — Ф.е. — С. 7-8.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — Киев: Наукова думка, 1978.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — Киев: Наукова думка, 1979.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В., Зеленецкая И.Б. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1978 г.: Альбом иллюстраций // НА ІА НАНУ. — 1977/28.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1976 г.: Инвентарная опись № 3 // НА ІА НАНУ. — 1976/21.

Минаян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по мат-лам Восточной Европы I тысячелетия н. э) // СА. — Москва, 1978. — № 3. — С.108-110.

Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // Археологія. — Київ, 1988. — №62. — С.77-88.

Пашкевич Г.А. История растительности Чернигов-

ского Полесья в поздне- и послеледниковое время, по данным спорово-пыльцевого анализа // Проблемы палинологии. — Киев, 1971. — Вып. 1.

Пашкевич Г.О. Розвиток рослинності долини р. Снов в голоцені // Фізична географія і геоморфологія. — Київ: Наукова думка, 1971а. — С.67-69.

Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I-го тыс. до н.э. — II тыс. н.э.: Каталог I. — Киев: Препринт, 1991. — 56 с.

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дисс. ... докт. биол. наук в форме научн. доклада. — Киев: изд. Инта ботан. АН Украины, 1992. — 48 с.

Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III-V вв. // Использование методов естественных наук в археологии — Киев, 1981.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботаничний спектр пізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — 2002 / № 2. — 2003 / № 1.

Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоэтноботаничний спектр пам'яток поблизу с.Волинцеве // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2.

Серебрянная А.Т. О динамике лесостепной зоны в Центральной Русской равнине в голоцене // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. — Москва, 1982. — С.183-184.

Терпиловский Р.В. Поселение I тыс. н. э. у с. Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир: Мат-лы и исследования. — Москва: изд. ИА РАН, 1990. — С. 45-74.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. — Киев: Наук. думка, 1984.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Monumenta Studia Gothica III. — Люблин, 2004.

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. — Киев: Наук. думка, 1992.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — 128 с.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка-1 // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали — Київ, 2004. — С. 215-238.

Шекун О.В. Звіт про охоронні розкопки на багатощаровому поселенні Олександрівка-1 в 1997 р. // НА ІА НАН України. — 1997/15. — Інвентарний огляд знахідок.

Шекун О.В. Звіт про охоронні розкопки на багатощаровому поселенні Олександрівка-1 в 2000 р. // НА ІА НАН України. — 2000/114. — Інвентарний опис знахідок.

Шишкін Р.Г. Господарство та екологія населення середнього Подніпров'я кінця I-V ст. н. е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1996.

Шишкін Р.Г. К вопросу о природных условиях киевских и черняховских памятников Среднего Поднепровья // Stratum plus. — 2001-2002. — № 4. — С.360-369.

Резюме

Публикуются новые материалы о земледелии жителей поселений раннеславянского времени Роище и Александровка 1 на Черниговщине, с культурными отложениями киевской, колочинской и

волынцевско-сахновской культуры.

Приводятся выводы о преобладании у киевского населения подсеки и введения лесных участков в перелог, а также — использовании пойменных участков, расположенных у водоёмов; в колочинский период — подсека основной формой земледелия. В волынцевско-сахновский период существования памятников подсеку использовали как способ для розчистки лесных участков под перелог.

14.02.2004.

Повідомлення

Шерстюк В.В.

Знахідки з черняхівського селища Петренки I у басейні Псла

Селище другої чверті I тис. н.е. Петренки I виявлене в ході суцільних розвідок на території Диканського р-ну Полтавської обл. восени 2004 р., біля однойменного зникаючого села, на правому березі струмка — лівої притоки р.Середня Говтва (басейн рр.Говтва — Псел). Займає схил правого берега висотою 3-5 м, за 0,2 км на південний-схід від населеного пункту. Випянуте вздовж струмка у напрямку північний захід — південний схід; площа — 80х500 м (4,0 га).

Матеріали черняхівської культури зібрані на розораній поверхні навколо залишків ряду з 5-ти жител, позначених знахідками фрагментів глиняної обмазки у скупченнях, розмірами від 3,0х2,0 м до 5,0х6,0 м. 3-поміж переважно типових знахідок на черняхівському селищі вирізняється розвал ліпної корчаги, зібраний на одному з таких скупчень. Вдалося реконструювати її вигляд (рис.1). Дм. вінця — 23 см, тулуба — 29,5, дна — 14,3 см. Реконструйована вис. посудини — 35 см. Вінце пряме, масивне, горизонтальне, прикрашене пальце-нігтьовими зашдипами по зовнішньому краю. Посудина виготовлена методом ручної ліпки та дещо підправлена на гончарному крузі, про що свідчать невеликі рельєфні боріздки від пальців на поверхні. Глина дуже опіснена домішками шамоту та жорстви. Належить цей зерновик до 2-го типу глиняного тарного посуду черняхівської культури (Сымонович, 1956). П'фоси з такими орнаментальними фризами та формами були досить поширені у Причорномор'ї у черняхівський час. На Середньому Подніпров'ї та в Східній Україні їх знахідки нечисленні (Магомедов, 2002, с.56). Подібні посудини, як за формою і розмірами, так і за пропорціями, знайдені на поселенні Хохлове-2 (Білгородська обл. РФ) (Обломский, 2003, рис.57:1-2).

Привертають увагу й знаряддя праці, репрезентовані знахідками залізного черешкового ножа (довж. леза — 10,5 см, черешка — 5,4 см, товщина верхньої частини — 0,3 см), фрагментом залізного виробу (ножа-?) із загнутим до середини тонким краєм та отвором від заклепки, зрізаноконічної форми пряслицем із виїмками (рис.2:1-2, 4). Серед знахідок є й один свинцевий предмет — ас-трагалоподібної форми, що, можливо, використовувався як гирька (рис.2:3). Вага знахідки — 84 г.

Виявлене поселення є яскравою пам'яткою у колі черняхівських старожитностей Полтавщини і, на жаль, інтенсивно руйнується глибокою оранкою.

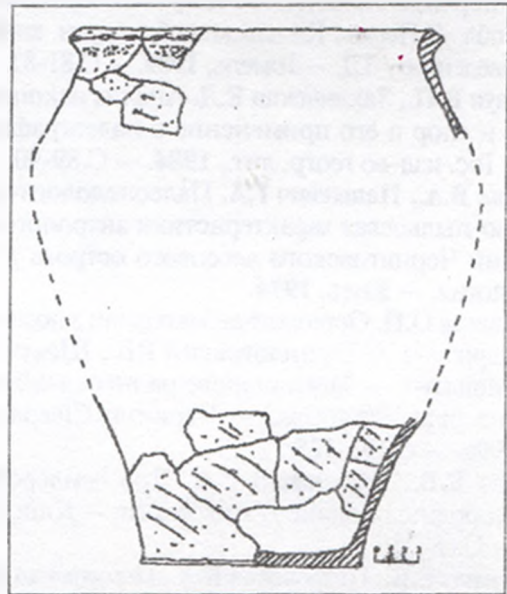

Рис.1. Петренки I. Корчага.

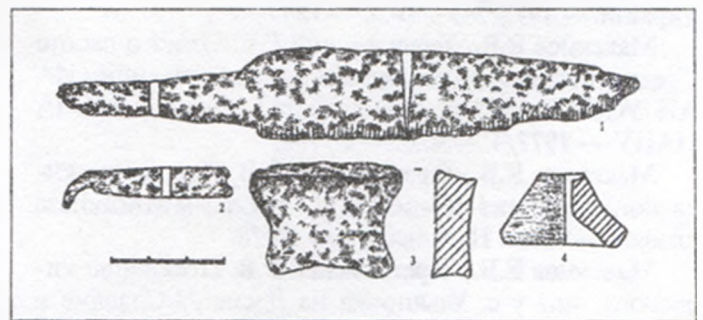

Рис.2. Петренки I. Знахідки.
1-2 — залізо; 3 — кераміка; 4 — свинець.

Література

- Магомедов Б.В. Черняховская культура: проблема этноса. — Lublin, 2001. — 290 с.
Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднееримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н.э.). — Москва: Наука, 2003. — 256 с.
Сымонович Э.А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры // СА. — Москва: Наука, 1956. — № 26. — С. 262-270.

11.10.2004.

НОВІ ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ КОМПЛЕКСІВ ВОЇНІВ-ВЕРШНИКІВ САЛТІВСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

У травні 2002 р. при проведенні земляних робіт на правому високому березі безіменної притоки р.Гомільша (басейн р.Сіверський Донець) було знайдено три речових комплекси салтівського часу, котрі потрапили до харківського колекціонера О.В.Стяглика*. Речі було знайдено за 1 км на південний захід від Сухогомільшанського кремаційного могильника салтівської культури, котрий досліджувався у другій половині 70-х років ХХ ст. Середньовічною археологічною експедицією Харківського державного університету під керівництвом В.К.Міхеєва, якою було відкрито 17 подібних комплексів (Міхеєв, 1986, с.158-173).

Обстеження місця знаходження комплексів експедицією Харківського історичного музею в серпні 2002 р. показало, що територія можливого могильника була повністю зруйнована при прокладенні двох низок нафтопроводу високого тиску Шебелинка — Москва у 60-х роках ХХ ст. Згадані комплекси, можливо, знаходились на окраїні могильника, тому і збереглися до сучасного моменту.

За свідченням очевидців відкриття комплексів, вони знаходилися на значній відстані один від одного. Так, комплекс №2 розташовувався на відстані 50 м на північний захід від комплексу №3. Місцезнаходження комплексу №1 нам встановити не вдалося. Глибина виявлення комплексів складала 0,35-0,45 м від сучасної поверхні ґрунту. Треба зазначити, що верхній шар ґрунту було знято бульдозерами при прокладанні нафтопроводу. Комплекси №№ 1 та 2 були вилучені з круглих у плані ям, діаметр котрих не перевищував 0,4-0,5 м. Речі комплексу №3 знаходилися в ямі у формі прямокутника, із закругленими кутами, розміри якої складали близько 0,9-1,0х0,3-0,4 м. Яма була орієнто-

вана по лінії південь-північ. У знайдених комплексах, як вказали очевидці, перепалені людські кістки були відсутні, що дозволяє визначити їх як поминальні і пов'язати з так званими салтівськими "тайничками". Інвентар комплексів вказує на приналежність їх воїнам-вершникам.

Комплекс №1 містив пару стремен, вудила, наконечник списа та шаблю, що була навмисне зігнута у давнину навпіл (рис.1). Речі чудово збереглися завдяки тому, що побували у полум'ї поховального вогнища.

Комплекс №2 складався з пари стремен, вудил та сокири-чекана. Речі цього комплексу погано збереглися, фрагментовані (рис.2). Погана збереженість складу комплексу зумовлена тим, що вони, очевидно, не потрапили до полум'я поховального вогнища.

Комплекс №3 містив навмисне зламаний у давнину залізний казан, складний серп, два залізних ножа, зігнута у вигляді літери "S" шаблю, кільчатий з'єднувач ременів кінської зброї, залізне збруйне кільце, дві залізні збруйні пряжки, дві пари стремен, двоє вудил, три бойові сокири-чекани, два наконечники списів (рис.3-4). Стан речей комплексу задовільний, частина з них вкрита товстим шаром окислів. Пара стремен, вудила, збруйне кільце, кільчастий з'єднувач ременів збруї спеклися у одну грудку.

Всі знайдені стремена належать до так званого "салтівського" типу. Вони аркоподібної форми, з прямокутною витягнутою петлею та дещо увігнутою підніжкою (рис.1; 2; 2:2,3; 3:1,8). Висота стремен складає: 20,5 та 21,5 см (комплекс №); 21,0 см, 21,2 см, 22,2 см, 21,5 см (комплекс №3). Стремена з комплексу № 2 збереглися на висоту 18,4 та 15,3 см. Підніжки стремен з комплексів №1 та №3 підсилені трьома джгутами. Підніжка

* Користуючись нагодою, висловлюю подяку О.В.Стяглику за можливість ознайомитися з матеріалами комплексів та за дозвіл на їх публікацію.

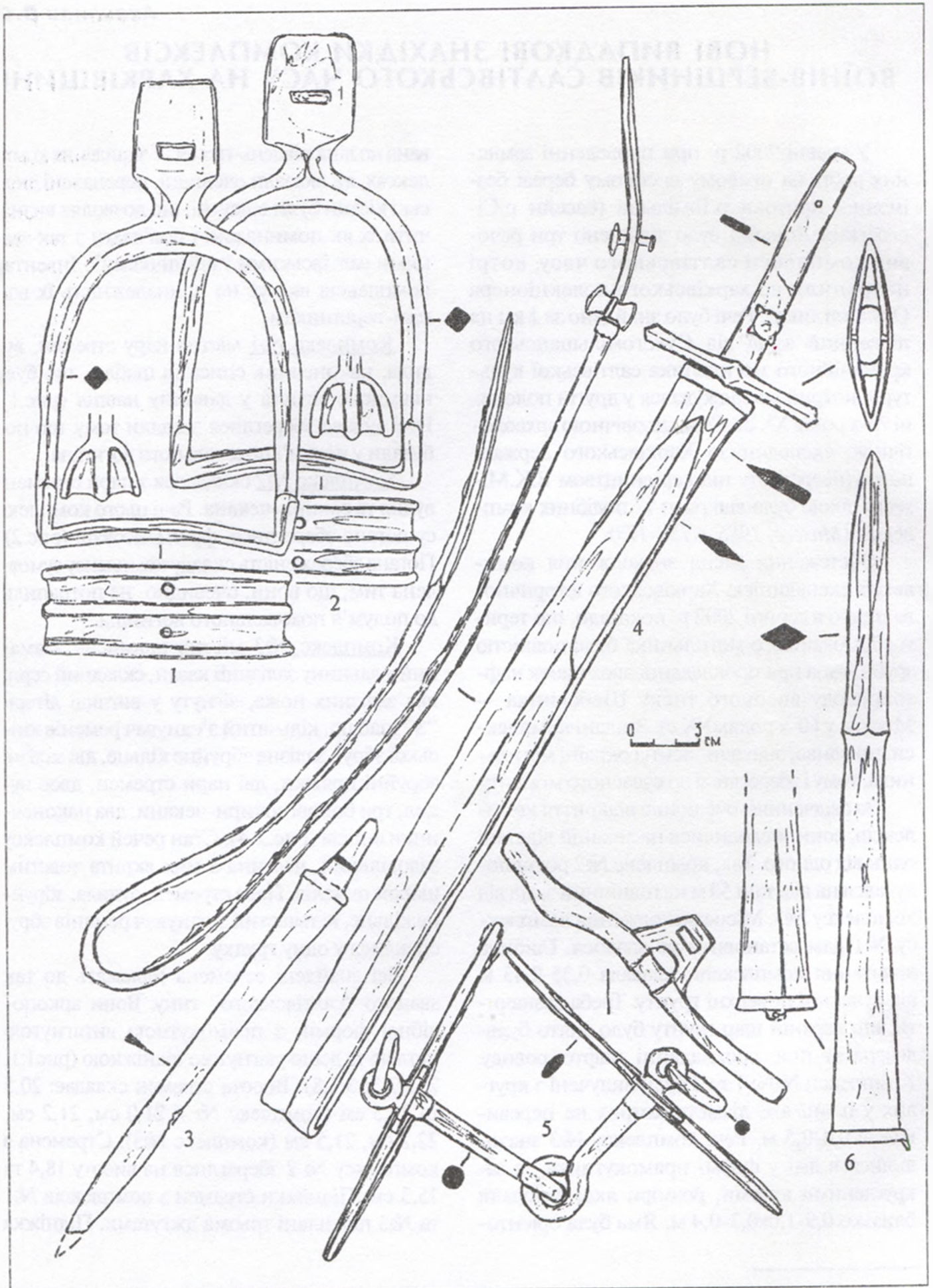

Рис.1. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №1. Випадкова знахідка.

в обох стременах з комплексу №2 не збереглася. Ширина підніжок складає: 3,9 та 4,0 см (комплекс №1); 3,8 см, 3,8 см, 4,0 см та 3,7 см (комплекс №3). У підніжках стремени комплексу №1 нанесено по два отвори круглої форми.

Стремена цього типу є найбільш характерними для пам'яток салтівської культури другої половини VIII — першої половини X ст. (Плетнева, 1967, с.167). Вони зустрічаються в пам'ятках аланського (Плетнева, 1989, рис. 44; Крыганов, 1993, рис. 1:17) та болгарського (Татаринов, Копьл, Шамрай, 1986, рис.3:14; Пархоменко, 1983, рис.5:1) населення басейну Сіверського Дінця, в біритуальних (Аксенов, Крыганов, Михеев, 1996, рис.4:1-7; Шрамко, 1983, рис.11, 12) та кремаційних (Кухаренко, 1951, рис.32:1-4; 34; 36; Крыганов, 1989, рис. 4:1-4,8) могильниках Подонців'я.

Вудила залізні двохчастинні, асиметричні, двукольчаті з круглого в перетині дроту з S-подібними псаліями, кінці яких закінчуються стилізованими голівками коней (рис.1:5; 2:4; 3:9) (комплекси №1-3), та з цвяхоподібними псаліями (рис.3:2) (комплекс №3). Кінці гризел завершуються двома петлями — для псалія та для повідного ременя. В усіх вудил петлі гризел перпендикулярні одна до одної. S-подібні псалії у перетині еліпсоподібні, цвяхоподібні псалії — круглі. Псалії мають трапецієподібні петлі. У вудил з комплексу №2 збереглася одна половина гризел та один псалій (рис.2:4). Розміри вудил з комплексу №1: довжина — 9,7 см та 10,5 см, діаметр гризел — 1,0 см, псалії — 17,1x1,3x0,5 і 17,3x1,4x0,6 см. Розміри вудил з комплексу №2: довжина гризла — 8,8 см, діаметр гризла — 0,9 см, розміри псалія — 14,5x1,2x0,6 см. Розміри вудил з цвяхоподібними псаліями (комплекс №3): довжина вудил — 9,6 см та 10,4 см, діаметр гризел — 1,0 см, псалії — 14,8 см та 15,1 см. Розміри вудил з S-подібними псаліями з комплексу №3: довжина вудил — 10,3 та 10,7 см, діаметр гризел — 1,0 см, псалії — 21,2x1,5x0,6 та 14,5x1,5x0,6 см.

У хронологічному плані вудила з S-подібними псаліями характерні для старожитностей VIII-IX ст. степової зони Європи (Кирпичников, 1973, с.13). На думку деяких дос-

лідників, вони більш притаманні для пам'яток другої половини VIII — першої половини IX ст. (Крыганов, 1989, с.100). Для Подоння вудила з S-подібними псаліями є провідним типом для салтівських кремаційних поховань та пов'язаних з ними поминальних комплексів (Крыганов, 1989, с.107). Так, вони знайдені у похованнях Ново-Покровського, Сухогомільшанського, Червоногірського могильників, у с.Кочеток (Кухаренко, 1951, рис.34; 36; Крыганов, 1989, рис.4, 6; Аксенов, Крыганов, Михеев, 1996, рис.4:17; Дегтярь, 1984, рис.2:3). За межами Подоння вудила цього типу знайдені в Хусаїнівських курганах на Південному Уралі (Мажитов, 1981, рис.22:2, 7; 26; 27) та в Закубанських могильниках — Псекупському 1, Молдовановському, Казазове біля хутора Хабль (Ловпаче, 1985, табл.ХХІІ, 9; Тарабанов, 1992, рис.1:6; 1999, рис.2:3; 3:10; Пьянков, 1998, рис.3:2).

Кільчатий з'єднувач ременів кінської збруї, що складається з чотирьох залізних кілець різного діаметру (рис. 3:3), представлений у комплексі №3. Всі кільця виготовлені з круглого у перетині дроту, діаметром 0,9-1,0 см. Діаметр центрального кільця складає 8,6 см, ще двох — 6,0 см, останнього — 7,0 см. Збруйні з'єднувачі цього типу в басейні Сіверського Дінця зустрічалися лише у похованнях за обрядом кремації: П'ятницьке, Суха Гомільша (поховання 46/V, комплекс XV) (Шрамко, 1983, рис.11:11; Крыганов, 1989, рис.2, 21, 22). Аналогічні кільчасті з'єднувачі знайдені в кремаційному Казазовському могильнику, що датується VIII-IX ст. (Тарабанов, 1983, рис.1:22), у Вознесенському комплексі (Грінченко, 1950, табл.ІІ, 12), який датується першою половиною VIII ст.

Збруйне кільце, діаметром 4,3 см, викуване з круглого в перетині дроту діаметром 0,7 см (рис. 3:4). Подібні збруйні кільця у пам'ятках салтівського часу зустрічаються доволі часто. Вони є в комплексах кінського спорядження в аланських катакомбних могильниках (Бабенко, 1910, с.21, 29-30, 33-35; Винников, Афанасьев, 1991, рис.19, 10; Плетнева, 1989, рис.38), в болгарських ґрунтових похованнях салтівської культури Подонеччя (Пар-

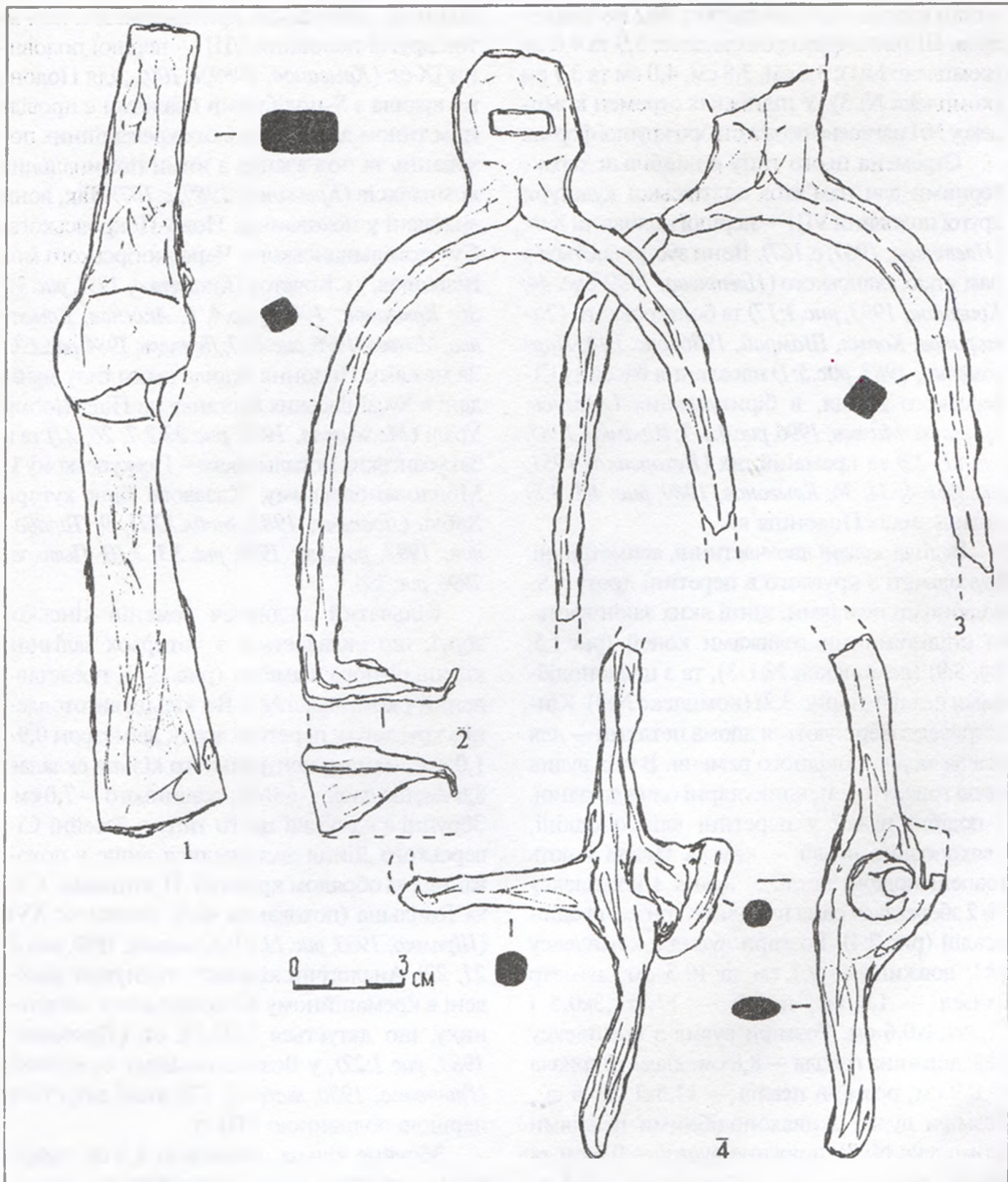

Рис. 2. Суша Гомільша, околиці. Речі з комплексу №2. Випадкова знахідка.

хоменко, 1983, рис.5:4,5).

Залізні збрійні язичкові пряжки прямокутної форми (рис. 3:5,10). Рамка пряжок в перетині трапецієподібна. Розміри пряжок: 1) 7,5х6,5 см, 2) 7,0х5,0 см. В одній пряжки відсутній язичок, у іншій — відламана частина рамки. Подібні збрійні пряжки присутні

на багатьох пам'ятках раннього середньовіччя — від Сибіру до Дунаю. Пряжки цієї форми були дуже поширені у кочових народів степів Євразії з VIII по XIV ст. (Федоров-Давыдов, 1966, с.46). Зустрічаються такі пряжки у старожитностях волинцевського типу (Седов, 1982, табл. XXXV, 11), на давньоруських

пам'ятках X-XI ст. (*Кирпичников, 1973, рис.43:2*). Збруйні прямокутні пряжки у Подонні зустрічаються в аланських катакомбах (*Криганов, 1993, рис.2:24,26*), в ґрунтових болгарських похованнях (*Пархоменко, 1983, рис.6:1, 2*), у похованнях за обрядом кремації (*Крыганов, 1989, рис.1:38-40, 45*).

Ножі черешкові з прямою спинкою та трикутним, клиноподібним у перетині лезом (рис.1:3; 3:6,7). Черенки ножів, що походять з комплексу № 3, відламані. Загальні розміри ножів: 23,2x2,3x0,4 см (комплекс №1); 9,8x1,3x0,4 см, 12,5x1,4x0,4 см (комплекс №3). Ножі, аналогічні представленим, були достатньо широко розповсюджені у VIII-X ст. на території від Уралу до Угорщини (*Міхеєв, Степанська, Фомін, 1973, с.91*). У великій кількості вони зустрічаються на пам'ятках салтівської культури (*Ляпушкин, 1958, с.312, рис.55; Плетнева, 1989, рис.45*), в північнокавказьких (*Саханев, 1914, табл.1:22; 3:14,15*) та слов'янських (*Сухобоков, 1975, с.93, рис. 52:7; 53:4, 7-9*) старожитностях.

Шаблі залізні з брускоподібним черешком, що був викуваний разом із клинком (рис.1:4; 4:6). У шаблі з комплексу №1 на черешку збереглася одна заклепка та отвір від другої для кріплення руків'я. Кінець черешка відламані. Клинок шабелі слабо вигнутий. Лезо в перетині має п'ятикутну форму. Кінець клинка на довжину 13 см (комплекс №1) та 12,5 см (комплекс №3) двосічний, ромбічний у перерізі. Загальна довжина шаблі з комплексу №1 складає 93 см, довжина клинка — 80 см, ширина клинка — 3,1 см, товщина клинка — 0,6 см. Розміри черенка — 13x1,6x0,5 см. Загальна довжина шаблі з комплексу №3, при відламаному кінці черешка, складає 89 см, довжина клинка — 85 см, ширина клинка — 3,5 см, товщина клинка — 0,6 см. Розміри залишків черешка — 2,7x1,7x0,5 см. Перехрестя шабелі брускоподібне, з прямими кінцями. Розміри перехрестя шабелі — 8,8x1,2x2,1 см (комплекс №1) і 10,2x2,0x2,1 см (комплекс №3).

Подібні клинки характерні для півдня Східної Європи та для всього періоду існування Хозарського каганату (*Мерперт, 1955, с.134*). Навмисне зламани та зігнуті у кілька

разів шаблі походять виключно з кремаційних поховань басейну Сіверського Дінця (Тополі, Нова Покровка, П'ятницьке, Суха Гомільша, Червона Гірка, Лисий Горб) (*Кухаренко, 1951, рис.30:4; 34:1; Шрамко, 1983, рис.11:15; Крыганов, 1989, рис.2:1-5; Аксенов, 1999, рис.1,9*) та Південно-Західного Кавказу (Борісове, Псекупський 1, Казазовський 2 могильники та інші) (*Саханев, 1914, с.143; Пьянков, 1998, рис.2; Тарабанов, 1999, рис.1:2; 3:2*). Аналогічні шаблі знайдені в аланських та болгарських старожитностях Подонеччя (*Братченко, Швецов, 1984, рис.2:4; Каминский, 1987, рис.3:20; Криганов, 1993, рис.1:2; Плетнева, 1989, рис.34*). Приймаючи до уваги незначні розміри клинків наших шабелі, а особливо їх слабку кривизну, навряд чи ці зразки озброєння можуть датуватися X ст., так як у X-XI ст. кривизна клинка складає 3-4,5 см (*Кирпичников, 1966, с.67*). Це значно перевищує кривизну наших виробів. Шаблі з такою незначною кривизною клинка Г.Ф.Корзухіна та Н.Я.Мерперт датували VIII-IX ст. (*Корзухіна, 1950, с.75. Мерперт, 1955, с.162*), І.Л.Ізмайлов — другою половиною VIII — серединою IX ст. (*Ізмайлов, 1989, с.109*). Шабельні перехрестя з прямими кінцями датуються VIII-X ст., хоча вже з кінця IX ст. більш характерними стають перехрестя з овальними пелюсткоподібними пласкими розширеннями на кінцях (*Крыганов, 1987, с.108*). Все це дозволяє віднести знайдені шаблі до другої половини VIII — кінця IX ст.

Наконечник залізної піки (комплекс №1) складається з довгої втулки та вузького ромбічного у перетині пера (рис.1:6). Наконечник має у місці переходу насадку в перо різко виражені виступи. Для закріплення на деревку наконечник має спеціальну петельку прямокутної форми на обідку, що обтискав основу втулки. Розміри: довжина наконечника — 31,7 см, перо — 13x2x1,2 см, діаметр втулки — 3,7 см.

Наконечники списів, що виконували функцію пік, отримали широке поширення у степах Східної Європи з VII ст. (*Кирпичников, 1966а, с.17; Міхеєв, Степанська, Фомін, 1967, с.168*). Піки, подібні до знайденої у комплек-

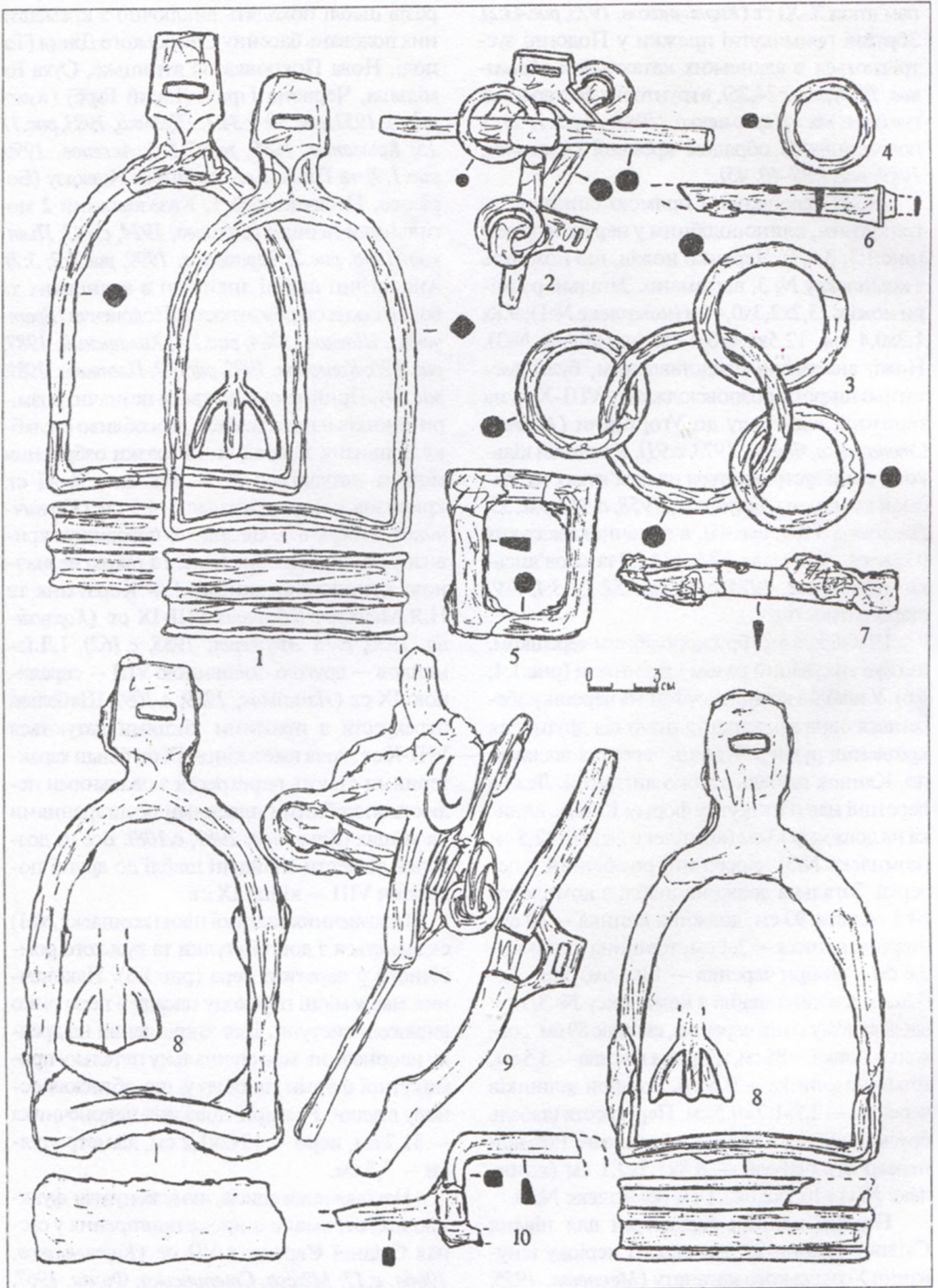

Рис. 3. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №3. Випадкова знахідка.

сі № 1, звичайні для пам'яток салтівської культури (Міхеєв, Степанська, Фомін, 1967, рис. 1:5-12). Вони знайдені як в інгумаційних салтівських похованнях (Криганов, 1993, рис. 1:6), так і в похованнях за обрядом кремації (Кухаренко, 1951, рис. 30:1; 36. Дегтярь, 1984, рис. 2:1; Крыганов, 1989, рис. 3:1, 2). Наконечники списів, що близькі за формою та оформленням до пік Подонеччя, походять з кремаційних могильників Кубано-Чорноморського регіону (Дюрсо, Псенукський 1, Казазове 2 та інші) (Ловначев, 1985, табл. XXII, 1; Дмитриев, 1979, рис. 2:1).

Наконечник списа (комплекс № 3) має конусоподібну втулку на всю довжину наконечника та два бокових крила, що утворюють перо листоподібної форми з найбільшим розширенням у нижній частині (рис. 4:1). В крилах пера зроблено по одному отвору круглої форми. Втулка у нижній частині зруйнована. Розміри наконечника: загальна довжина — 36,8 см, довжина пера — 23,3 см, ширина пера — 6,8 см, діаметр втулки — 3,6 см.

Для пам'яток раннього середньовіччя цей тип наконечників архаїчний та найдзвичайно рідкісний (Крыганов, 1989, с. 103). Подібні наконечники списів з листоподібним пером або з пером полум'яподібної форми знайдені в похованнях біритуального могильника Червона Гірка (№№ 150/к-13, 254), в кремаційних могильниках Суха Гомільша (№№ 175, 252, 286/ комплекс XVI) та Лисий Горб (№ 1), в інгумаційному Нетайлівському могильнику (Аксьонов, 1999а, с. 79. Крыганов, 1993а, рис. 33:11). Лише наконечники виявлені на Сухогомільшанському могильнику мають отвори у лопастях пера. Показово, що отвори у лопастях наконечників списів існували лише в авар та дунайських болгар (Бобчева, 1957, с. 64, рис. VII:12; VIII:15).

Пероподібний наконечник списа (комплекс № 3) характеризується відносно вузьким еліпсоподібним у перетині пером, що поволі переходить в конічну втулку (рис. 4:2). Розміри наконечника: довжина — 29,0 см, ширина пера — 2,3 см, діаметр втулки — 2,9 см, довжина втулки — 19,5 см.

Формування подібних салтівських перо-

подібних наконечників списів починається, на думку Н.Я. Мерперта, у сарматський час (Мерперт, 1951, с. 24-25, рис. 2), але безпосередньо в салтівських старожитностях знахідки подібних наконечників списів поодинокі. Так, один наконечник цього типу походить з Верхньосалтівського катакомбного могильника (Крыганов, 1993, рис. 1:7), другий — знайдено в інгумаційному похованні № 100/к-8 біритуального могильника Червона Гірка (Аксьонов, 1999а, с. 78, рис. 26:2). Аналогічний і синхронний нашому наконечник походить із Елістанжанського могильника IX-X ст. з Північного Кавказу (Багаєв, 1979, рис. 2:20). В давньоруських некрополях подібні наконечники списів з'являються пізніше — не раніше XI ст. і їх побутування пов'язується зі впливом північно-західних сусідів Русі (Кирпичников, 1971, с. 14-15).

У комплексах № 2, 3 знайдено три залізні бойові сокири-чекани з овальною провушиною, вузьким трапецієподібним лезом та високим прямокутним у перетині обушком (рис. 2:1; 4:3,4). Розміри сокир-чеканів: загальна висота — 22,7 см (комплекс № 2), 26,8 та 26,5 см (комплекс № 3); ширина леза — 3,5 см (комплекс № 2), 3,9 та 3,8 см (комплекс № 3); обушок — 7,5x2,0x1,2 см (комплекс № 2), 8,6x2,5x1,0 та 9,5x2,0x1,0 см (комплекс № 3).

Сокири цього типу домінують в аланських катакомбних похованнях Подонеччя (Винников, Афанасьєв, 1991, рис. 6:10; 8:2.; Плетнева, 1989, с. 74, рис. 35). Аналогічні сокири-чекани походять з поховань Нетайлівського могильника (№№ 159, 171) (Аксьонов, 1999а, с. 212-213). Знайдена подібна сокира-чекан і в поминальному комплексі № XVII Сухогомільшанського могильника (Аксьонов, 1999а, с. 214). У Поволжі аналогічні сокири-чекани зустрічаються лише в матеріалах другої половини VII-VIII ст. (Святкин, 1998, с. 261), тоді як у Подонеччі вони відомі і в старожитностях середини — другої половини IX ст. (Аксенов, 1999, табл. V:1).

Бойова сокира-чекан з грибоподібним, прямокутним у перетині обушком та відносно широким, відтягнутим у бік держака лезом, що утворює ніби уступ (рис. 4:5), входи-

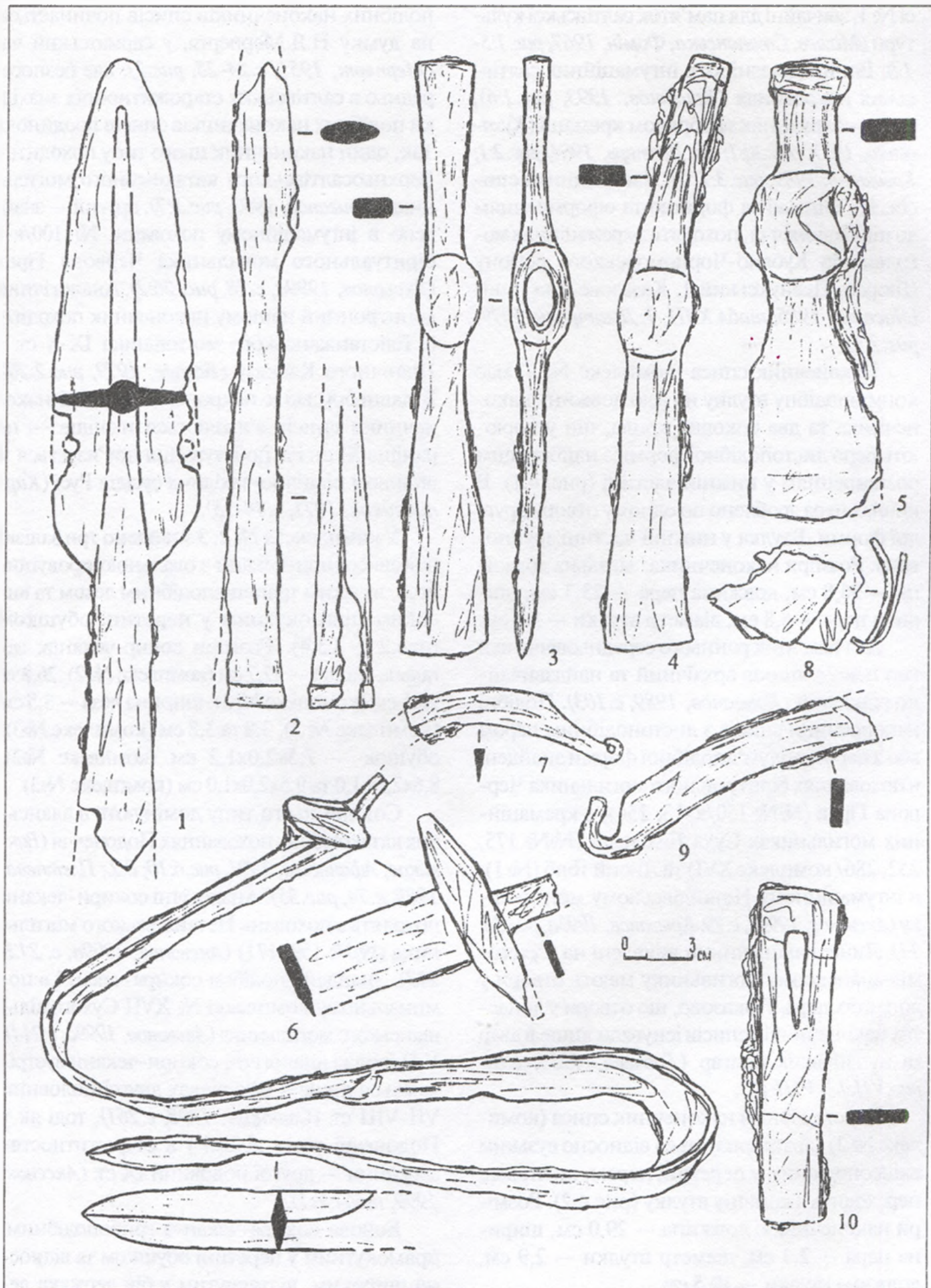

Рис. 4. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №3. Випадкова знахідка.

ла до складу комплексу № 3. Розміри: висота — 20,6 см, ширина леза — 6,0 см, обушок — 5,0x2,6x1,0 см.

За класифікацією С.О.Плетнєвої, подібні сокири-чекани віднесені до типу II, 3, котрий переважає серед сокир інших типів (Плетнєва, 1989, рис.35). Сокири-чекани цього типу зустрічалися у похованнях Сухогомільшанського (3 од.), Червоногірського (4), Лисогорбського (2), Нетайлівського (1) могильників (Аксьонов, 1999а, с.81), у комплексі з с.Тополі (Кухаренко, 1951, рис.30:2. 57). Такі сокири-чекани отримали у VIII-XI ст. на території Східної Європи досить широке розповсюдження. Вони зустрічаються на Північному Кавказі (Виноградов, Мамаєв, 1985, рис.5:3; Тарабанов, 1983, рис.1:15; Уварова, 1900, табл. LXXIV:3), у Прикам'ї (Генинг, Голдина, 1970, табл.23:11, 12; Генинг, Халиков, 1964, табл.90:4-6), Поволжі (Алихова, 1969, табл. 18, 19) та Подонні (Винников, Афанасьєв, 1991, рис.21:11; Савченко, 1986, рис.7:1; Флеров, 1990, рис.18:1; Криганов, 1993, рис.1:8).

Бойові сокири-чекани обох типів існували на величезній території і протягом довгого часу, залишаючись одним з основних видів зброї ближнього бою, що пояснюється легкодоступністю, простотою використання та її ефективністю. Застосування сокир-чеканів є відмінною рисою військової справи кочовиків раннього середньовіччя півдня Східної Європи (Плетнєва, 1967, с.158). У салтівських старожитностях бойові сокири-чекани зустрічаються в аланських поховальних комплексах (Криганов, 1993, с.56; Плетнєва, 1967, с.168), тоді як у болгарських ґрунтових могильниках вони достатньо рідкісні (Савченко, 1986, с.86). Рідко знаходять сокири-чекани і в болгарських некрополях Подунав'я та Поволжя (Багаутдинов, Богачев, Зубов, 1998, с.11, рис.24:6; Казаков, 1971, с.104, табл.VII:1-11; Станчев, Иванов, 1957, табл. IX:5).

Фрагмент складного серпа зі слабо вигнутим лезом. Кінчик черешка серпа утворює кільце (рис.4:7). Розміри його: довжина на сучасний момент — 9,8 см, ширина леза — 1,5 см, товщина леза — 0,4 см.

Аналогічні складні серпи зустрічалися, окрім Подоння (Михеев, 1985, с.135, рис.12), у Верхньому та Середньому Поволжі — в пам'ятках VIII-X ст. (Генинг, Халиков, 1964, табл.X:9; Иванов, 1952, табл.XIX:7; Третьяков, 1941, рис.39:6), на південно-західному Кавказі (Саханев, 1914, табл.III:20). Датуються такі складні серпи достатньо широко — VII-X ст. (Левашова, 1956, табл.21).

У комплексі були наявні і залишки залізного клепаного казана, представлені металевими пластинами, фрагментами дужки та казанної петлі (рис.4:8-10). Розміри дужки вказують, що діаметр казана дорівнював приблизно 40-45 см.

За формою та технікою виготовлення, вилучений казан, подібний до казанів, залишки яких знайдено в похованнях №№ 252, 214 / комплекс X могильника Суха Гомільша, похованнях №№ 101, 108, 162, 254 могильника Червона Гірка (Аксьонов, 1999а, с.96). Вони також виготовлені із залізних пластин, з'єднаних заклепками у смуги, які при з'єднуванні між собою утворювали посудину підциліндричної форми, зі злегка округлим дном. Дно казанів могло бути виготовлено і з цільного бронзового листа (похов. №№ 101, 108, 254 могильника Червона Гірка). Фрагменти залізних казанів, металевих ручок зустрічалися на багатьох салтівських пам'ятках Подоння (Ляпушкин, 1961, рис.17; Плетнєва, 1967, рис.39:15, 19). Два подібні казани знайдені на городищі Битиця волинцевської культури (Славяне, 1990, рис. 65: 15, 16). Показово, що аналогічні, за матеріалом, формою, технікою виготовлення казани відомі здебільшого в пам'ятках більш пізнього часу — XI-XIII ст., про що свідчать старожитності кочівників степу півдня Східної Європи (Швецов, 1980, с.192-202).

Численні аналогії опублікованим речам в кремацийних похованнях та поминальних комплексах могильників басейну Сіверського Дінця (Тополі, Кочеток, Нова Покровка, Суха Гомільша, Червона Гірка, Лисий Горб) та з Кубано-Чорноморського району (Борисове, Дюрсо, Казозове 2, Псекунский 1) дозволяють датувати три нових комплекси другою половиною VIII — третьою чвертю IX ст.

Література

Аксенов В.С. Отчет о раскопках Верхнесалтовского IV катакомбного могильника экспедицией Харьковского исторического музея в 1999 г. // Архив ХИМ.

Аксёнов В.С. Поховання з конем другої половини VIII-IX ст. верхньої течії р.Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999а.

Аксенов В.С., Воловик С.И. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. — Ростов-на-Дону, 1999. — № 3-4.

Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — Киев: Наукова думка, 1996.

Алхова А.Е. Материальная культура среднепеченжской мордвы VIII-IX вв. — Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1969.

Бабенко В.А. Новые систематические исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника 1908 г. — Москва, 1910.

Багаев М.Х. Элистинжанский раннесредневековый могильник // Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа — Грозный: Изд-во ЧИГУ, 1979.

Багаудинов Р.С., Богачев А.В., Зубов С.Э. Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). — Самара: СамВен, 1998.

Бобчева Л. Въоружението на славени и първобългари // ВИС. — София, 1957. — № 3.

Братченко С.Н., Швецов М.Л. Средневековый могильник у станицы Багаевской // СА. — Москва, 1984. — № 3.

Вишников А.З., Афанасьев Г.Е. Культурные комплексы Маяцкого селища. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991.

Виноградов В.Б., Мамаев Х.М. Мартан-Чуйский 1-й могильник в Чечне // Средневековые погребальные памятники в Чечено-Ингушетии. — Грозный: Изд-во ЧИГУ-ЧИИИСФ, 1985.

Генинг В.Ф., Голдина Р.Д. Позднеломоватовские могильники в Коми-Пермяцком округе // ВАУ. — Свердловск: Изд-во УГУ, 1970. — Вып. 9.

Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге: Больные-Тарханский могильник. — Москва: Наука, 1964.

Гринченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1950. — Т. 3.

Детгяр А.К. Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце // СА. — Москва, 1984. — № 2.

Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // КСИА. — Москва: Наука, 1979. — Вып. 158.

Иванов П.П. Крюковско-Кужовский могильник. — Моршанск: изд. Моршан. краев. музея, 1952.

Измайлов И.Л. Оружие ближнего боя болгар VIII-X вв. // Ранние болгары в Восточной Европе. — Казань: Изд-во Каз.ГУ, 1989.

Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань: Изд-во КИЯЛИ, 1971.

Каминский В.Н. Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани // СА. — Москва, 1987. — № 4.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Т.1: Мечи и сабли IX-XIII вв. // САИ. — Вып. Е 1-36. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1966.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Т.2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // САИ. — Вып.Е 1-36. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1966а.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Т.3: Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // САИ — Вып.Е 1-36. — Москва-Ленинград: Наука, 1971.

Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. — Ленинград: Наука, 1973.

Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. — Москва, 1950. — Т. 13.

Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII-X вв.: Дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1987.

Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // ПАП. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989.

Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1993. — № 2.

Крыганов А.В. Нетайловский могильник // АДУ 1992 р. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1993а.

Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. ХLI.

Левашова В.П. Сельское хозяйство: Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Тр. ГИМ. — Москва: изд. ГИМ, 1956. — Вып. 32.

Ловпаче Н.Г. Могильники в устье реки Псекупса // Вопросы археологии Адыгеи. — Майкоп, 1985.

Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 62.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104.

Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII-XIII вв. — Москва: Наука, 1981.

Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951. — Вып. 36.

Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА — Москва, 1955. — Т. 23.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1985.

Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. — Москва, 1986. — № 3.

Міхєєв В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Зброя салтівської культури та її виробництво // Питання історії СРСР. — Вип. 4. — Харків: Изд-во ХГУ, 1967.

Міхєєв В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1973. — Вип. 9.

Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII-IX ст. // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1983. — № 43.

Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — Москва, 1967. — № 147.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — Москва: Наука, 1989.

Пьянков А.В. Раннесредневековые находки из разрушенного могильника у хутора Хабль Абинского района Краснодарского края // Древности Кубани. — Краснодар, 1998. — Вып. 10.

Савченко Е.И. Крымский могильник // АОН. — Вып. 1 — Москва: Наука, 1986.

Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. — Москва, 1914. — Вып. 56.

Святкин С.В. Относительная хронология мордовских топоров-чеканов VIII-IX вв. // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). — Самара: СамВен, 1998.

Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — Москва: Наука, 1982.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев: Наукова думка, 1990.

Станчев С, Иванов С. Некрополь до Нови Пазар. — София: Изд-во БАН, 1957.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — Киев: Наукова думка, 1975.

Тарабанов В.А. Средневековый могильник у аула Казово // Проблемы археологии и этнографии. — Вып. II. — Ленинград: Наука, 1983.

Тарабанов В.А. Раскопки средневекового кремационного могильника у с. Молдовановское Крымского района в 1989 г. // Археологические раскопки на Кубани в 1989 — 1990 годах. — Ейск, 1992.

Тарабанов В.А. Исследование раннесредневековых памятников в Адыгее в 1986 году // Древности Кубани. — Вып. 14. — Краснодар, 1999.

Татаринов С.И., Копыл А.Г., Шамрай А.В. Два праболгарских могильника на Северском Донце // СА. — Москва, 1986. — № 1.

Третьяков П.Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н.э. // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1941. — № 5.

Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа // МАК. — Москва, 1900. — Т. VIII.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966.

Флеров В.С. Маяцкий могильник (раскопки 1979 г.) // Маяцкий археологический комплекс. — Москва: Наука, 1990.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — Москва, 1980. — № 2.

Шрамко Б.А. Погребения VIII-X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. — Минск: Наука и техника, 1983.

Аксенов В.С.

Новые случайные находки комплексов воинов-всадников салтовского времени на Харьковщине

Резюме

При несанкционированных земляных работах вблизи кремационного могильника салтово-маяцкой археологической культуры Сухая Гомольша были обнаружены три вещевых комплекса, принадлежавшие воинам-всадникам. Комплексы состояли из предметов вооружения (сабли, наконечники копий, боевые топоры-чеканы), элементов конского снаряжения (удил, стремян, сбруйных колец, сбруйных пряжек, соединителей ремней сбруи) и предметов хозяйственно-бытового назначения (складного серпа, ножей, преднамеренно смятого в древности железного клёпанного котла).

По аналогиям с вещами, представленными в других подобных салтовских комплексах и захоронениях, данные поминальные комплексы могут быть датированы второй половиной VIII - третьей четвертью IX вв.

13.09.2003.

СЛОВ'ЯНО-ХОЗАРСЬКІ ВІДНОСИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ З БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Характерною рисою розвитку лісостепового населення Дніпро-Донського межиріччя наприкінці I тис. н.е. є наявність двох великих етнополітичних об'єднань: східних слов'ян і Хозарського каганату. Перші представлені пам'ятками волинцевської, роменської і боршевської археологічних культур, дві з яких репрезентують старожитності сіверянського, а остання – в'ятицького племінних об'єднань переддержавного і ранньодержавного періоду Київської Русі. Хозарський каганат, який був ранньофеодальною державою з різноетнічним населенням (тюрко-болгари, угри, рештки асимільованих іранців, а також слов'яни), лишив після себе значну кількість пам'яток салтово-маяцької культури (СМК), що знайшло свій прояв у значній етнічній строкатості регіону.

Це певною мірою стосується і території сучасної Полтавщини, яка є найбільш західною частиною контактної зони східних слов'ян і Хозарського каганату. З точки зору міжетнічних взаємин неабиякий інтерес викликають такі населені пункти, як Дмитрівка та Перев'язки Кременчуцького району, де на лівому березі Псла, неподалік від місця його впадіння у Дніпро, виявлені залишки салтівських поселень, що містять матеріали і часу Київської Русі (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 61, 63).

Дослідження слов'яно-хозарських стосунків має більш ніж вікову історію. Традиційний підхід російських та радянських істориків, що базувався на давньоруському літописанні, лише протиставляє ці дві групи народів — слов'ян і Київську Русь з Хозарським каганатом. Наслідком цього є більш глибоке протиставлення “лісового” світу з його упорядкованим регулярно-циклічним укладом, і степу, який для опонентів уявлявся постій-

ним джерелом тривоги, турбот та нестабільності (Ключевский, 1956, 1, ч.1, с.57; Костомаров, 1990, с.19, 52; Насонов, 1951, с.28-46; Рыбаков, 1953, с.28-150; Толочко, 1999).

Не змогли до кінця подолати “конфронтаційну” теорію і ранні роботи археологів, які знаходять позитивні аспекти взаємодії народів Хозарії та слов'ян лише у впливі останніх на життя своїх південно-східних сусідів (в переході від кочового способу життя до осілого, в домобудівництві, керамічному виробництві тощо) (Артамонов, 1962, с.365-384; Плетнева, 1962, с.83-94; 1972, с.108-118).

Роботи фахівців з вивчення салтівських і східнослов'янських старожитностей, що вийшли наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., а також ряд міжнародних форумів* свідчать, що одним з важливих напрямків сучасного хозарознавства є виявлення та вивчення спадщини Хозарського каганату в матеріальній і духовній культурі народів Східної і Центральної Європи (Айбабин, 1999, с.171-230; Бунарджич, 2002., с.19 - 21; Новосельцев, 1990, с.219-231; Плетнёва, 1999; 2000, с.82-98 та ін.), в тому числі і слов'ян (Колода, 2002, с.56-58; Koloda, 2002, p.14-15).

Археологічні матеріали, обсяг яких щорічно зростає, дозволяють знову розглянути проблему слов'яно-хозарських взаємовідносин. Нові матеріали потребують нових підходів і дозволяють внести певні корективи у попередні висновки щодо зазначеного кола питань. І це видно за роботами українських археологів стосовно взаємин слов'ян із хозарами (напр.: Колода, 1999б, с.15-20; 2001а, с.53-59; 2002в, с.109-120; Красильников, 1998, с.44-50; Приходнюк, 2002, с.125-130; Сухобоків, 2003, с.85-94). Розкопки останніх років на Верхньосалтівському селищі, Мохначанському та Водяному городищах дають мож-

* Два хозарських колоквиуми: в Єрусалимі (1999) та в Москві (2002), а також Хозарознавчий симпозиум у Харкові (2002).

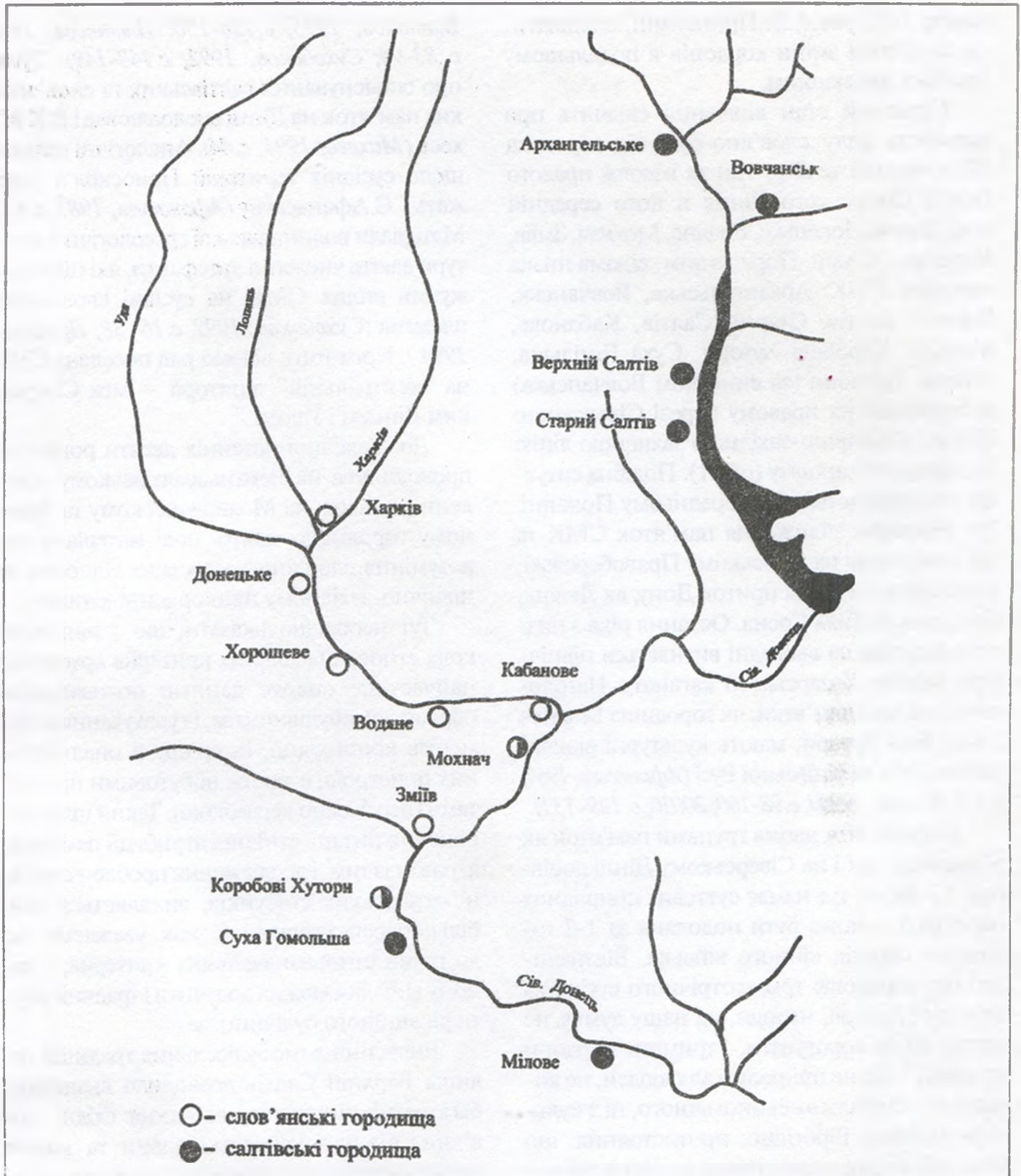

Рис. 1. Слов'яно-хозарське прикордоння на Сіверському Дніпті.

ливість стверджувати не лише про співіснування слов'ян, алан і тюркомовних степових народів, в тому числі і хозар, на одному поселенні, а і про більш глибокі взаємини.

Дослідження Дніпро-Донського межиріччя (в тому числі й басейну Сіверського Дніпця), що тривають понад століття, супровод-

жувалися картографуванням пам'яток кінця I тис. Це дозволяє зробити висновок, що ареали салтівської (СМК), роменської (РК) та боршевської (БК) археологічних культур окреслені із значною точністю (Афанасьєв, 1987, с.10-20, 168-184; Куза, 1999; Кучера, 1999; Сухобоков, 1992, с.117-165, рис.3; Вин-

ников, 1995, рис. 1, 2). Принаймні, сподіватися на суттєві зміни кордонів в подальшому здається примарним.

Сучасний стан вивчення свідчить про наявність ряду слов'яно-руських городищ РК в нижній течії р. Уди та вздовж правого берега Сіверського Дінця в його середній течії: Харків, Донецьке, Водяне, Мохнач, Зміїв, Коробові Хутори. Поряд з тим, відома низка городищ СМК: Архангельське, Вовчанськ, Верхній Салтів, Старий Салтів, Кабанове, Мохнач, Коробові Хутори, Суха Гомільша, Мілове. Всі вони (за винятком Вовчанська) розташовані на правому березі Сіверського Дінця і є північно-західною захисною лінією Хозарського каганату (рис. 1). Подібна ситуація спостерігається і в Середньому Подонні. Тут територія зближення пам'яток СМК та БК фіксується на Донському Правобережжі, в нижній течії таких приток Дону, як Девіца, Потудань та Тиха Сосна. Остання ріка з низкою фортець на сьогодні визнається північною межею Хозарського каганату. Наголошено, що такі пам'ятки, як городища Мохнач і Коробові Хутори, мають культурні відкладення СМК та Київської Русі (Афанасьєв, 1987, с. 108; Колода, 1999а, с. 98-100; 2001б, с. 129-131).

Відстань між двома групами пам'яток як у Подонні, так і на Сіверському Дінці дорівнює 12-40 км; тут немає суттєвих природних перешкод, і може бути подолана за 1-2-годинний перехід кінного війська. Відзначимо, що впродовж трьохсотрічного сусідства слов'ян і Хозарії, народи, на нашу думку, не могли лише ворогувати, "тримати кордони на замку". Це не природно для людей, не вигідно ні з соціально-економічного, ні з культурного боку. Вірогідно, протистояння, що було викликано агресивною зовнішньою політикою каганату і необтяжливим данництвом (воно зафіксоване в "Повісті временних літ") (ПВЛ, 1952, с. 18-20), поступово переростає у співіснування. Останнє зумовлює посилення культурних взаємовпливів та взаємопроникнення етносів.

Про знахідки окремих речей СМК в середовищах РК та БК, а також про взаємовпливи писалося вже неодноразово (Напр.:

Винников, 1995, с. 128-150; Плетнєва, 1962, с. 83-94; Сухобоков, 1992, с. 148-149). Думку про співіснування салтівських та слов'янських пам'яток на Дінці висловлював і В.К. Міхеєв (Міхеєв, 1991, с. 44). Аналогічні погляди щодо сусідніх територій Приоскол'я належать Г.Є. Афанасьєву (Афанасьєв, 1987, с. 83.). Матеріали волинцевської археологічної культури дають численні артефакти, які підтверджують вплив СМК на сусідні слов'янські племена (Сухобоков, 1992, с. 16-38; Приймак, 1994.). Крім того, відомо ряд поселень СМК на "нейтральній" території — між Сіверським Дінцем і Удами.

Дослідження останніх десяти років, що проводилися на Верхньосалтівському поселенні, а також на Мохначанському та Водяному городищах дають нові матеріали для розуміння слов'яно-хозарських відносин на північно-західному прикордонні каганату.

Тут необхідно вказати, що з широкого кола етновизначальних критеріїв археологія найчастіше оперує даними поховального обряду, домобудівництва, із урахуванням елементів конструкції, інтер'єру й опалювальних пристроїв, а також побутовими предметами (переважно керамікою). Такий шлях вирішення питань етнічної атрибуції пам'яток, а, разом із тим, і дослідження проблем слов'яно-хозарських стосунків, виявляється найбільш перспективним. Однак, вважаємо, що до групи етновизначальних критеріїв, у даному випадку, можна долучити і традиції фортифікаційного будівництва.

Вивчення домобудівельних традицій селища Верхній Салтів дозволило визначити багатоетнічний склад населення: східні слов'яни, північнокавказькі алани та кочові тюрко-болгари. Більше того, виявлені окремі житла, збудовані в аланських або у східнослов'янських традиціях (Колода, 2000, с. 40-54). Етнічні риси східних слов'ян, і, зокрема, РК, прослідковуються тут не тільки у присутності заглиблених споруд квадратно-прямокутної форми, а й у наявності каркасно-стовпової чи зрубної конструкції стін, що виявлені у 66% жител. Практично завжди у цих житлах був двосхилий дах, що також слід від-

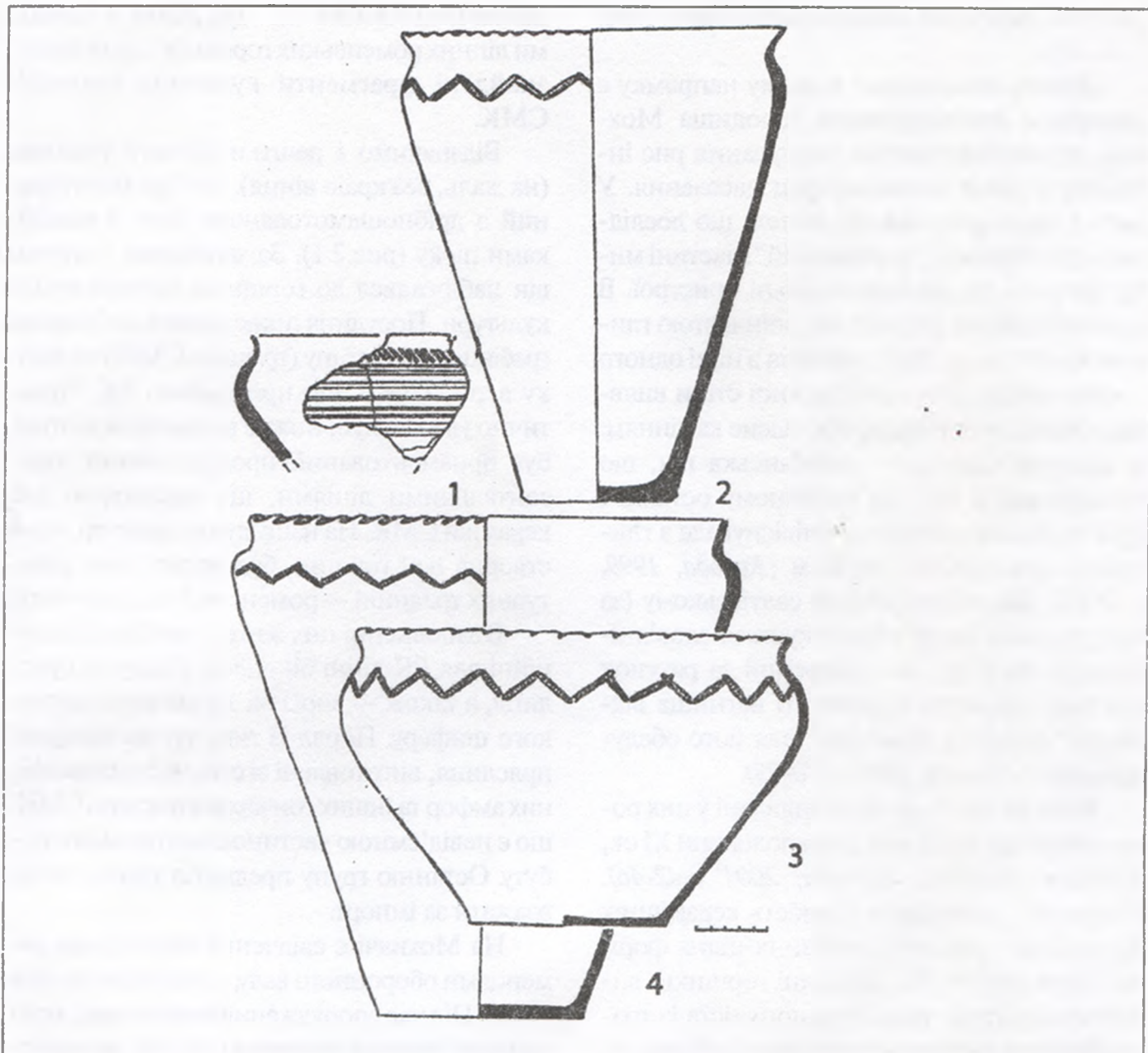

Рис. 2. Посуд з Мохначанського городища:
1, 3, 4 — житло "А", 2 — житло "Б".

нести до слов'янських ознак (39% жител). Окрім того, слов'янськими слід уважати глиняні склепінчасті печі, низ яких вирізався у материку або у материковому останці, що є характерним для РК та БК. На Верхньому Салтові вони були виявлені у двох житлах з 18.

Слов'янським впливом на неслов'янське населення пам'ятки можна бвжати і відкриті вогнища, що розпалювалися на природних або штучно створених глиняних останцях. Таких вогнищ у кавказькому або степовому регіонах нам не відомо. Мабуть, у такому "піднятому" вогнищі слід вбачати певний крок на шляху від традиційного кочівницького відкритого або заглибленого вогнища

на долівці до нового, що створювало слов'янізований інтер'єр житлового приміщення. В третині верхньосалтівських жител поєднуються кілька слов'янських рис, а одне з них є слов'янським не тільки за критеріями домобудування та інтер'єру, а й за матеріалом заповнення (Колода, 1999б, с.15-20). На поселенні виявлений ряд жител, де співіснують елементи слов'янського та кавказького домобудівництва та інтер'єру, що підтверджує багатоетнічність населення вказаної пам'ятки, до складу якої були інкорпоровані і слов'яни. До речі, інкорпорація слов'ян до складу населення СМК (і теж на житловому інтер'єрі) спостерігається і в сусідньому степовому

регіоні Сіверського Дінця (*Красильников, 1998, с. 44-50*).

Досить показовими в цьому напрямку є матеріали домобудування городища Мохнач, де спостерігаються змішування рис інтер'єру у вище названих груп населення. У двох з трьох роменських жител, що досліджені на південній, "роменській", частині мису, відкрито по два опалювальні пристрої. В одному випадку разом із склепінчастою глиняною піччю, що була вирізана в ніші одного з кутів житла, біля протилежної стіни виявлено відкрите вогнище, обкладене камінням. В другому випадку — слов'янська піч, що знаходилася в куті на глиняному останці і була складена з каміння, співіснувала з глиняним пристінним каміном (*Колода, 1999, с. 40-45*). Ще в одному суто салтівському (за матеріалами) житлі простежується слов'янізований інтер'єр, що створений за рахунок значного підняття відкритого вогнища відносно "робочого простору" для його обслуговування (*Колода, 2003, с. 70-73*).

Виразні знахідки були виявлені у цих роменських житлах X — першої половини XI ст., особливо кераміка (*Колода, 2001, с. 42-46*). Безумовно, переважна кількість керамічних фрагментів і реконструйованих цілих форм належала посуду РК. Це ліпні горщики, виготовлені з грубо шамотованого тіста із традиційним відбитком гусеничного штампу по плічку та краю вінця (рис. 2:2-4; 3:1, 2). Зрідка зустрічаються рештки неорнаментованих ліпних горщиків (рис. 3:12). Є чимало уламків і від ліпних сковорідок (рис. 3:3, 4), а також роменський гончарний посуд (рис. 3:5, 10). В кожному з жител, як і в розкопці взагалі, зустрічається салтівська кераміка. І це не тільки фрагменти амфор (рис. 3:9, 11) чи столового посуду (рис. 3:8), що могли бути імпортом, а й уламки гончарних кухонних горщиків із традиційним горизонтальним прокресленим візерунком (рис. 3:6, 7) чи шматки товстостінних шамотованих піфосів, прикрашених косими гребінчастими наколами. Уявити два останніх види продукції як імпорт складно. Скоріш за все, це продукція місцевих гончарів. Дуже показовим є запов-

нення печі з житла "А". Тут, разом із уламками ліпних роменських горщиків і сковорідок, знайдені фрагменти кухонних горщиків СМК.

Відзначимо і рештки ліпного горщика (на жаль, без краю вінця), що був виготовлений з дрібношамотованого тіста із домішками піску (рис. 2:1). За загальним силуетом він наближався до горщиків волинцевської культури. Посудина прикрашена відбитками гребінцевого штампу (традиція СМК!) по плічку в тій манері, що притаманна РК. Практично увесь тулуб, нижче вказаних відбитків, був орнаментований прокресленими горизонтальними лініями, що характерно для кераміки СМК. На нашу думку, майстер, який створив цей горщик, був носієм двох культурних традицій — роменської та салтівської.

В заповненні цих жител, знайдені традиційні для РК ліпні біконічні й округлі пряслиця, а також — вирізані з рожевого овруцького шиферу. Поряд із тим, тут же виявлені пряслиця, виготовлені зі стінок середньовічних амфор та інших гончарних посудин СМК, що є невід'ємною частиною салтівського побуту. Останню групу предметів також важко вважати за імпорт.

На Мохначі є свідчення перебудови роменцями оборонного валу, створеного за часи СМК. Під час спорудження нового валу, який захищав вказані роменські житла, використовувалися технічні прийоми, характерні не тільки для слов'ян, а й для населення Північного Кавказу (*Колода, 2000а, с. 9-12*). Тут, на відстані 4-5 м одна від одної, були виявлені дві, так звані, "опорні бази", створені з метою зміцнення нової захисної лінії валу в місці її з'єднання з тією, що існувала ще з салтівських часів. Вони склалися з шарів сирої глини, рваного утрамбованого вапняку та змішаних по черезно прошарків чорнозему, кам'яного кришва та глини. В заповненні насипу валу між базами, особливо в нижніх шарах, виявлені лише уламки роменського посуду. В цілому ж, насип валу часів РК, був пухкою сумішшю з великого рваного каміння, вапнякового кришва, сирої глини та окремих фракцій деревного вугілля. Його структу-

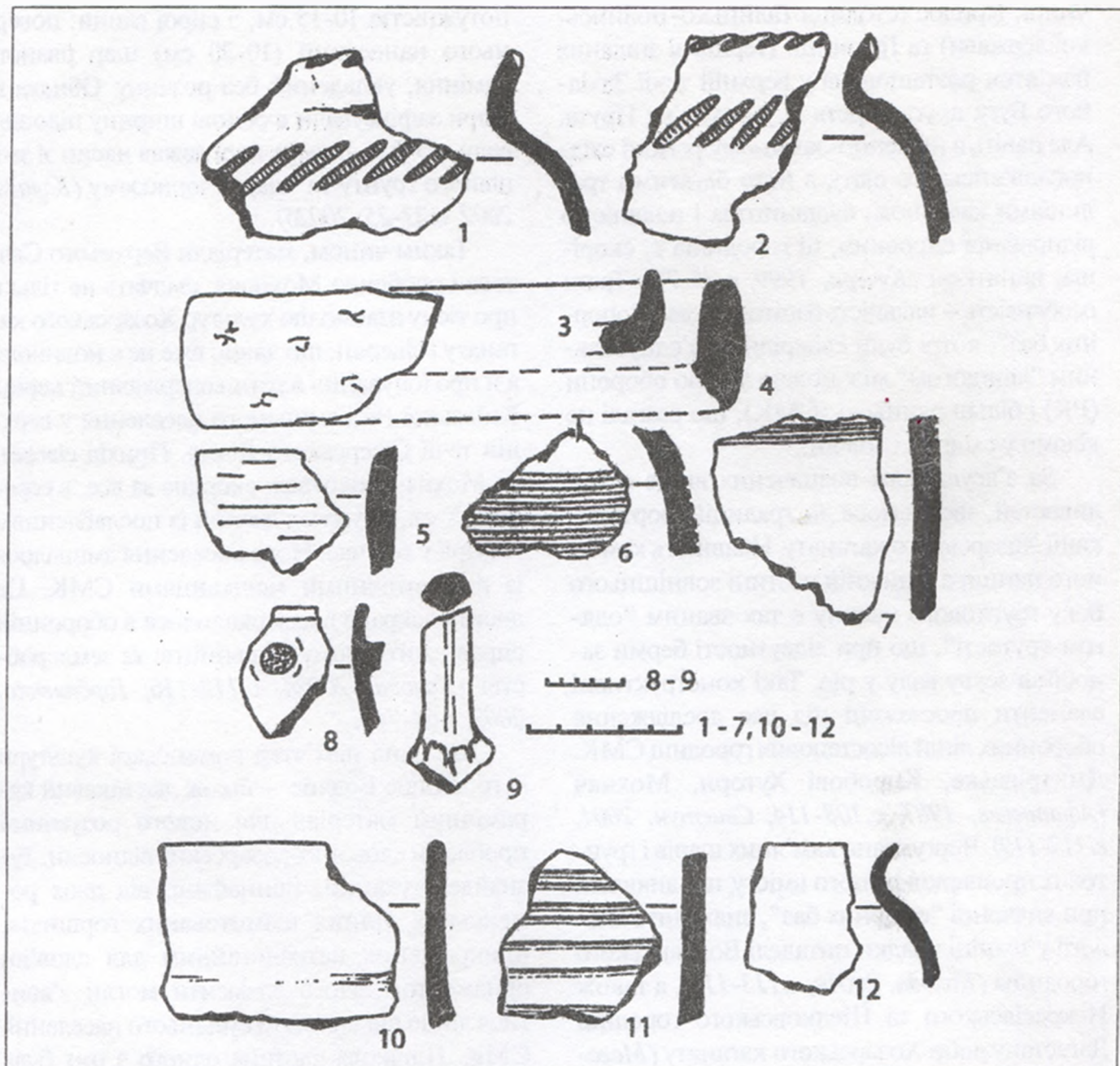

Рис. 3. Кераміка з жител Мохначанського городища:
1-9 — житло "А", 10-12 — житло "Б".

ра докорінно відрізнялася від попереднього "салтівського" валу, в основі якого знаходилася щільно утрамбована лінза зі рваного вапняку.

Таким чином, наявні дані стратиграфії свідчать, що в роменський час, у період існування житлової зони на найпівденнішому краю городища, населення збудувало тут нову оборонну лінію. Вона захищала значно меншу, в порівнянні з попереднім часом, площу і була об'єднана в єдину систему із залишками захисної лінії СМК.

Ряд конструктивних елементів пізнішої оборонної лінії не вкладаються у загальну для

східних слов'ян, а тим більше для сіверян (РК), традицію оборонного зодчества. Перш за все, привертає увагу використання рваного каміння і щебеню в насипу валу. Це не знаходить аналогій ні в пам'ятках населення РК, а ні в їх східних сусідів — донських слов'ян. Більше того, це взагалі не характерно для слов'ян півдня Східної Європи. Друга неординарна обставина — наявність кам'яного панциру на зовнішньому схилі валу і пов'язаних з ним трьох скупчень каменів, які виявлені біля внутрішнього краю нового валу. Аналогічні панцири простежені лише під час дослідження на городищах Підгірці, Лома-

чинці, Крилос (столиця Галицько-Волинської держави) та Грозинці. Перша зі згаданих пам'яток розташована у верхній течії Західного Бугу, друга і третя – у верхів'ях Прута. Але навіть в південно-західному регіоні східнослов'янського світу, з його багатими традиціями кам'яного будівництва і наявністю відповідної сировини, ці городища є, скоріше, винятком (Кучера, 1999, с. 76-77). Третя особливість – наявність багатошарових “опорних баз”, котрі були своєрідним з'єднувальним “ланцюгом” між новою лінією оборони (РК) і більш ранньою (СМК), що взагалі не відомо у східних слов'ян.

За з'ясуванням визначених вище особливостей, звернемося до традицій фортифікації Хозарського каганату. Наявність кам'яного панцира в нижній частині зовнішнього боку ґрунтового насипу є так званим “одягом крутості”, що при відсутності берми запобігав зсуву валу у рів. Такі конструктивні елементи простежені під час дослідження оборонних ліній лісостепових городищ СМК: Дмитрівське, Коробові Хутори, Мохнач (Афанасьєв, 1987, с. 108-114; Свистун, 2001, с. 117-119). Чергування кам'яних шарів і ґрунтових прошарків різного вмісту, що виявлені при вивченні “опорних баз”, знаходить аналогії у техніці кладки цитаделі Вовчанського городища (Колода, 2001в, с. 113-117), а також Некрасівського та Шелковського городищ Дагестану доби Хозарського каганату (Магомедов, 1983, с. 142-144).

Зі всього наведеного вище можна зробити висновок, що під час створення найбільш південної поперечної захисної лінії Мохначанського городища, серед її будівельників були майстри, які засвоїли салтівську, а, якщо бути більш точним, — північнокавказьку традицію фортифікації.

До цього можна додати, що в 2001 р., під час дослідження найбільш північної роменської лінії захисту (розкоп №13) був виявлений елемент насипу валу, типовий для населення СМК. У нижній частині ґрунтового насипу валу простежена така стратиграфія: над похованим ґрунтом (стародавня денна поверхня) знаходиться глиняний прошарок,

потужністю 10-15 см, з сирієї глини; поверх нього нанесений (10-20 см) шар рваного каміння, укладений без розчину. Обидва ці шари зафіксували в основі ширину підоснови валу – 5-6 м, поверх якої лежав насип зі змішаного ґрунту та шарів чорнозему (Колода, 2002, с. 23-25; 2002б).

Таким чином, матеріали Верхнього Салтова і особливо Мохнача, свідчать не тільки про тісну взаємодію культур Хозарського каганату і сіверян, що давно вже не є новиною, а й про існування в ранньодержавний період Київської Русі змішаного населення у верхній течії Сіверського Дінця. Прихід сіверян до Мохнача відбувся, скоріше за все, в середині X ст., і був пов'язаний із послабленням Хозарії у той час. Нове населення змішалось із різноетнічними мешканцями СМК. Це досить яскраво віддзеркалилося в оборонній справі, житловому будівництві та землеробстві (Колода, 2002а, с. 112-116; Горбаненко, 2002, с. 64-74).

Ще одна пам'ятка роменської культури – городище Водяне – також дає цікавий керамічний матеріал для нового розуміння проблеми слов'яно-хозарських відносин. Тут знайдені уламки, принаймні, від двох роменських ліпних шамотованих горщиків, прикрашених нетрадиційним для слов'ян орнаментом. Його елементи могли з'явитися лише під впливом сусіднього населення СМК. Плічкова частина одного з них була орнаментована як відбитками традиційного для роменців зубчастого штампугу, так і горизонтальними та вертикальними гребінцевими розчосами. Останні є характерною рисою тарного груболіпного посуду СМК (рис. 4:1, 2). Привертають увагу уламки приденної частини горщика, прикрашені вертикальними або перехрещеними, глибоко прорізанними лініями (рис. 4:3-5), що також має широкі аналогії в різноетнічному середовищі салтівського населення. Доречно зазначити, що на відстані 1 км на схід від вказаного городища розташоване значне селище з матеріалами СМК.

Отже, отримані внаслідок нових досліджень матеріали свідчать, що “конфронтацій-

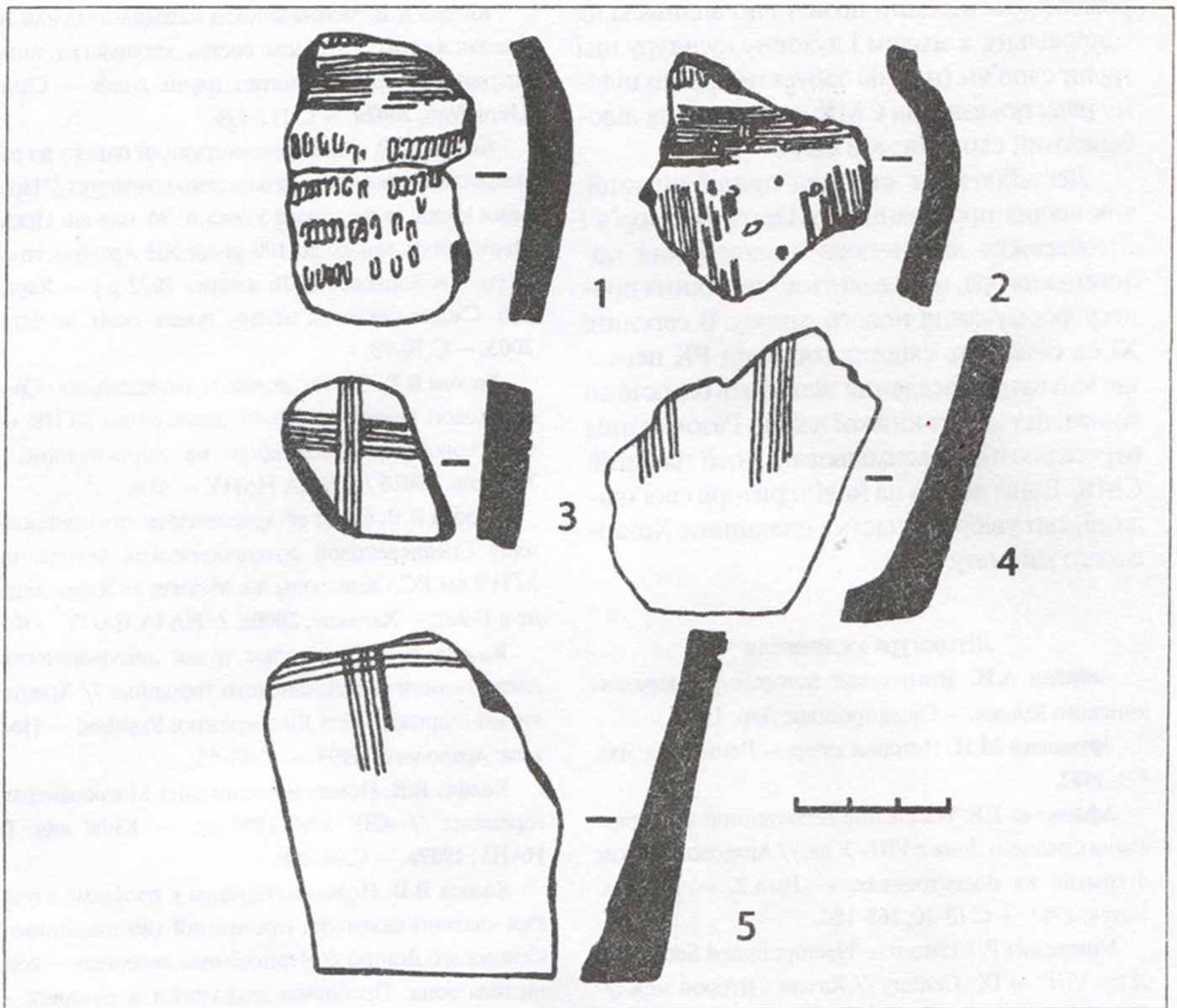

Рис. 4. Кераміка з городища Водяне.

на” теорія взаємин східних слов’ян і Русі з Хозарією потребує певного коригування. На окремих територіях прикордоння (Сіверський Донець) початкове протистояння слов’ян і населення каганату переростає у співіснування, з якого поступово виникає співробітництво. Все це веде до взаємопроникнення культур окремих етносів, а на деяких пам’ятках починає формуватися синкретичне за своїм походженням і культурою населення.

Це не суперечить даним літописів, в яких звільнення сіверян від хозарської залежності пов’язується з діяльністю князя Олега. Скоріше за все, це не стосувалося східної частини племен Сіверянського союзу (Сухобоков, 1992, с.56; Толочко, 1996, с.39). Вся логіка дій

Олега свідчить про його бажання поставити під контроль Дніпровський шлях “з варягів до греків”, для чого необхідно було підкорити всі прилеглі до важливої торговельної артерії племена. Похід Святослава і повторне “закріплення” сіверян за Києвом було, скоріше за все, новою демонстрацією сили для західних племен Сіверянського союзу на шляху до головної мети (Волзька Булгарія, Центральна Хозарія). Ймовірно, до цього часу, ці сіверяни саме подолали залежність від хозар, про що свідчать риси роменської археологічної культури, в порівнянні з волинцевськими.

Щодо долі східної частини сіверянських племен, то вона, на нашу думку, була дещо іншою. Довготривала стабільність салтово-

роменських взаємин позитивно впливала на матеріальну, а згодом і духовну культуру цієї групи слов'ян (не слід забувати, що по цілому ряду показників СМК випереджала лівобережний слов'янський світ).

Дестабілізація етнополітичної ситуації, викликана просуванням у Причорномор'я і Лівобережне лісостепове прикордоння половецьких орд, призводить до згортання процесу формування нового етносу. В середині XI ст. більшість східних городищ РК перестає існувати. Населення відходить ближче до Києва, під захист княжої влади. Разом із ним переселяються й асимільовані носії традицій СМК. Вони несуть на нові території свої традиції, що увібрали частку спадщини Хозарського каганату.

Література та джерела

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь: Дар, 1999.

Артамонов М.И. История хазар. — Ленинград: изд. ГЭ, 1962.

Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // Археологические открытия на новостройках. — Вып.2. — Москва: Наука, 1987. — С.10-20, 168-184.

Бунарджич Р. Celarevo — Necropolis and Settlement of the VIIIth — IXth Century // Хазары: Второй международный коллоквиум / Тезисы. — Москва, 2002. — С.19-21.

Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1995.

Горбаненко С.А. Про землеробство жителів Мохначанського городища (роменська культура) // Исторична наука: проблеми розвитку / Мат-ли Міжнародної наук. конф. — Луганськ: Шлях, 2002. — С.64-74.

Ключевский В.О. Краткий курс русской истории. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — Т. I. — Ч. 1.

Колода В.В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові // Археологія. — Київ, 2000. — № 4. — С.40-54.

Колода В.В. Житло з жертвником на Мохначанському городищі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 1. — С.42-46.

Колода В.В. К вопросу о роли каганата в истории восточных славян // Хазары: Второй международный коллоквиум / Тезисы. — Москва, 2002. — С.56-58.

Колода В.В. Мохначанская находка: клад или закладная жертва? // Клады: состав, хронология, интерпретация / Мат-лы тематич. научн. конф. — Санкт-Петербург, 2002а. — С.112-116.

Колода В.В. Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника // Проблемы истории та археології України: 36. мат-лів Міжнародної наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м.Харкові (25-26 жовтня 2002 р.) — Харків: вид. Східно-регіонал. центру гуман.-освіт. ініціатив, 2003. — С.70-73.

Колода В.В. Отчёт о полевых исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г.С.Сковороды в с.Мохнач на Харьковщине. — Харьков, 2002б // НА ІА НАНУ. — Ф.е.

Колода В.В. Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им.Г.С.Сковороды в с.Мохнач на Харьковщине в 1999 г. — Харьков, 2000а. // НА ІА НАНУ. — Ф.е.

Колода В.В. Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.40-45.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ 1998-1999 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1999а. — С.98-100.

Колода В.В. Новые материалы к проблеме изучения славяно-хазарских отношений (по памятникам Северского Донца) // Чернозёмная лесостепь — контактная зона: Проблемы археологии и истории. — Белгород: Изд-во Белг.ГУ, 2001а. — С.53-59.

Колода В.В. Работы на Мохначанском городище в 2000 г. // АБУ 1999-2000 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001б. — С.129-131.

Колода В.В. Слов'янське житло на Верхньому Салтові // 36. наукових праць: Историчні науки. Науковий вісник ХДПУ. — Харків, 1999б. — Вип.2. — С.15-20.

Колода В.В. Фортификация раннесредневекового Волчанского городища // Проблемы археологии и архитектуры. — Т.1: Археология. — Донецк-Макеевка, 2001в. — С.113-117.

Колода В.В. Южная линия обороны городища в с.Мохнач (к проблеме славяно-хазарских отношений) // Проблемы источниковедения всеобщей истории. — Белгород: Изд-во Белг.ГУ, 2002в. — Ч. I. — С.109-120.

Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории // Исторические исследования. — Киев: Лыбедь, 1990.

Красильников К.И. Печи славянского типа в жилищах салтово-маяцкой культуры Среднедонечья //

Вопросы истории славян: Археология. Этнография. — Вып.12. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1998. — С.44-50.

Куза А.В. Древнерусские городища X – XIII вв. — Москва: Христианское изд-во, 1999.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища між Саноном і Сіверським Донцем. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1999.

Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. — Москва: Наука, 1983.

Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья — Приазовья в VIII – X вв. // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991.

Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — Москва: Наука, 1990.

Плетнёва С.А. Об этнической неоднородности населения Северо-Западного хазарского пограничья // Новое в археологии. — Москва: Наука, 1972. — С.108-118.

Плетнёва С.А. О заселении славянами Саркела. — Белой Вежи // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Вып.14: Европейская лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2000. — С.82-98.

Плетнёва С.А. О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами // СА. — Москва, 1962. — № 1. — С.83-94.

Плетнёва С.А. Очерки хазарской археологии. — Москва-Иерусалим: Мосты культуры — Гешарим, 1999.

Повесть временных лет: Лаврентьевский список. — Москва: Изд-во АН СССР, 1952. — Ч.1.

Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни та Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. — Суми, 1994.

Приходнюк О.М. Восточные славяне и степной мир в эпоху становления Хазарского каганата // Хазарский альманах. — Харьков: Каравелла, 2002. — Т.1. — С.125-130.

Рыбаков Б.А. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси // СА. — Москва, 1953. — Т.XVIII. — С.128-150.

Свистун Г.Є. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2. — С.117-119.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — 108 с.

Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII – XIII ст. — Київ: Наукова думка, 1992. — С.117-165.

Сухобоков О.В. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — Київ, 2003. — № 1. — С.85-94.

Толочко П.П. Київська Русь. — Київ: Абрис, 1996.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999.

Koloda V.V. The Change of hierarchical dominant in lavik – Khazar Relations (Dased on the Seversky Donets cipient Middle Area Date // Иерархия и власть в истории цивилизаций: Вторая международная конференция (Санкт-Петербург) / Тезисы. — Москва, 2002. — P.14-15.

Колода В.В.

Славяно-хазарские отношения сквозь призму новых археологических данных бассейна Северского Донца

Резюме

Археологические исследования последних лет на Северском Донце позволяют скорректировать "конфронтационную" теорию славяно-хазарских отношений. Находки на селище Верхний Салтов свидетельствуют о том, что в состав его разноэтничного населения были инкорпорированы и славяне.

Исследования городища Мохнач показывают, что прибывшие сюда славяне смешались с носителями салтово-маяцкой культуры. Керамический материал роменского городища Водяное также свидетельствует о влиянии населения Хазарского каганата на славян.

Всё это позволяет предложить новую региональную модель взаимодействия населения Хазарии и восточных славян.

29.02.2003.

АРХЕОЛОГІЧНІ МЕЖІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТАВРИКИ

Географічне положення Криму значною мірою визначало долю народів, що населяли його в різні часи. Зі зростанням обсягу міжнародної торгівлі між Сходом і Заходом, що йшла через Чорне море, посилювалась і військово-стратегічна значимість сухопутних та водних комунікацій. Держава, що володіла узбережжям Криму, мала із цього значний політичний та економічний зиск. Тому протягом V-XV ст. в Тавриці постійно зіштовхувались інтереси припонтійських держав: Візантії, Хозарського каганату, Молдови та Османської імперії (*Давня історія України, 2000, с. 546*).

Слід також зауважити, що весь період середньовічної історії Криму характеризується цілковитим пануванням у степовій частині півострова кочових народів: гунів, хозаро-болгар, печенігів, половців, татаро-монголів. Родючі гірські долини та прибережні території в той же час займало осіле населення, досить різне за своїм етнічним складом, що перебувало під сильним культурним впливом Риму, а потім Візантії, Генуї та Золотої Орди.

Незважаючи на те, що середньовічні пам'ятки Криму привертають увагу вчених більше двохсот років, в їхній історії ще багато білих плям. Письмові джерела слабо і нерівномірно висвітлюють історію Таврики. З огляду на це, особливого значення набувають археологічні дослідження (*Давня історія України, 2000, с. 547*).

Етнополітичні процеси, що відбувались у Північному Причорномор'ї в III-V ст. н.е., значною мірою стовувались і Криму. На цей час письмові джерела засвідчують проникнення в Північнопричорноморський регіон різних германських племен (*Кулаковський, 1899, с. 17, 18; Васильєв, 1921, с. 1, 2*).

Джерела здебільше головну роль відводять готам, що очолили союз племен, який досяг найбільшої могутності наприкінці IV ст. Крім готів у Північне Причорномор'я по-

трапили й інші варварські племена північного і західного походження. Ймовірно, на заключній фазі „скіфських” („готських”) війн (наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. III ст. н.е.) в Криму осідають племена готського союзу (германців і сармато-алан). Цей процес знайшов своє відображення в матеріалах розкопок могильників і поселень Гірського та Предгірського Криму, а також в окремих знахідках скарбів. Поселень другої половини III-IV ст. досі на території Криму виявлено дуже мало. Шари цього часу відкриті при розкопках Бакли (*Талис, 1982, с. 55, 56*), на Мангупі, Гурзуфській фортеці та деяких інших пунктах Гірського Криму. В Алуштинській долині виявлено шість відкритих поселень другої половини III — першої половини V ст. (*Миц, 1987, с. 161*).

Поява в Причорномор'ї гунів і розгром ними союзу германських племен у 70-ті рр. IV ст. (*Піоро, 1976, с. 92*) спонукало в подальшому до значних міграцій варварського населення (у тому числі і готів) у Подунав'я та Крим. Намагаючись взяти під контроль цей процес міграцій, Феодосій I та його сини Аркадій і Гонорій починають розселяти „варварів” як федератів на східних кордонах імперії. У руслі цієї політики відбувалось розміщення готів і в Тавриці. На це вказує не тільки топографія пам'яток (поблизу Херсонесу, в долині р. Чорна знаходиться переважна більшість некрополів з трупоспаленнями), а й окремі знахідки, наприклад, Ай-Тодорський скарб монет IV — початку V ст. з наслідуваннями „променевого типу”. Його поява пов'язана з міграцією якоїсь групи варварського населення Центральної Європи в Таврику, що відбулася на початку V ст. або протягом перших двох його десятиріч (*Сидоренко, 1987, с. 135*).

У другій половині V ст. частина готів-трапезитів залишає Таврику. Після укладення союзу з гуннами-утігурами вони переселя-

ються на Таманський півострів (*Иордан, 1960, с.204-205*). В цей час припиняють функціонування Ай-Тодорський і Чатирдагський могильники.

У VI ст., за імператора Юстиніана I, готи виступають як федерати імперії. У цей час на Боспорі знаходились військові загопи під керівництвом готів Годиля і Вадурія (*Кулаковський, 1891, с.27*). У Південно-Західному Криму, за розпорядженням Юстиніана I, для захисту готів-федератів, котрих налічувалось близько 3000, споруджуються „довгі стіни” (*Проконий Кесарійський, 1939, с.249-259*).

Ще в II-III ст. н.е. римляни вважали прибережні й гірські території Криму своїми і намагалися захистити їх від вторгнення кочовиків шляхом створення мережі опорних пунктів, розташовуючи загопи легіонерів у Херсонесі, Хараксі, Алма-Кермені, Трапезусі. Спадкоємиця Риму Візантія продовжувала укріплювати свої володіння в Тавриці. Натиск варварських племен у V-VI ст. на кордони імперії призвів до втрати візантійською армією стратегічної ініціативи. Це змусило уряд направити значні зусилля на будівництво оборонних споруд. У першу чергу, візантійці намагались укріплювати старі міські центри. Таким у Тавриці був Херсонес. Разом з тим вимагали захисту і великі території Предгірського та Гірського Криму, зайняті землеробським населенням (підданими імперії або її союзниками-федератами). Вже за часів правління Юстиніана I (527-565) в Південно-Західному Криму система „довгих стін” закривала проходи (клісури) в гірські долини, заселені гото-аланами. Реальні залишки цих стін ще наприкінці XVIII ст. простежувались в Інкерманській долині, в гирлі р.Чорна, поблизу фортеці Каламіта. Відкриті під Мангупом залишки „довгих стін” були складені в техніці квадрої кладки. Вони закривали проходи в долини у найбільш вузьких місцях. Одночасно з „довгими стінами” на Південному березі Криму споруджуються два невеликих сторожових укріплення — Алустон і Горзувіта. Гарнізони, що розміщувались в них, здійснювали контроль над каботажним плаванням та населенням навколишніх місць,

були опорними пунктами імперії на узбережжі в разі воєнних дій.

„Довгі стіни”, споруджені в середині VI ст. для захисту осілого населення гірських долин, створювалися для тих, хто захищався, і надавали тактичну перевагу останнім, позбавляючи кочовиків можливості раптового нападу. Для закріплення стратегічного панування наприкінці VI — на початку VII ст., поряд із „довгими стінами” споруджуються фортеці, які могли прийняти під захист мирне населення долин та військові підрозділи в разі відходу від стін чи прориву ворога на одній ділянці оборони. Будівництво цих опорних пунктів позбавляло ворога можливості розвинути успіх навіть у разі захвату клісур. Крім того, на узбережжі зводиться ще один укріплений форт — Сугдея. Таким чином, візантійською адміністрацією Таврики в VII ст. у два етапи створюється складна система охорони кордонів, орієнтована в найбільш небезпечному напрямі — з боку Степу. Вона складалась з „довгих стін”, що розташовувались в безпосередній близькості від клісур (Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп, Сьюрень, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Бакла).

У другій половині — наприкінці VII ст. візантійські гарнізони і федерати залишають ряд фортець Таврики. Археологічні дослідження фіксують припинення життя на Алустоні, Гурзуфі, Мангупі, Баклі, Каламіті. Причини цього, мабуть, треба шукати у зміні військово-політичної обстановки в Північному Причорномор’ї та Середземномор’ї, у важкому економічному і політичному становищі самої Візантії в цей період. Епідемія чуми, довгострокові війни з Іраном і арабами призвели до виснаження людських ресурсів імперії. Практично всі сили та засоби були спрямовані на організацію оборони східних районів та столиці.

Після розпаду близько середини VII ст. оногурської конфедерації під владу Хозарського каганату потрапляє частина Східного Криму, у тому числі й Боспор. Поява на північно-східних кордонах імперії нової сильної держави змушує Візантію докласти значних дипломатичних зусиль, щоб призупини-

ти просування хозар у глибину півострова (Баранов, 1990, с.146-148). До 30-х рр. VIII ст. хозаро-візантійські стосунки у Тавриці мали ще відносно мирний характер, якщо не враховувати ексцес 711-712 рр., за часів правління Юстиніана II, коли хозари виступили проти імператора на захист населення Херсонесу (Чичуров, 1986, с.63-67).

У другій половині VII ст. в Таврику переселяються із Приазов'я і Північного Кавказу носії салтово-маяцької культури (болгари та алани). Пам'ятки з характерними матеріалами відкриті при розкопках у Бельбекській долині, Ласпі, Партеніті, Алушті, Фуні, Мангупі, Судаці, Баклі та інших місцях (Давня історія України, 2000, с.552).

У першій половині VIII ст., у зв'язку з масовою міграцією малоазійських греків із Візантії в період іконоборських гонінь, на узбережжі Таврики з'являються декілька нових поселень, на котрих зводяться храми і монастирі (Давня історія України, 2000, с.552).

Упродовж VIII-IX ст. у Тавриці відзначається значне зростання населення. У цей час на Південнобережжі і в Гірському Криму з'являються печерні монастирі, а на великих поселеннях розгортається храмове будівництво. Приблизно на рубежі IX-X ст. у Східному Криму з'являється нова єпархія, центром якої було місто Фулли.

У VIII - IX ст., зі зміцненням влади хозар в Криму та стабілізацією військово-політичної обстановки в регіоні, візантійська система оборони перестає функціонувати, тому що візантійці вивели свої гарнізони з фортець, а гірські проходи, напевне, вже не охоронялись хозарами. Захоплення клісур 787 р. повсталими прихильниками Іоанна Готського й вождя Доросу було короткочасним і невдовзі хозари відновили свій контроль над гірським Кримом (Баранов, 1974, с.151-161). Імовірно, наприкінці VIII ст. хозари починають вводити свої гарнізони в напівзруйновані візантійські фортеці, відновлюють їхні стіни або споруджують заново. Сліди хозарського будівництва виявлено на Мангупі, Киз-Кермені, в Судаку (Баранов, с.54-68), Алушті й на інших пам'ятках Криму.

В останній чверті IX ст. у Причорноморських степах з'являються орди печенігів, котрі під тиском гунів рухаються на захід і займають землі хозарського каганату. Одна гілка печенізьких орд вклинилась між Таврикою і основною територією Хозарії, перервавши зв'язок останньої з візантійськими містами Криму. Це завдало економіці каганату відчутного удару (Плетнева, 1958, с.213). Поступово в хозаро-печенізький конфлікт втягуються Візантія і Київська Русь.

Одним з основних напрямів політики Візантії щодо Північного Причорномор'я протягом IX-XI ст. було прагнення перешкодити закріпленню на берегах Понту Київської Русі, яка намагалася оволодіти тут ключовими позиціями економічного та стратегічного характеру (Талис, 1957, с.107). Тому всі зусилля візантійської дипломатії були спрямовані на те, щоб жити з печенігами в мирі і зіштовхувати їх з Руссю, Хозарією та Болгарією.

Скориставшись походом русів на чолі з князем Олегом на Тамань 932 р., Візантія спробувала відновити свою владу в Тавриці. Роман I (920 — 944) направив у Крим війська, які оволоділи кліматами. Але в 933 — 934 рр. візантійці потерпіли поразку біля фортеці Вілендер від тюрк, що мешкали на захід від Аланії. Наступного (935) року союзники хозар чорні болгари на чолі з Пейсахом провели спустошливий похід в Таврику (Брун, 1877, с.18). Відповідно до Кембриджського документа, вже близько 940 р. Русі (під впливом Візантії) здійснили напад на хозар у районі Боспору і захопили фортецю Самкерц (Коковцев, 1932, с.118). Похід Святослава на Саркел 965 р. остаточно зломив Хозарський каганат. Тільки після цього Таврика, можливо, повністю позбавляється хозарської небезпеки.

Особливо відчутними для Візантії стали події 988 р. Здійснивши похід у Таврику, князь Володимир Святославович захопив Херсонес після тривалої облоги і змусив тим самим візантійського імператора Василя II (976-1125) видати за нього заміж його сестру Анну. Залишивши місто, князь посадив у Тмутаракані свого сина Мстислава. Завдяки цьому форпосту економічне і політичне стано-

вище Русі в Північному Причорномор'ї залишається досить міцним до кінця XI ст.

У другій половині X – на початку XI ст. візантійськими імператорами досягнуто успіхів на Сході і Північному Заході, значно розширено володіння імперії. Формування фемної системи в Тавриці було, можливо, ускладнене військово-політичною нестабільністю, зумовленою наприкінці IX-X ст. хозаро-візантійськими війнами та проникненням на півострів печенігів. Фема Херсону, зафіксована вперше у „Тактиконі Філотей” (899 р.), була частиною військово-адміністративного апарату імперії (*Давня історія України, 2000, с.555*).

У 70-ті рр. X ст. Візантія докладає нових зусиль до встановлення контролю над водними та сухопутними комунікаціями Північного Причорномор'я. Згідно із „Тактиконом Іконамізесу” (971-975), додатково до існуючої в Тавриці феми Херсону створюються ще дві нові феми – фема Боспору і фема Понту Евксінського. Клімати Готії в цей час, напевне, входили до складу феми Херсону. У створенні трьох фем на відносно невеликій території Кримського півострова відбилися дві тенденції в політиці Візантії: зміцнення позицій на берегах Понту; дроблення старих фем на ще дрібніші, які, в свою чергу, підрозділялися на турми, друнги і банди. Імператор Цімісхій, створюючи нові дві феми на північному узбережжі Понту, намагався запобігти посиленню Русі на Тамані й у Східній Тавриці (фема Боспору), а також скоувувати можливі військові дії русів на морі, взяти під свій контроль чорноморську торгівлю.

У 60-ті рр. X ст. Хозарський каганат остаточно втрачає вплив у Тавриці. Протягом X-XII ст. Крим стає зоною протистояння між половцями, печенігами, Візантією і Руссю. В цей час Візантія зберегла своє панування у Південному Криму, а Русь — закріпилася у Східній Тавриці, створивши тут Тмутараканське князівство. Свій контроль над районами Гірського Криму Візантії вдалося зберегти завдяки створеній мережі укріплень, що з часом перетворилися на міста.

В XI-XII ст. децентралізація Візантії, що намітилася, призводить до створення на її

східних кордонах незалежних або напівнезалежних держав. Посилення сепаратистських тенденцій, що базувались на повній економічній незалежності від центральної влади, призвело вже наприкінці XI – в першій половині XII ст. на території колишньої візантійської феми Халдія до створення напівзалежного феодального князівства, очолюваного династією Тавро-Таронітів (*Карпов, 1981, с.5*). Після створення 1204 р. Трапезундської імперії Херсон та Готські клімати увійшли до складу держави Великих Комнінів (*Карпов, 1981, с.5*). Таке становище збереглося до завоювання Криму монголами.

На даний час на території Південно-Західного, Південного і Південно-Східного Криму відомо приблизно 100 середньовічних укріплень (*Миц, 1991, с.3*). Деякі з них були відносно великими містами, оточеними оборонними стінами (Херсонес, Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфу-Кале, Судак, Каффа). Інші середньовічні укріплені поселення (в переважній більшості – невеликі міста, візантійські фортеці, замки, монастирі, укріплені сільські поселення) розміщуються на порівняно невеликій території Гірського Криму (850 тис. га), що називається в історичній традиції Таврикою (між Севастополем і Феодосією – по лінії Другої і Першої гряд, а також вздовж узбережжя) (*Миц, 1991, с.3*). За традицією, частина фортець Таврики, розміщених на лінії Другої гряди Кримських гір, що мають штучні печерні споруди, називають печерними містами, а укріплення, що знаходяться в районах Головної гряди – ісарами. Ці назви умовні і не відображають часу побудови, характеру самих фортець, етнічної і соціальної їх приналежності.

Для розуміння історичних процесів, що проходили в середньовічну епоху на території Таврики, необхідно уявляти те природно-географічне оточення, в якому вона знаходилася. Специфіка місцевості гірського Криму відбилася на всіх сферах життя середньовічного населення: економіці, соціальній структурі, етногенезі, культурі, політиці, військовій справі тощо. Життя в гірських умовах, величезна кількість недоступних урочищ,

з'язаних із зовнішнім світом через перевали, постійна небезпека нападів кочовиків або жителів сусідніх долин зумовили появу на скельних висотах укріплень. Безсумнівно, що ці синхронні пам'ятки мають не лише видимий, але й історичний зв'язок.

Південну частину Кримського півострова займають гори, які пролягають від мису Фіолент на заході до м. Феодосія на сході і створюють випуклу на північному заході дугу. Найбільша протяжність гір близько 150 км, ширина — 50 км. Вони складаються з трьох чітко виражених в рельєфі гряд — найбільш високої Головної (Першої) і двох передгірних — Внутрішньої (Другої) і Зовнішньої (Третьої) (Мыц, 1991, с. 124). Характерною особливістю цих гряд є те, що вони мають пологі північні схили і круті, місцями обривисті, південні. Відділяючись від Внутрішнього ланцюга гір поздовжньою долиною, з заходу на схід тягнеться найпівденніша і найвища Головна гряда, максимальні висоти якої вище за 1500 м над рівнем моря (Роман-Кош — 1545 м, Демір-Капу — 1540 м, Зейтин-Кош — 1534 м, Еклізі-Бурун — 1525 м). На заході ця гряда на кілька десятків кілометрів притиснута до моря, а місцями обривається до нього дуже круто (біля миса Айя). Далі на схід Головна гряда поступово відступає на 2-8 км, залишаючи між морем і горами стрічку Південного берега (Мыц, 1991, с. 124).

В центральній і західній частинах Головна гряда складається з ланцюга масивів, вершини яких носять назву яйл, що в перекладі з тюркського означає „літнє пасовище”. За своїм походженням це типові карстові плато. Ширина яйл зазвичай складає 3-4 км і тільки плато Карабі-Яйли — близько 7 км. Найвища точка Яйли — г. Роман-Кош розміщується на Бабуган-Яйлі. На ділянці між Байдарськими воротами і г. Ай-Петрі Головна гряда відступає від берега всього на 1-4 км і обривається на півдні прямовисними скелями, висотою в 300-600 м. У східній частині Головної гряди, починаючи з Алуштинської долини, глибокі і широкі переходи — богази (Кебіт-Богаз, Ангар-Богаз та ін.) — відділяють від масиву Яйли декілька відокремлених плато: яйлу

Чатирдага, Демерджи-Яйлу, Долгоруківську яйлу. Тут гори на 6-8 км віддалені від моря. В районі Судака гори знов підступають до моря, проте їх висота знижується — до 600 м. Найвища гора Східного Криму — Агармиш — розміщується біля Старого Криму.

Смуга Південного берега тягнеться вздовж моря — від мису Айя на заході до півострова Киїк-Атлама на сході. Над цією смугою сусідодолу з півночі нависають вапнякові обриви, у підніжжі яких залягають глинисті сланці. В результаті розмивів в них виникли великі амфітеатри — Ялтинський; Гурзуфський, Партенітський, Алуштинський тощо, з чітко вираженими долинами невеликих гірських річок. Прибережна смуга Південного берега, захищена від холодних вітрів бар'єром Головної гряди (що досягає 1,5 км), вирізняється різноманіттям природи, схожої на східноєвропейську. Найбільшою на Південному березі є Алуштинська долина.

На північ від Головної розміщується Друга гряда гір. Її лінія (Феодосія-Білогорськ-Білокаменськ (Інкерман)) має круті південні схили. Північні та північно-західні — зазвичай пологі. Найбільша висота Другої гряди — 595 м, середня — близько 450 м. Друга і Головна гряди розділені поздовжніми долинами шириною 10-20 км. Ці долини виникли в результаті ерозії і тектонічних процесів. Розмиви сприяли виникненню поперечних та діагональних долин, над якими височіють оточені зі всіх сторін обривами останці (Мангут, Тепе-Кермен тощо).

Третя гряда має у висоту 150-250 м і поступово знижується на північ до рівнини. Між Другою і Третьою грядами розміщується долина шириною 3-5 км. В районі Зуї Третя гряда з'єднується з Другою. В західній частині вони досягає висоти 250 м. Північні схили Другої та Третьої гряд, а також, долина між ними, створюють передгірні райони, що відрізняються за своїми кліматичними та природними умовами від степових північних районів і гірських на півдні та південному сході. Власне Гірський Крим створює Перша гряда, долини, що примикають до неї з заходу і північного заходу, південне і півден-

но-західне узбережжя. Саме на цій території знаходиться більшість середньовічних пам'яток і практично всі укріплення, відомі на цей момент. Для збудови укріплень у більшості випадків використовувались миси, останці (за лінією Другої гряди), відторженці і локкаліти (*Мыц, 1991, с.125*) (на схилах Головної гряди та в прибережній зоні).

Укріплення на території Гірського Криму розміщені нерівномірно: на Південному березі вдово 42 укріплення, в Південно-Західному Криму – 36, в Південно-Східному – 2 (*Мыц, 1991, с.125*). Територіально укріплення в Південно-Західному Криму розміщуються наступним чином. На південь від Херсонесу знаходяться Чембало і Камара. В долині р.Чорної фортеці відомі тільки в середній та нижній течіях річки. Це укріплене поселення на м.Асаране-Бурун, поряд розміщений замок Сарджик, Чоргунський ісар, Чирка-Каяси, Чоргунська вежа. У гирлі річки знаходиться Каламіта (Інкерман) та укріплення на Загайтанській скелі. В східній частині Байкарської долини відоме укріплення Хап улар. На південь від Варнутської долини, на одному з відрогів хребта Кала-Фатлар знаходяться руїни фортеці. Над Шульською і Каралезькою долинами височіє Манку з замком князів Феодоро на мисі Тешклі-Брун. У невеликій Ескі-Керменській котловині, після зруйнування міста наприкінці XIII ст., зводиться замок Киз-Куле (*Мыц, 1991, с.125*).

Найбільше укріплень знаходиться у Бельбекській долині: Сюйрен, Пампук-Кая, Сандик-Кая, Сююрю-Кая, Бойка, схованка на західному схилі Бойкинського масиву (Курушлюк III), укріплення на південному кінці хребта Курушлюк (Курушлюк II) і розміщений поруч загін для худоби (Курушлюк I), Кучук-Узеньбашський ісар та Кіпіа.

В Качинському басейні відомі городища Тепе-Кермен, Качі-Кальон, Киз-Кермен, Керменчик, Кермен і Підковоподібне на Басмані, Яманташ, укріплений загін у верхів'ї Алімової балки (Кчи-Дже) і на Бурун-Кая. Далі на схід, у долині р.Альма та її протоків, знаходяться укріплення Бакла, Сарамамбаш-Кермен, а також на г.Довга.

На Південному березі фортеці, як і в Південно-Західному Криму, групуються по долинах (*Мыц, 1991, с.125*). У найбільшій на узбережжі Алуштинській котловині знаходяться укріплення Пахкал-Кая, укріплене поселення і вартовий пост на західному схилі г.Південна Демерджи (Демерджи I, Демерджи II), Фуна, на г.Кам'янка, Чунгур-Кая, Ай-Йорі, Страус, Кастель та Алустон.

Далі на захід — Карабаський ісар, Плака, Кале-Поті, Аю-Даг, Дегерменкойський ісар. В районі Гурзуфу відомі Гелін-Кая (Кизил-Таш), Коболу і Дженебез-Кая (Гурзуфське укріплення). На скелястих підвищеннях, що оточують Ялтинську котловину, розміщені Палеокастрон, Рускофіль-Кале, Учансу-Ісар та укріплення на мисі св. Іоанна (останнє зруйноване міською забудовою).

В районі Ореанди знаходяться Хачла-Каяси, Ургенча, Ісар на одному з відрогів мису Каракулі-Кая, Гаспра-Ісар (зруйнований) і Ай-Тодор біля Ластівчиного гнізда. Далі на захід — Алупка-Ісар, Панеа, Лімена-Кале (г.Кішка), Біюк-Ісар, Кучук-Ісар (на мисі св.Трійці), Кастропуло (мис Іфігенії), Ісар-Кая (біля гірського проходу Шайтан-Мердвен) і Фороське укріплення. Над Ласпінською долиною височить Льяс-Кая і Кокія-Ісар. На Мачукському перевалі знаходиться укріплений загін (Ласпінське укріплення). На схід від Алушти відомі невеликі укріплення Чабан-Кале і Кордон-Оба.

Різна щільність розташування укріплень, з одного боку, може вказувати на відмінність воєнно-політичної обстановки, в якій знаходилися райони Гірського Криму в епоху середньовіччя (*Домбровський, 1974, с.44*), з іншого — подібне положення може вказувати на характер і розміри володінь окремих феодалів або вільних общин. „Розрідженість” укріплень у Південно-Західному і Південно-Східному Криму, в порівнянні з Південним берегом, пояснюється і наявністю в цих районах великих (для середньовіччя) міст, що відігравали роль воєнно-адміністративних, економічних, політичних і культурних центрів (*Мыц, 1991, с.126*).

Розглядаючи топографію укріплень Гірського Криму, необхідно відзначити, що май-

же кожне з них було центром, навколо якого групувалися синхронні поселення — від одного до п'яти — десяти. В середньому, на кожне укріплення припадало по 3-4 поселення. Не дивлячись на те, що кількість городищ на протязі століть постійно збільшувалася, відкриті поселення все ж кількісно переважали (Мыц, 1991, с. 126).

Із зазначеного вище, можна зробити певні висновки. По-перше, межі візантійського впливу в Криму протягом періоду середньовіччя постійно змінювались. Це залежало від економічного, політичного та військово-адміністративного стану імперії в конкретний проміжок часу. По-друге, в історичній традиції власне Таврикою називається порівняно невелика територія Гірського Криму, що розміщується між Севастополем і Феодосією — по лінії Другої і Першої гряд, а також вздовж узбережжя. Тому інші території Криму, включаючи Керченський півострів, розглядатися в археологічних межах Таврики не можуть.

Література

Баранов И.А. Восстание Иоана Готского // Феодальная Таврика. — Київ: Наукова думка, 1974.

Баранов А.И. Таврика в эпоху раннего средневековья. — Київ: Наукова думка, 1990.

Брун Ф.О. О разных названиях Керчи и ее окрестностей в древности и средних веках. — Одесса, 1877.

Васильев А.А. Готы в Крыму // ИРАИМК. — Петергоф, 1921. — Т. 1, — Ч. 1.

Давня історія України. — Т. 3. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2000.

Домбровский О.И. Средневековые поселения и «исары» Крымского Южного бережья // Феодальная Таврика. — Київ: Наукова думка, 1974.

Иордан. О происхождении и деяниях готы / Перевод и комментарии Е.Ч. Скрыжинской. — Москва, 1960.

Карлов С.П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв. — Москва: Наука, 1981.

Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Ленинград, 1932.

Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491 года // Тр. МАО. — Москва, 1891. — Вып. 6.

Кулаковский Ю. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. — Київ, 1899.

Мыц В.Л. Могильник III-V вв. н.э. на склоне Ча-

тырдага // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н.э. — VII в. н.э. — Київ, 1987.

Мыц В.Л. Укрепления Таврики X-XV вв. — Київ: Наукова думка, 1991.

Пиоро И.С. Гуньська навала і Крим // Вісник Київського університету. — Сер. Історії. — Київ, 1976. — № 18.

Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. — Москва-Ленинград, 1958. — № 62.

Прокопий Кесарийский. О постройках // ВДИ. — Москва, 1939. — № 4.

Сидоренко В.А. К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV — начала V вв. с подражаниями «лучистого типа» // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н.э. — VIII в. н.э. — Киев: Наукова думка, 1987.

Талис Д.Л. Из истории русско-корсунских отношений в IX — XI вв. // ВВ. — Москва, 1957. — Т. 14.

Талис Д.Л. Керамический комплекс Баклинского городища как источник по этнической истории Горного Крыма в IV — IX вв. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — Москва: Наука, 1982.

Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. — Москва: Наука, 1986.

Моця К.О.

Археологічні межі візантійської Таврики

Резюме

Вивчення історії Криму є невід'ємною складовою цілісного розуміння історії України. Протягом практично всіх епох Крим був своєрідним "перехрестям культур", що й визначило специфічні риси історичного поступу цього регіону. Історія Криму цікавила багатьох дослідників, від аматорів-краєзнавців до фахових археологів та істориків. Але, звичайно, не всі спірні питання вирішені остаточно.

Археологічні межі візантійської Таврики в період середньовіччя — одне з них. Протягом V-XV ст. в Тавриці постійно зіштовхувались інтереси припонтійських держав: Візантії, Хозарського каганату, Молдови та Османської імперії. Тому кордони сфери впливу Візантійської імперії не були сталими. Найбільш стабільною залишалася територія Гірського Криму, що розміщується між Севастополем і Феодосією — по лінії Другої і Першої гряд, а також вздовж узбережжя. Виходячи із цього, саме цю територію і можна вважати візантійською Таврикою.

31.12.2005.

ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА ГРУНТОВИХ НЕКРОПОЛЯХ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ЧАСІВ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Монгольська навала докорінно вплинула на історичну долю населення Східної Європи. Значною мірою це стосується південної частини території степової смуги сучасної України — Нижнього Подніпров'я, що увійшла до складу Улусу Джучі (Золотої Орди). Археологічними дослідженнями останніх десятиліть доведено збереження основного масиву осілої і кочової людності, що представлена на теренах пониззя Дніпра середини XIII — першої половини XV ст. слов'янами, пізньосалтівським населенням та кочівниками-половцями. Поряд з цим, у золотоординський період відбувалися нові міграційні хвилі як осілої, не слов'янської, так і кочівницької людності до цієї місцевості, що зумовило до ще більш строкату етнокультурну ситуацію у регіоні. Взаємовідносини різних за етнічним походженням, конфесійною належністю, господарським і культурним укладом, соціальним устроєм груп населення здійснювалися у різних формах, що певною мірою відбилося на змінах поховального обряду та його асинхронності на різних ділянках Нижнього Подніпров'я, появи нових типів речового матеріалу. Тому досить важливим питанням, на нашу думку, є визначення характеру еволюції елементів поховального обряду у просторі і часі, що було пов'язано як зі змінами етнічного порядку, так і сприйманням місцевим населенням в результаті контактів світогляду інших груп прийшлої людності.

В золотоординський період у пониззі Дніпра відомо вісім ґрунтових могильників (рис. 1), які налічують близько 1500 досліджених поховань, що поділяються на три хронологічні групи:

I — існували ще з домонгольського періоду (XII-XIV ст): Благівіщенка (рис. 1:2), Кам'янка (рис. 1:3);

II — з'явилися у другій половині XIII ст.: Каїри (рис. 1:6), Мамай-Сурка (рис. 1:4);

III — виникли у XIV ст. — Мамай-Гора (рис. 1:5), Верхня Криниця (рис. 1:1).

На жаль, інформація стосовно досліджень ґрунтових некрополів біля с. Республіканець (рис. 1:7) (Гошкевич, 1915, с. 7) і на Великому Потьомкинському острові (рис. 1:8) (Бодянский, 1972, с. 3-7) Херсонської області дуже обмежена, тому ці пам'ятки неможливо віднести до якоїсь групи і залучити до характеристики поховального обряду поряд з іншими могильниками нижньодніпровського регіону.

Для некрополів першої хронологічної групи, що налічують 124 поховальних комплекси, характерне порядове планування та розташування рядів поховань по лінії північ-південь. Поховання здійснені в простих ґрунтових ямах прямокутної або овальної форми. Рештки домовин простежені на Благівіщенському некрополі у 22% випадків (від загальної кількості), на могильнику Кам'янка — викладки із каменю у 4,8% поховань. На обох пам'ятках зафіксовані поодинокі поховання, крім єдиного — жінка із дитиною (Кам'янка). Перекривання однією могильною ямою іншої зустрічається лише на останньому могильнику — 6%. Небіжчики лежали випростано на спині, головою на захід, у некрополі Кам'янка — у трьох випадках головою на схід—північно-східний схід, що може свідчити про осідання кочівників в окрузі осанньої пам'ятки. Положення рук нестійке: від зігнутих у ліктьових суглобах, кистями до підборіддя, до витягнутих вздовж тулуба (рис. 2:1). Ноги випрямлені, лише на Благівіщенському могильнику, в одному випадку, кони були зігнуті в колінах і викладені вправо (рис. 2:2). Від 46 до 78% поховань — безінвентарні, що є однією з умов християнського обряду. Інвентар доволі бідний, представлений, головним чином, особистими прикрасами та деталями одягу. Лише на Кам'янському могильнику зафіксовані предмети по-

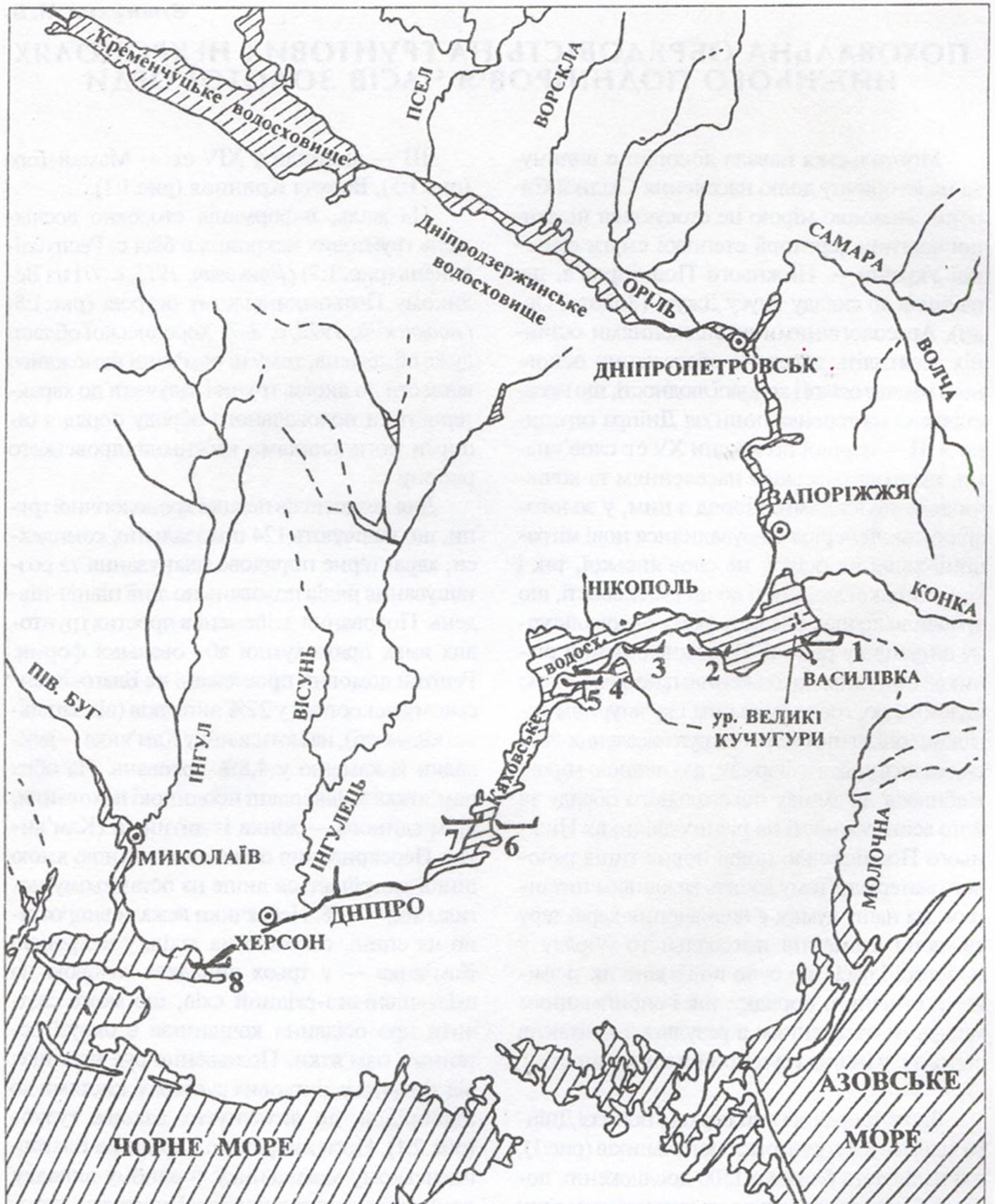

Рис. 1. Схема розташування ґрунтових могиликів Нижнього Подніпров'я часу Золотої Орди.

буту і озброєння. Слід зазначити, що в двох з чотирьох поховань, де виявлена зброя, вістря стріл застрягли у кістках небіжчиків.

До предметів християнського культу з некрополя Кам'янка відноситься дротяний

срібний натільний хрестик (Козловський, 1992, с.27), аналогії якому відомі на поселенні і могилинику Дніпровське IX-XIV ст. у Надпоріжжі (Бодяньський, 1971, с.196, рис.2:8; Козловський, 1992, с. 64, рис.31:25), культурному

шарі поселення Ханська X-XIV ст. у Молдові (Постикэ, 1985, с.156, рис.1:8).

Планування некрополів та поховальний обряд цієї хронологічної групи аналогічний слов'янським ґрунтовим могильникам XII-XIII ст. Середнього Подніпров'я і є характерною ознакою християнських кладовищ (Моця, 1990, с.108; Моця, 1993, с.40, 46, 95). Наявність речей на могильниках розглядається дослідниками по-різному: як збереження язичницьких пережитків у середовищі осілого населення або вплив кочового середовища на останніх; як осідання кочівників на землю і поява у них безкурганного обряду поховання. Особливо це стосується Кам'янського некрополя, датування якого та етнічна належність людності, що залишила цей могильник, викликали ряд розбіжностей.

Пам'ятку виявлено у 1949 р. Степовою скіфською експедицією ІМК під керівництвом проф. Б.М.Гракова і попередньо віднесено до XII-XIV ст. (Граков, 1951, с.132; Граков, 1954, с.56). За Е.О.Симоновичем, який досліджував Кам'янку у 1952-1953 рр. і датував час її існування X-XII ст., інвентар могильника в багатьох рисах знаходить аналогії в речових комплексах кочівників того часу (Симонович, 1956, с.106; Симонович, 1960, с.108). С.О.Плетньова відносить поховання пам'ятки до п'ятої змішаної групи серед курганних комплексів, і, на основі інвентаря, датує некрополь XIII-XIV ст. (Плетнева, 1958, с.185). Дослідниця вважає, що населення, яке залишило цей некрополь, втратило «характерні для них як свої, місцеві, так і кочівницькі риси». Такі зміни поховального обряду, на її думку, відбулися у зв'язку із прийняттям цієї групою населення християнства. В ній вона вбачає частину ясів, що «просунулася під натиском кочівників з Дінця до Придніпровських земель» (Плетнева, 1958, с.185). Г.О.Федоров-Давидов уважав, що цей некрополь виник у золотоординський період і його залишили кочівники, які перейшли до осілості (Федоров-Давидов, 1966, с.200-201). Базуючись на проведеному аналізі інвентаря, А.О.Козловський визначив час функціонування могильника як XII-XIV ст. (Козловський, 1992,

с.120). Однак, за останніми спостереженнями дослідника, некрополь Кам'янка, «з явними язичницькими пережитками», виник у післямонгольський період (Козловський, 2002, с.132). О.Б.Бубенок погодився з думкою С.О.Плетньової і пов'язав цей могильник зі старожитностями аланів-ясів (Бубенок, 1997, с.171-172; Бубенок, 2001, с.28-29; Бубенок, 2004, с.34, 175).

Ґрунтові некрополі другої хронологічної групи налічують близько 1250 поховальних комплексів. Ці могильники мають схоже до першої хронологічної групи порядове планування і розміщення рядів по лінії північ-південь. Могильні ями здебільшого прямокутної, овальної та трапецієподібної форми. У заповненні могил на некрополі Мамай-Сурка зустрічається деревне вугілля, фрагменти ліпної і гончарної кераміки, кістки тварин, яєчна шкаралупа, пісок, дрібна галька (жорства) та дрібне каміння, вапнякова або крейдова посипка, попіл, черепашки унію, риб'яча луска. Залишки дерев'яних конструкцій зафіксовано у 9% поховань Мамайсуркінського і 5,6% Каїрського некрополів. Кам'яні викладки відмічено у 76% поховань із Каїр (рис.2:3), на могильнику Мамай-Сурка — лише один випадок. Переважала західна орієнтація померлих (рис.3:1), із відхиленнями до півдня (рідше — до півночі); лише на Каїрському могильнику є одне поховання, орієнтоване головою на північ, і ще одне — на південь (Махно, 1955, с.46). В конструкції могил Мамай-Сурки відзначені заплічки (рис.3:2) та незначні підбої біля голови та ніг небіжчика. Небіжчики лежали випростано на спині, положення рук нестійке, як і в першій хронологічній групі. Перекривання однієї могильної ями іншою зустрічається досить рідко. Всі поховання поодинокі, крім деяких випадків (Мамай-Сурка — 0,7%). Під сімома кам'яними закладами Каїрського могильника не було виявлено людських кісток, що дало можливість Є.В.Махно вважати їх за кенотафи (Махно, 1955, с.47). На Мамай-Сурці кістки небіжчика були відсутні в одному похованні. Випадки знешкодження небіжчика у Каїрах відзначені у сімнадцяти похованнях, серед яких

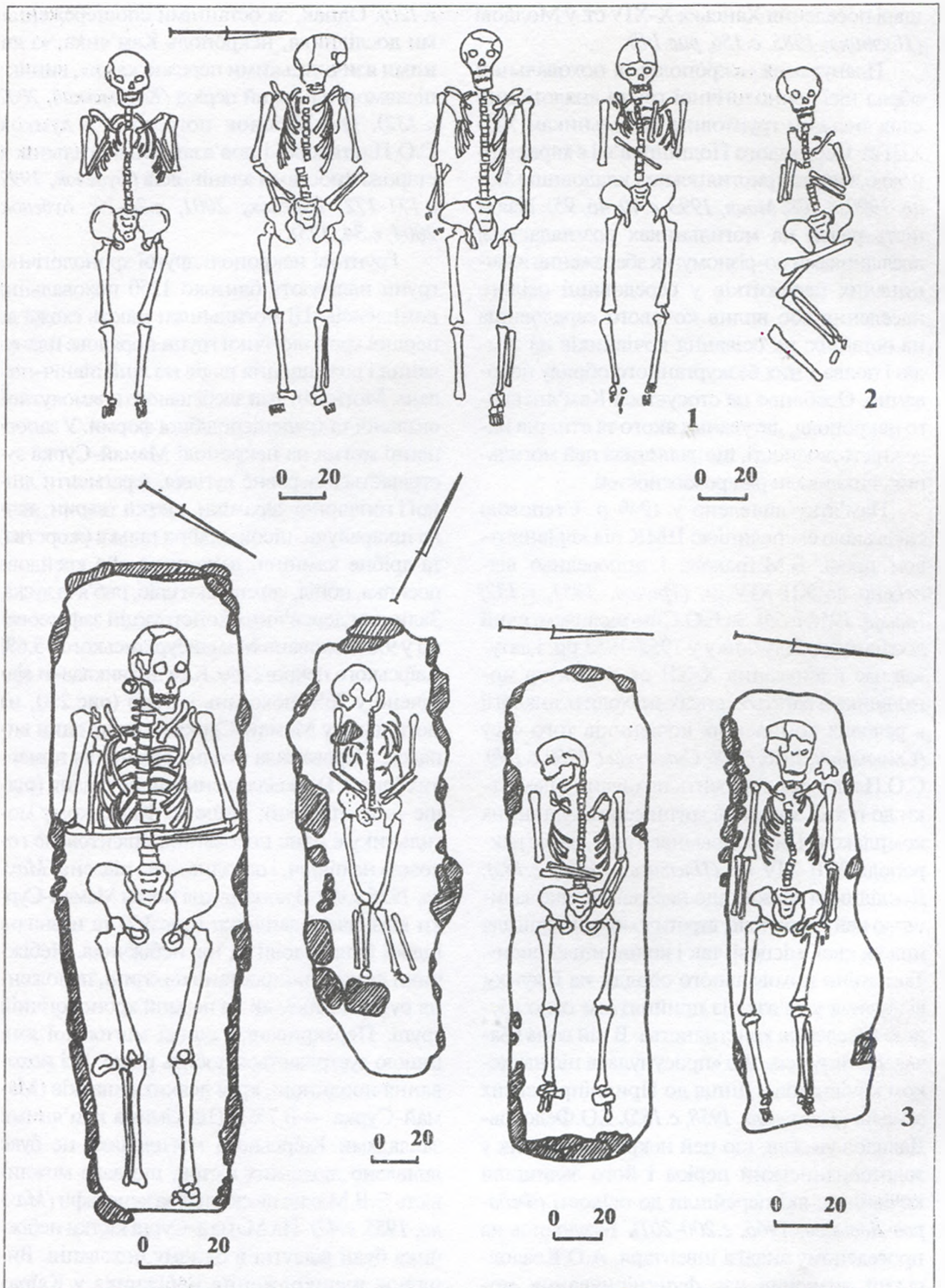

Рис. 2. Типи поховань могильників Нижнього Подніпров'я:
 1-2 — Благовіщенка (за А.О.Козловським); 3 — Каїри (за Є.В.Махно).

розчленування, відсутність черепів або інших частин скелету, спеціально роздавлена лицьова частина черепа. На могильнику Мамай-Сурка у трьох похованнях на ногах небіжчиків лежали жорна, в одному — череп, що знаходився поруч кістяка, був замінений на камінь. Зафіксовано поховання підлітка обличчям униз, вірогідно, живцем. Північно-східну орієнтацію мало поховання чоловіка зрілого віку у сидячому положенні, здійснене в округлій ямі (рис.3:3), що дало можливість деяким дослідникам стверджувати про особливий його статус (*Переводчикова, 2004, с.201*). Однак, зважаючи на те, що хребетний стовп скелета зрісся із тазовими кістками, а останні — з кульшовим суглобом правої ноги (під прямим кутом), яка була ампутована нижче коліна, в іншому, ніж сидяче, положенні, на нашу думку, поховання цього чоловіка в могильній ямі було б неможливе.

Лише 11% поховальних комплексів Каїрського могильника були інвентарними, на некрополі Мамай-Сурка ця цифра набагато значніша — 67%. Така асинхронність в розвитку поховального обряду може свідчити, на нашу думку, на дуже складні етнокультурні процеси в нижньодніпровському регіоні. Речові знахідки на пам'ятках другої хронологічної групи представлено, головним чином, особистими прикрасами та залишками одягу. Окрім цього, на Мамай-Сурці виявлені предмети господарського і побутового призначення, речі християнського культу та знаски озброєння. Щодо останньої категорії, то кістяне кільце для стрільби із лука «монгольським» способом могло використовуватися для полювання, а вістря стріли, знайдене у культурному шарі пам'ятки, важко пов'язати із жодним похованням. Однією з особливостей поховального обряду на могильнику Мамай-Сурка є знахідки фрагментів кераміки з продряпаними хрестами поряд із підборіддями небіжчиків (близько 30%), присутність у могилах яких пояснити поки що важко.

Отже, в другій хронологічній групі з'являються нові елементи поховального обряду — кам'яні заклади, знешкодження небіжчика, збільшення кількості інвентарних поховань,

які, крім останніх рис, неможливо пов'язати зі впливом кочівників. О.Б.Бубенок наполягає на північнокавказькому походженні мешканців Каїр та Мамай-Сурки (*Бубенок, 2004, с.180-189*). Дійсно, окремі речі християнського культу з них знаходять аналогії на пам'ятках Північної Осетії. Кочівницький елемент в антропологічному складі на цих могильниках простежується доволі слабо. Натомість наявний антропологічний зв'язок з аланами Північного Кавказу, особливо серед чоловіків некрополя Мамай-Сурка (*Литвинова, 2002, с.128*). Існують підстави пов'язувати зміни в поховальному обряді осілого населення Нижнього Подніпров'я саме із переміщенням в означений регіон північнокавказьких аланів, що були християнами.

Поховання під кам'яними закладами відомі у Надпоріжжі поблизу сіл Ясинувате і Дніпровське. На першому могильнику були відсутні датуючі речі, тому попередньо пам'ятку віднесено до IX-XI ст. (*Козловський, 1992, с.27, 121-122*). За О.В.Бодянським, на некрополі біля с. Дніпровське із двох багатих поховань, «могили яких були обкладені або відзначені гранітними каменями», походять речі християнського культу, датовані дослідником XIV ст. (*Бодянський, 1971, с.199*). Плитові поховання характерні за часів розвинутого середньовіччя для пам'яток Кримського півострова і Північного Кавказу (*Баранов, 1974, с.154; Кузнецов, 1973, с.69-70*). Інвентар плитових могил Криму був доволі бідним, що дозволило дослідникам вважати їх християнськими (*Баранов, 1990, с.106-108; Фронджуло, 1974, с.146-147*). Однак, якщо М.А.Фронджуло пояснював появу плитових могил у Тавриці успадкуванням традицій пізньоантичного Боспору (*Фронджуло, 1974, с.150*), то І.А.Баранов уважав що таку традицію занесено ззовні у VIII-IX ст. переселенцями із Візантійської імперії. Поява у цей період плитових могильників на Кавказі, на його думку, співпадає з появою там «візантійського чернецтва» (*Баранов, 1974, с.154; 1990, с.108*). Аланське населення Північного Кавказу (історичної Аланії) в домонгольський період не було етнічно одноманітним, про що свідчить іс-

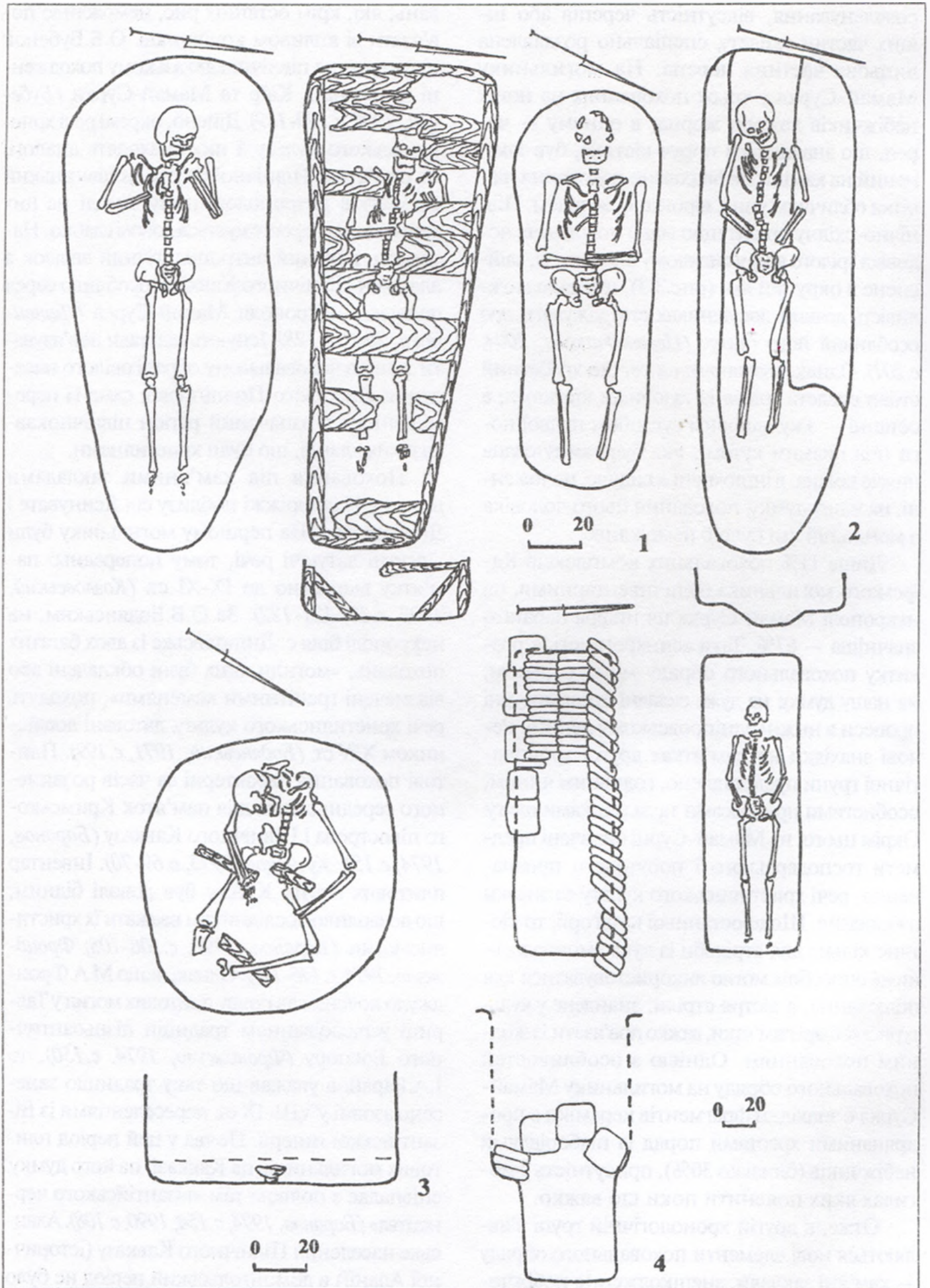

Рис. 3. Типи поховань могильників Нижнього Подніпров'я:
 1-3 — Мамай-Сурка; 4 — Верхня Криниця (за І.Р.Тихомоловою).

нування, крім плитових, ще й ґрунтових поховань (Кузнецов, 1973, с.64-70). У заповненні могил фіксується деревне вугілля (Кузнецов, 1971, с.182-185; 1973, с.64-70), як і на могильнику Мамай-Сурка. Посереднім підтвердженням переміщення в район пониззя Дніпра північнокавказьких аланів є й наявність такого елемента поховального обряду, як знешкодження небіжчика, що відзначено серед матеріалів Хозарії та Північного Кавказу (Флєров, 2000, с.65), а серед осетин ще й досі зберігається пережиток класти на ноги небіжчиків жорна (Рохлин, 1965, с.201, 297).

Можна припустити, що частина аланського населення була переселена у другій половині XIII ст. у Нижнє Подніпров'я з територій Криму і Північного Кавказу, де збереглася традиція плитових поховань. Археологічні дані вказують на появу на Керченському півострові у другій половині XIII ст. нової християнської людності, пам'ятки якої не були відомі в Східному Криму у X-XII ст. (Пономарев, 2004, с.167-169). С.Г.Бочаров в останніх бачить переселенців-християн із Північного Кавказу — черкесів (адигів) або зіхів (Бочаров, 2001, с.161). Писемні джерела доволі часто фіксують за часів Золотої Орди поряд із аланами на Північному Кавказі і черкесів (Тизенгаузен, 1884, с.210-211; Горленко, 1982, с.96-106). В зв'язку з цим певний інтерес має могильник біля с.Золоте на Керченському півострові, де відзначено плитові поховання; пам'ятку датовано серединою XIII — другою половиною XIV ст. (Орлов, 1979, с.114-129). На думку В.М.Корпусової, традиція використання в християнському поховальному обряді поховально-вівтарних плит саме у східній частині Криму сягає ранньохристиянського часу (IV-VII ст). Цей звичай існував до XV ст. включно (Корпусова, 2002, с.219). Інвентар могильника Золоте має багато аналогічних речей на Мамай-Сурці. На обох пам'ятках біля ліктьових суглобів дітей і підлітків знайдена яєчна шкаралупа. Яйце, за язичницькими уявленнями, є символом відродження або жертвопринесення. В.М.Корпусова, розглядаючи поховальний інвентар Золотого, відзначає, що окремі знаряддя

праці, предмети туалету й особисте вбрання мають, окрім язичницьких, ще й християнські традиції. До них дослідниця відносить чільця, китиці у вигляді складного вузла, риб'ячу луску, яйце, дзеркала, ножиці, ножі (Корпусова, 2000, с.157-161). За спостереженнями В.М.Корпусової, наявність поховального інвентаря, крім певних християнських уявлень, пов'язана із заслугами парафіян перед церквою, а не їх майновим становищем (Корпусова, 2002, с.209-210). Але це не пояснює збільшення кількості інвентарних поховань на цій території в золотоординський період. До того ж, етнічний склад мешканців, що залишили некрополь Золоте, лишається не визначеним. Окремі предмети, наприклад, дзеркала, не були поширені серед християнського населення Русі. Однак, вони широко використовувалися кочівниками, що сповідували язичництво, та мали як побутові, так і культові функції. Серед поховань мусульман також зустрічаються люстерка, що вказують на освіченість похованого (Руденко, 2004, с.126-128). Велике значення дзеркала відігравали і у китайській релігійній системі (Штернберг, 1936, с.292-293). Тому, як протилежну В.М.Корпусовій точку зору, наведемо спостереження щодо присутності речей на ґрунтовому Новохарківському могильнику XIV ст. у басейні Середнього Дону, який залишили алани. На думку дослідників, при значній подібності поховального обряду з давньоруськими некрополями XII-XIV ст., матеріали Новохарківського могильника в якійсь мірі «відображають процес зародження нових явищ в ідеологічних уявленнях населення на периферії Золотої Орди, пов'язаних з поширенням ісламу у цій державі». Автори розкопок утримались від визначення релігійної належності небіжчиків, відзначивши між тим територіальну близькість до некрополя окремих поховань кочівників, вірогідно, половців (Винников, Цыбин, 2002, с.102-105).

Крім могильника Золоте, значний інтерес викликає поховальний обряд некрополя другої половини XIV-XVIII ст. на Кримському півострові, дослідженого поблизу серед-

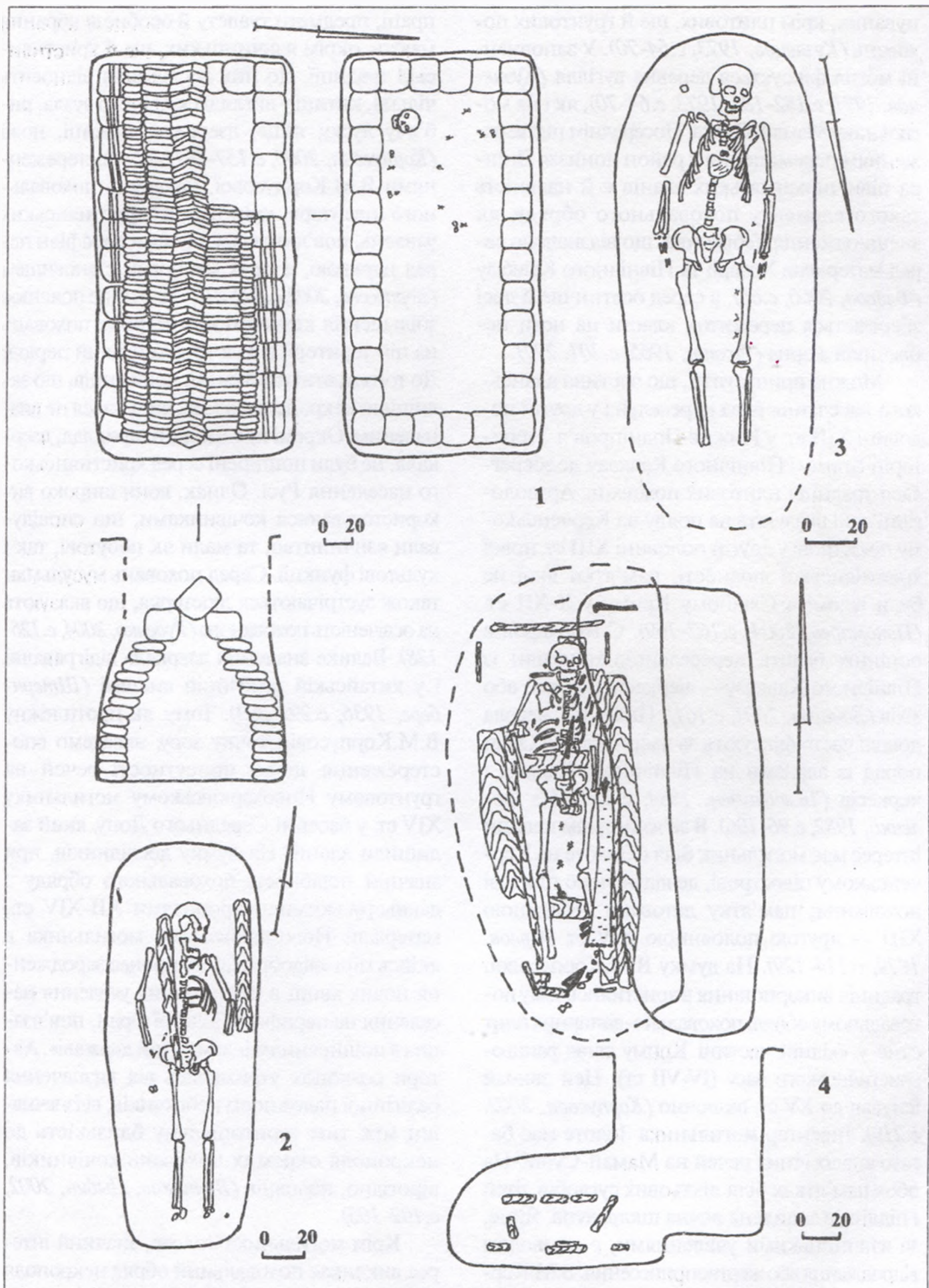

Рис. 4. Типи поховань могильників Нижнього Подніпров'я:
 1 — Верхня Криниця (за І.Р.Тихомоловою); 2-4 — Мамай-Гора.

ньовічного храму у с.Малий Маяк. Поховальні конструкції представлені на ньому як простими ґрунтовими ямами, так із кам'яними обкладками могил, що зближує цю пам'ятку з Каїрським могильником. Серед інвентаря знайдено деталі костюму, знаряддя праці, предмети озброєння, культові речі християнського призначення, які мають аналогії серед поховань некрополів Золоте, Мамай-Сурка, комплексів золотоординського періоду Північного Кавказу. За релігійною приналежністю небіжчиків віднесено до числа християн. На думку дослідників, серед похованих на некрополі були вихідці із Північного Кавказу (Тесленко, Лысенко, 2004, с.263-275). Поява серед інвентаря останніх побутових речей певною мірою повинна була спричинити зміну світогляду християнської людності, тому, на наш погляд, велике значення набуває вивчення проблеми ступеню поширення християнства серед аланів.

Про аланів Кримського півострова, що дотримувалися християнських звичаїв грецького обряду, повідомляв під 1253 р. Г.Рубрук: «... прийшли до нас якісь Алани, що звуться Аас, християни грецького обряду, ... вони не знали нічого, що має відношення до християнського обряду, за винятком лише імені Христа». Більш лаконічно папський легат вказує на релігію північнокавказьких аланів: «До півдня від нас були найбільші гори, на яких живуть ... Алани, або Аас, які сповідують християнську віру...» (Плано Карпини, 1997, с. 107-108). Компіляція роботи Рубрука знайшла відображення у «Великому творі» англійського мислителя XIII ст. Роджера Бекона, який також повідомляв про північнокавказьких аланів, що сповідували християнство (Матусова, 1979, с. 214). Питанням релігії аланів багато уваги приділяв наприкінці XIX — на початку XX ст. Ю.А.Кулаковський, який, за аналізом писемних джерел і незначних на той час археологічних даних, дійшов висновку, що ще в VIII-IX ст. кримські алани перейшли до християнства, на відміну від своїх північнокавказьких одноплемінників, де християнство набуло свого поширення лише на початку X ст. (Матвєєва, 1997, с.75-80). Дос-

лідником відзначалося, що алани Кримського півострова у XIII-XIV ст. продовжували дотримуватися грецько-візантійського християнства (Кулаковський, 2002, с.174-175, 179).

В.О.Кузнецов, спираючись на матеріали археологічних досліджень та писемних джерел дійшов висновку, що в етнічному та культурно-конфесійному аспектах північнокавказькі і причорноморські алани за часів Золотої Орди становили одне ціле (Кузнецов, 1984, с. 197-212). За свідченням останнього, у 1238-1240 рр., коли Нижній Дон став ареною боротьби між монголами та половцями, міграційні хвилі аланів-асів з Північного Кавказу були спрямовані на захід, у степи Північного Причорномор'я і Крим. Частина аланів досягла Угорщини та Балканського півострова (Кузнецов, 1971, с.45). На періодичні міграції північнокавказьких ясів за часів Золотої Орди вказує С.М.Малахов (Малахов, 1997, с.139, 146-147). В.О.Ларенок відзначає, що з 20-х рр. XIII ст. алани неодноразово зверталися за допомогою до єдиновірців — Грузії та Візантії. В 1276 р. Константинопольський Собор розглянув питання про «дезурбанізацію і депопуляцію» населення Аланії в бік «Скіфії і Сарматії», — Криму й Приазов'я (Ларенок, 2000, с.211). О.І.Айбабін зробив припущення, що в період монгольської експансії до Криму була переселена частина північнокавказьких аланів, серед яких набув поширення етнічний термін «ас» (Айбабін, 1999, с.147). Цієї ж думки притримується І.М.Храпунов, який наводить свідчення християнського місіонера єпископа Феодора, який відрізняв «малих» аланів, тобто безпосередньо кримських, від аланів Північного Кавказу. За дослідником, міграція північнокавказьких аланів до Криму «відбулася на початку XIII ст. в результаті або в зв'язку з монгольською навалою», які заселили два регіони — здебільшого південно-західний і, меншою мірою, південно-східний (Храпунов, 2004, с.91-94). Критичний огляд існуючих поглядів щодо ступеню поширення християнства серед аланського населення та його міграцій за часів Золотої Орди містяться в роботах О.Б.Бубенка. Спираючись на свідчення сучасників —

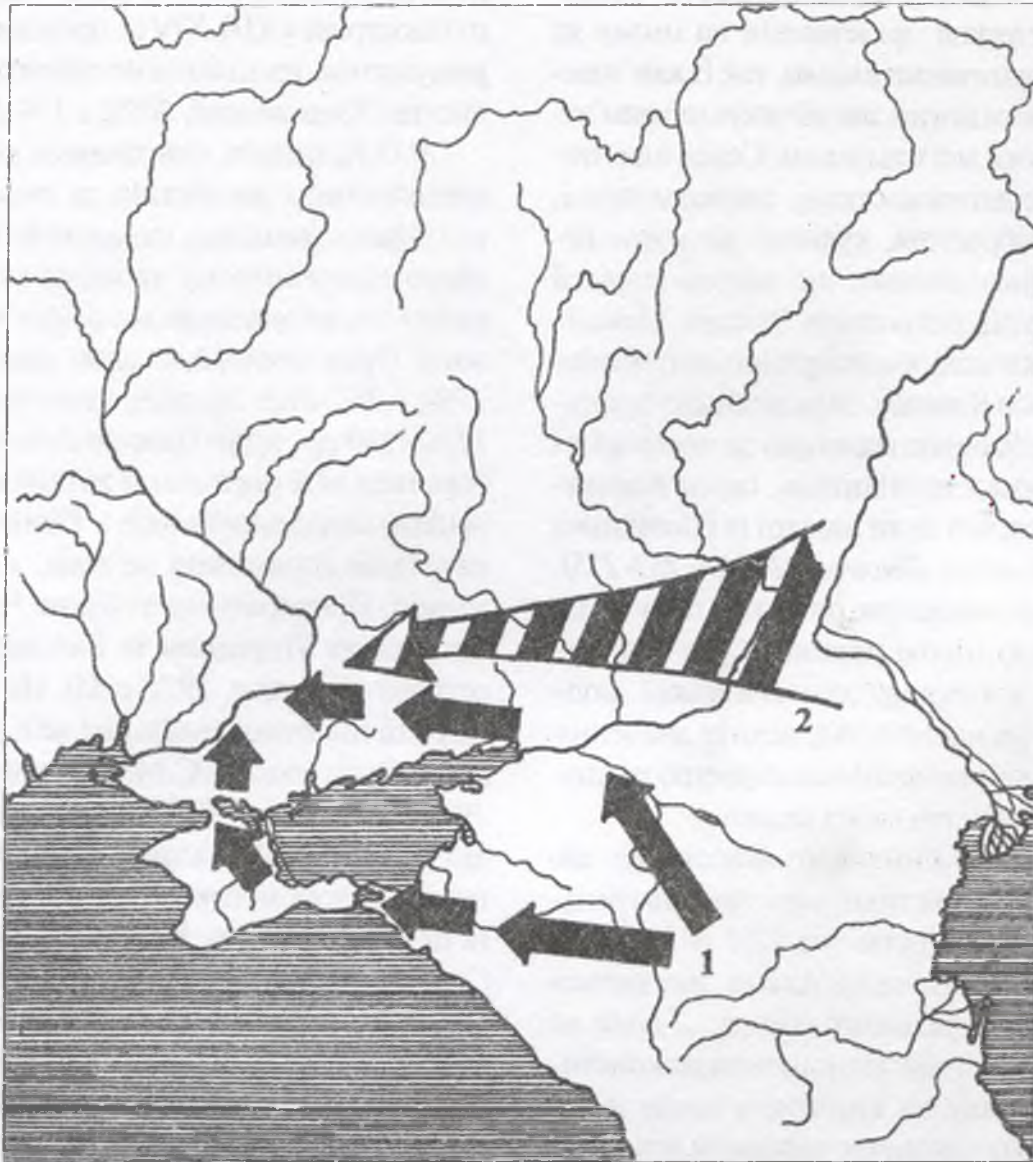

Рис. 5. Схема шляхів міграцій другої половини XIII-XIV ст. до Нижнього Подніпров'я:
 1 — північнокавказьких аланів; 2 — кочового та міського, мусульманського населення.

Г.Рубрука та угорського католицького місіонера Юліана, дослідник довів, що «алани степів Криму у середині XIII ст. та північнокавказькі алани на початку XIII ст. мали лише поверхове уявлення про християнство», що вказує на міграцію останніх до Криму після подій на Північному Кавказі в 1238-1240 рр. (Бубенок, 2001, с.21-22).

Писемні джерела вказують, що поширення християнства серед аланів Північного Кавказу на початку X ст. відбувалося з великими труднощами і мало різний вплив на широкі верстви населення (Гутнов, 1992, с.62). За В.О.Кузнецовим, в домонгольський період на територію Аланії переселяється частина половців, що в результаті контакту з аланами зумовлює локальні зміни в поховаль-

ному обряді осілого населення та осідання частини кочівників серед останніх. Так, могильник під центральною площею Верхнього Джулату дослідник пов'язує з половецькою частиною цього міста (Кузнецов, 1997, с.168-171). Крім того, в другій половині XIII ст., коли ще Аланія не була повністю підкорена монголами, відбуваються незначні міграції християнського населення з території Русі. На це вказують знахідки речей християнської дрібної пластики золотоординського періоду серед плитових поховань Келійського могильника (Нарожный, 1991, с.50-54). Все це призвело до певних локальних відмінностей поховальної обрядності у середовищі аланського населення Північного Кавказу, що й спостерігається також на ма-

теріалах ґрунтових могильників Нижнього Подніпров'я за часів Золотої Орди. В середині XIII ст. монголами була підкорена лише західна, рівнинна частина Аланії, а завоювання її гірських районів розтягнулося на тривалий час (Бубенок, 2004, с.53-60). Протягом цього періоду відбуваються переміщення північнокавказького населення в інші райони Золотої Орди, які були неоднорідним за своїм етно-конфесійним складом та мали певні відмінності в поховальному обряді. На думку О.Б.Бубенка, метою цих переселень було послаблення аланів на Північному Кавказі й укріплення прикордонних територій Золотоординської держави (Бубенок, 2004, с.292). Дослідник відзначає, що крім використання аланів як купців, значна їх частина знаходилася в монгольському війську в ролі легкої кавалерії та пішого війська, несла гарнізонну службу. До одного з таких гарнізонів, що охороняв переправу через Дніпро, О.Б.Бубенок відносить чоловіче населення Каїрського могильника (Бубенок, 2004, с.113-116, 183). Можливо, частину гарнізону, що несла охорону в районі Кам'янської переправи, також склали алани. Так, серед остеологічного матеріалу золотоординського шару Знам'янського городища, за визначенням В.Й.Цалкіна, 10% належало кісткам свині (Погрєбова, 1952, с.19-19а), що не характерно для кочовників-язичників і мусульман. Отже, є підстави прийняти тезу О.Б.Бубенка, згідно якої, монголи, переселяючи аланів з Північного Кавказу, «намагалися селити їх поряд із представниками місцевого населення, котрі в релігійному, господарчому, культурному, а, вірогідно, й в етнічному відношеннях були близькі до переселенців» (Бубенок, 2004, с.292). Все це свідчить на користь того, що в Нижньому Подніпров'ї серед осілого населення за часів Золотої Орди переважали християни візантійського обряду, в етнічному плані представлені слов'янами, пізньосалтівським населенням, північнокавказькими аланами, та незначною кількістю «місцевих» кочовиків.

Некрополі III хронологічної групи налічують близько 30 поховальних комплексів, що мають між собою суттєві відмінності і ло-

кальні особливості. Поховання могильника Верхня Криниця здійснені у простих ямах, складених із обпаленої цегли склепів (рис.3:4; 4:1), що не зустрічаються в пониззі Дніпра у домонгольський період. Небіжчики лежали в дерев'яних домовинах головою на захід, лицьовою частиною звернені до півдня. Всі поховання безінвентарні (Тихомолова, 1997, с.5-6). Могильні конструкції цього некрополя характерні для безкурганних мусульманських кладовищ міст Золотої Орди, у тому числі Бельджамену, Маджару і Нового Сараю, де могили мають поверх склепистого чи псевдосклепистого перекриття ще й вимостки з цегли (Егоров, Федоров-Давыдов, 1976, с.139-158; Егоров, 1980, с.78, рис.5; Яблонский, 1987, с.128, рис.16:8). Наявність дерев'яних гробовищ, західна орієнтація (справжня кибла), звернення обличчя на південь, у бік Мекки, відсутність знахідок є найголовнішими умовами мусульманського обряду поховання (Халикова, 1976, с.123-124). Все це дозволяє бачити в населенні, яке залишило могильник Верхня Криниця, переселенців-мусульман які походили з міських центрів Поволжя, що мігрували в Нижньодніпровський регіон за часів «великої зам'ятні». Територіально найближчою пам'яткою, де відзначено схожий поховальний обряд, є могильник на території поселення Ігрень 8 в межах м.Дніпропетровськ (Балакин, Козловский, Телегин, 1979, с.295). Враховуючи стратиграфічне співвідношення поховань і жител поселення, Ігреньський могильник існував у другій половині XIII-XIV ст. (Козловский, 1992, с.121).

На відміну від планування пам'яток першої та другої хронологічних груп, розміщення рядів на могильнику Мамай-Гора здійснено по лінії захід-схід. У більшості випадків поховальні конструкції представлено простими ґрунтовими ямами овальної форми, орієнтованими по осі північ-південь (рис.4:2), у двох випадках — ямами з підб'єм — до заходу і сходу (рис.4:4). В останніх могилах у заповненні знаходилося дрібне каміння. Дерев'яні гробовища та їх залишки відзначені у шести могилах. Поховані лежали витягнuto на спині, головою на північ, в одному

випадку — на південь (рис.4:3). Руки небіжчиків витягнуті вздовж тулуба. Залишки жертвовної їжі (ноги вівці) трапилися у чотирьох могильних ямах поруч із черепом небіжчика. Всі поховання інвентарні, за винятком одного дитячого. Інвентар представлено особистими прикрасами, господарськими і побутовими речами, предметами озброєння та спорядження коня. Слід відзначити також знахідки залишків головного убору типу «бокка» (Ельников, 2004, с.86-97).

Поховальний інвентар дозволяє віднести цей некрополь до старожитностей кочовиків. На думку Г.О.Федорова-Давидова, перехід від курганного обряду до здійснення поховань у ґрунтових могильниках без насипу, свідчить про перехід кочівників до осілої (Федоров-Давыдов, 1966, с.200-201). Певний вплив на зміни у поховальному обряді спричинила часткова християнізація та ісламізація номадів. Г.О.Федоров-Давидов вказував, що мусульманство було більш поширене серед кочовиків південноруських степів, ніж християнство (Федоров-Давыдов, 1966, с.201). Ці висновки стосуються головним чином кочівницьких степових районів, де не було осілої християнської людності. На нашу думку, кочове населення, що залишило некрополь Мамай-Гора, знаходилось під впливом переважаючої чисельно місцевої осілої людності Нижнього Подніпров'я, що сповідала християнство.

За класифікацією Г.О.Федорова-Давидова, конструкції могильних ям та орієнтації похованих ґрунтового могильника Мамай-Гора представлені типами Д-I — 15, Д-II — 2, Д-III — 1 і Ж-I — 1, характерними для золотоординського періоду (Федоров-Давыдов, 1966, с.127, 160). Відзначалось, що майже всі поховання з північною орієнтацією і підбоями сконцентровані у Поволжі (Федоров-Давыдов, 1966, с.130). Поховання, де в якості жертвовної їжі використовували ноги вівці, також зустрічаються, головним чином, у Поволжі в кінці IX-XI ст. і другій половині XIII-XIV ст. Ареал поширення «бокки» — Поволжжя, Заволжжя, Урал і Нижній Дон (Федоров-Давыдов, 1966, с.130, 157). На Нижньому Доні по-

ява підбійних могил і північна орієнтація пов'язується з приходом монголів (Ларенок, 1998, с.129). На відміну від цих дослідників, В.О.Іванов і В.А.Крігер зазначають, що ями з підбоями, меридіональна орієнтація похованих в північному і південному секторах, наявність дерев'яних перекиртіт і гробовищ зустрічаються ще у X-XIII ст. серед кімако-кипчацьких старожитностей Нижнього Поволжжя та Південного Уралу (Іванов, Кригер, 1988, с.64-65). Таким чином, поховальний обряд могильника Мамай-Гора має як «монгольські», так і «східні» риси. Можливо, цей некрополь залишила якась прийшла зі сходу група племен, неоднорідна за своїм складом, яка, під впливом оточуючих осілих народів, переходить до безкурганного обряду поховання. Поки що це єдиний у Нижньому Подніпров'ї ґрунтовий могильник, залишений кочівниками. З цією пам'яткою межують і поодинокі ґрунтові поховання кочовиків, що мають північну орієнтацію (тип Д-I).

Таким чином, у золотоординський період серед населення Нижнього Подніпров'я відбуваються певні зміни у поховальній обрядності. Для більшості поховань ґрунтових некрополів була характерна західна орієнтація, що існувала з попередніх часів, а деякі нові риси свідчать лише про незначний вплив кочівників на обряд поховання осілого населення, особливо на ґрунтових могильниках, які існували ще за часів Київської Русі. Аналіз поховального обряду некрополів Каїри та Мамай-Сурка вказує на складні етнічні процеси, що відбувалися в цей час на західному крилі Улусу Джучі, та міграцію до Нижнього Подніпров'я північнокавказьких аланів безпосередньо з історичної Аланії та Криму (рис.5:1), що більш вплинули на поховальну традицію осілої людності регіону. Хоча О.Б.Бубенок відзначає відсутність писемних даних про переміщення аланського населення з Криму на північ, у степи Нижнього Подніпров'я (Бубенок, 2004, с.181), речові знахідки на могильнику Мамай-Сурка засвідчують вірогідність такої міграції (Ельников, 2002, с.257). Разом з тим, з'являються нові риси поховального обряду та інвентаря,

не типові для більш раннього часу (Верхня Криниця, Мамай-Гора), які слід вважати занесеними зовні різними етнічними компактними групами в результаті переселення осілої, не пов'язаної із християнством, людної і кочівників зі сходу (рис.5:2) в XIV ст., у період найвищого розквіту Золотоординської держави, а також під час епідемії чуми 1346-1352 рр. чи переміщення в зазначений регіон Мамаєвої орди.

Література

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.

Балакин С.А., Козловский А.А., Телегин Д.Я. Раскопки у села Игрень на Днепре // АО 1978 г. — Москва: Наука, 1979. — С. 294-295.

Баранов И.А. О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. — Киев: Наукова думка, 1974. — С.151-162.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев: Наукова думка, 1990. — 168 с.

Бодянский О.В. Знахідки епохи Київської Русі у Надпоріжжі // Середні віки на Україні. — Київ: Наукова думка, 1971. — Вип. 1. — С. 196-199.

Бодянский О.В. Звіт про розкопки на Потьомкінському о-ві та біля Кам'янської Січі в Херсонській обл. // НА ІА НАНУ. — 1972/55. — 18 арк.

Бочаров С.Г. Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV-XV вв. // Мат-лы междунар. конф. «175 лет Керченскому музею древностей». — Керчь, 2001. — С. 157-161.

Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII в.). — Киев: изд. ИВ НАНУ, 1997. — 218 с.

Бубенок О.Б. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ. — 2000. — № 1. — Київ, 2001. — С. 15-35.

Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). — Киев: «Истина», 2004. — 324 с.

Винников А.З., Цыбин М.В. Материалы Новохарьковского могильника // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. — Воронеж, 2002. — С. 14-105.

Горленко В.Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII — первой половины XIX в. // СЭ. — Москва, 1982. — № 3. — С. 96-106.

Гошкевич В.И. Летопись [Херсонского] музея за 1913 год. — Херсон, 1915. — Вып. 5. — 44 с.

Граков Б.Н. О работе Степной скифской экспедиции // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1951. — Вып. XXXVII. — С.131-136.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — Москва-Ленинград, 1954. — № 56. — 240 с.

Гутнов Ф.Х. Язычество и христианство в Алании VIII-X вв. // ТД VI науч. конф. «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и

средние века». — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. пед. ин-та, 1992. — С. 61-63.

Егоров В.Л. Мавзолеи Водянского городища // СА. — Москва, 1980. — № 1. — С. 74-89.

Егоров В.Л., Федоров-Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище // Средневековые памятники Поволжья. — Москва: Наука, 1976. — С.108-167.

Ельников М. Грунтовый кочевнический могильник Мамай-Гора XIV в. из Нижнего Поднепровья // ТА. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С. 86-110.

Ельшиков М.В. Браслети «булгарського типу» з поховань могильника Мамай-Сурка // ССПК. — Запоріжжя, 2002. — Т. X. — С. 252-258.

Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.). — Москва: Наука, 1988. — 96 с.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. — Київ: Наукова думка, 1992. — 184 с.

Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII — середині XV ст. // RUTHENIKA. — Київ, 2002. — Т. 1. — С. 127-133.

Корпусова В.М. Символика поховального інвентаря християнського населення (за матеріалами некрополя XIII-XIV ст. Золоте, Крим) // Мат-ли наук. конф. «Музейні читання». — Київ: ТОВ «ІІІ, Лтд», 2000. — С.156-161.

Корпусова В.М. Поховально-вівтарні плити з історії християнського поховального обряду Криму (за матеріалами некрополів Золоте, Осовини. XIII-XV ст) // Мат-ли наук. конф. «Музейні читання». — Київ, 2002. — С. 207-221.

Кузнецов В.А. Алания в X-XIII вв. — Орджоникидзе: Ир, 1971. — 247 с.

Кузнецов В.А. Аланская культура Центрального Кавказа и ее локальные варианты в V-XIII веках // СА. — Москва, 1973. — № 2. — С. 60-74.

Кузнецов В.А. Очерки истории алан. — Орджоникидзе, 1984. — 220 с.

Кузнецов В.А. Иранизация и тюркизация центральнокавказского субрегиона // МИАР. — Москва, 1997. — № 1. — С. 153-176.

Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. — Киев: Стилюс, 2002. — 225 с.

Ларенок В.А. Археологические памятники Нижнего Дона золотоордынского времени // ТД VII Донской археол. конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы». — Ростов-на-Дону, 1998. — С.128-129.

Ларенок В.А. Миграция населения из Предкавказья на Нижний Дон во второй половине XIII в. // Мат-лы конф. «Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии». — Саратов-Энгельс, 2000. — С. 209-212.

Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2002. — С. 126-128.

Малахов С.Н. Алано-византийские заметки (II) // Историко-археологический альманах. — Армавир-Москва, 1997. — Вып. 3. — С. 135-158.

Матвеева Л. Історичні етюди Юліана Кулаковського // Східний світ. — Київ, 2000. — № 1-2. — С. 52-83.

Матузова В.И. Английские средневековые источники IX-XIII вв. (тексты, перевод, комментарии). — Москва: Наука, 1979. — 268 с.

Махно Е.В. Раскопки могильника в с.Каирах в 1954 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С.46-48.

Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. — Киев: Наукова думка, 1990. — 156 с.

Моця О.П. Населення Південно-Руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). — Київ: Наукова думка, 1993. — 160 с.

Нарожный Е.И. Два погребения с древнерусскими предметами христианской пластики из Келийского могильника // ТД регион. науч.-практ. конф. «Археология на новостройках Северного Кавказа (1986-1990 гг.)». — Грозный, 1991. — С. 50-54.

Орлов Р.С. Из истории сельского населения Керченского полуострова в XIII-XIV вв. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев: Наукова думка, 1979. — С. 114-129.

Переводчикова Е.В. Курган Козел глазами кочевников разных эпох // ССПК. — Запоріжжя, 2004. — Т. XI. — С.200-204.

Плано Карпини Дж. дель. История монголов / Дж. дель Плано Карпини. — 3-е изд. — Путешествие в Восточные страны / Г. де Рубрук. — 3-е изд. — Книга Марко Поло. — 4-е изд. / Вступ. ст., коммент. М.Б. Горнунга. — Москва: Мысль, 1997. — 460 с.

Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в Южнорусских степях // МИА. — Москва-Ленинград, 1958. — № 62. — С.151-226.

Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году // НА ИА НАНУ. — 1952/436. — Ф.э. — № 1929. — 36 л.

Пономарев Л.Ю. О населении Керченского полуострова во второй половине X-XIII вв. // Мат. II Судакской междунар. конф. «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре». — Киев-Судак: Академ-периодика, 2004. — Ч. II. — С. 164-169.

Постикэ Г.И. Археологические исследования на средневековом поселении Ханска // Археологические исследования в Молдавии в 1981 г. — Кишинев: Штиинца, 1985. — С. 156-168.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей: (Кости людей различных эпох — нормальные и патологически измененные). — Москва: Наука, 1965. — 303 с.

Руденко К. Металлические зеркала золотоордынского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан // ТА. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С. 111-156.

Сымонович Э.А. Погребения X-XII вв. Каменского могильника // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1956. — Вып. 65. — С. 99-106.

Сымонович Э.А. Памятники позднекочевнического времени в Поднепровье // КСИА. — Москва, 1960. — Вып. 81. — С. 108-111.

Тесленко И.Б., Лысенко А.В. Средневековый христианский храм на южной окраине с.Малый Маяк и его археологическое окружение // «О древностях Южного берега и гор Таврических»: Сб. науч. тр. — Киев: Стилюс, 2004. — С.260-296.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. I. — Извлечения из сочинений арабских. — Санкт-Петербург, 1884. — 564 с.

Тихомолова И.Р. Поселение и могильник XIV в. у с.Верхняя Криница // ДСПК. — Запорожье, 1997. — Т.VI. — С. 5-9.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — 274 с.

Флёров В.С. Розыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе // Тр. по археологии: Степи Европы в эпоху средневековья. — Т.1: Сб. ст. — Донецк: изд. Дон.НУ, 2000. — С. 55-74.

Фронджуло М.А. Раскопки в Судак // Феодальная Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. — Киев: Наукова думка, 1974. — С. 139-150.

Халикова Е.А. Билярские некрополи // Исследования Великого города. — Москва: Наука, 1976. — С. 113-168.

Храпунов И.Н. Аланы // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в). — Симферополь: Доля, 2004. — С.87-95.

Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии / Под ред. Я.П.Алькора. — Ленинград, 1936. — 582 с.

Яблонский Л.Т. Некрополи Болгара // Город Болгар: очерки истории и культуры. — Москва: Наука, 1987. — С.124-142.

Ельников М.В.

Погребальная обрядность на грунтовых некрополях Нижнего Поднепровья времени Золотой Орды

Резюме

В статье анализируется погребальная обрядность известных на сегодня грунтовых некрополей золотоордынского времени в Нижнем Поднепровье, в частности, Благовещенского и Каменского, Каир и Мамай-Сурки, Мамай-Горы и Верхней Криницы, рассматривается их хронология. Выделяются три группы погребальных памятников, существовавших с домонгольского времени, появившихся во второй половине XIII в. и возникших в XIV ст.

Рассмотрены определённые изменения в погребальной обрядности, появившиеся в золотоордынское время, указывающие на незначительное влияние кочевников на погребальный обряд оседлого населения грунтовых могильников. Анализ материалов некрополей Каиры и Мамай-Сурка указывает на сложные процессы, происходящие во время существования посленных на Западном крыле Улуса Джучи, миграцию в Нижнее Поднепровье отдельных групп северокавказских аланов непосредственно из Алании и Крыма, а также появления более компактных групп кочевнического населения, осевшего на побережье Днепра и переселенцев из волжских городов Золотой Орды.

15.09.2005.

ДОСЛІДЖЕННЯ ШОВКОВОЇ ПАРЧІ ЗОЛОТООРДИНСЬКОЇ ДОБИ З КУРГАНУ 8, ПОХОВАННЯ 1 ПОБЛИЗУ с.ВОЛОШИНЕ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ

У червні 2005 р. від Дмитрівської експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник — кандидат історичних наук *О.Б.Супруненко*) на консервацію та визначення отримано рештки археологічного текстилю (рис. 1) з розкопок курганного могильника Волошине під Комсомольськом на Полтавщині (група курганів I, курган 8, поховання 1), що належать до золотоординської епохи (XIV ст.).

Текстильні матеріали — це залишки халату, в який був вдягнений похований — заможний чоловік-воїн віком близько 20-25 років.

Метою дослідження була експертиза переданого археологічного матеріалу. Зазначимо, що на сьогоднішній день проведено тільки частина запланованих досліджень, тому обмежимося викладом тільки прядильно-ткацьких характеристик даного текстилю та сировини, з якої виготовлено тканину.

1. Опис текстилю за візуальними спостереженнями.

Текстиль виявлено 2-х видів:

- 1) рештки тканини;
- 2) рештки поховальної підстилки-циновки (рис.2);
- 3) залишки золотних ниток (підткання).

Переданий матеріал мав задовільну збереженість, зумовлену, перш за все, умовами перебування на значній глибині у супіщаному ґрунті, а також старанною розчисткою самого комплексу. Весь, без винятку, текстиль, а це частина халату, зберігся задовільно, проте є дуже деструктованим, забрудненим органічними та неорганічними домішками.

Дослідження проводилася за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС-10 (збільшен-

ня до 100 разів, із застосуванням цифрової мінівідеокамери до мікроскопу «Moticam-1000», з оригінальним ПЗ) та електронного скануючого мікроскопу JEOL JSM-840 (збільшення — близько 10 000 разів).

2.1. Дослідження походження волокон.

Походження піддослідних волокон з'ясувалося двома методами — органолептичним та хімічним*.

Спочатку провадилася проба на спалювання. Відомо, що волокна рослинного походження горять із запахом паленого паперу, залишаючи при цьому попіл, який легко розсипається. Якщо в дим помістити зволожений лакмусовий папірець, то він вкаже на кислотну реакцію. Волокна тваринного походження горять з запахом паленої вовни, утворюючи при цьому чорну пористу кульку. Лакмусовий папірець вказує на лужну реакцію (*Выборнова, 1955, с. 71-72; 78-79*).

Для тестування волокон хімічним шляхом були обрані характерні реакції. Для рослинних волокон: 10 % NaOH, для вовни: обробка концентрованою сірчаною кислотою (волокна не розчиняються). Шовк та вовна розпізнавалися за допомогою плумбата свинцю (*Федорович, 1965, с.126*). Для шовку також є характерною реакція з HCl, яка розчиняє культурний шовк, але не розчиняє шовк-тусор (*Федорович, 1965, с.126*).

У результаті дослідів маємо, що весь знайдений текстиль — культурний шовк.

2.2. Прядильні характеристики.

Текстиль складається з ниток 1-го та 2-го порядків, тобто, є з'єднанням волокон спочатку в одну нитку (1 порядок), а потім — у другу, суцільну (*Сидоров, 1930, с.1-12*). Нитками 1-го порядку — є нитками основи тек-

* Висловлюю щирі вдячності колезі — *Олександрі Петровичу Кристалю* — кандидату фізичних наук, старшому науковому співробітнику кафедри фізичних технологій фізико-технічного факультету ХНУ ім.В.Н.Каразіна, за допомоги в проведенні електронної мікроскопії.

стиля. Нитки основи та підткання тканини — мають пряму крутку (так зване І-кручення). Особливе місце займає прядений золотний шовк. Він має S-кручення (кут кручення — від 29,8° до 51,1°).

Можна виділити 4 різновиди тонины ниток тканини:

— тонины ниток шовку 1 порядку (складові ниток підткання): 0,625 μm — 0,75 μm (рис.8);

— тонины ниток шовку 2 порядку (складові ниток підткання): 1,375 μm — 1,6875 μm (рис.8);

— тонины ниток шовку 1 порядку (складові ниток основи): 1,37 μm — 1,69 μm (рис.8);

— тонины золотних ниток пряденого шовку: 1,9625 μm — 2,16875 μm (рис.3).

Особливо хочемо звернути увагу на золотні нитки, які було досліджено за допомогою електронного скануючого мікроскопу JEOL JSM-840.

Було з'ясовано, що стан збереження золотних ниток — задовільний (рис. 4), пов'язаний з хімічним складом ниток. Як бачимо, поверхня металу ниток (рис.4, 6, 7) має велику кількість продуктів корозії, що свідчить про неоднорідність елементного складу сплаву, з якого виготовлено золотну нитку. Металева стрічка, що навита на шовкову основу, має численні мікротріщини, які також свідчать про неоднорідність елементного складу сплаву, з якого виготовлено золотну нитку. Навіть не маючи (на даному етапі дослідження) точних відомостей про поелементний склад металевого сплаву золотної нитки парчі, можна стверджувати, що у цьому сплаві відсоток золота — зовсім незначний, а металів, які, на відміну від золота, не стійкі відносно зовнішнього впливу (агресивного середовища — ґрунту) — великий. Однак, більш точні відомості будуть отримані в майбутньому — при проведенні додаткових аналізів.

Золотна нитка дає уявлення про високу технологічну майстерність її творців. На деяких фрагментах ниток, при дуже великому збільшенні (рис.7), дуже добре видно розшарування (напівпрозорі на фото) продуктів корозії сплаву та щільного шару металевого

ядра виробу. Можна стверджувати, що тонины розкочування металу (при виготовленні золотних ниток) була наближена до 0,5 мікрона (0,5 μm). А це вказує на високий рівень кваліфікації виробників. Більше того, це була не раритетна технологія того далекого часу, а звична та доволі технологічно проста. Остільки такі тканини набули досить значного поширення ще з більш ранніх часів.

2.3. Ткацькі характеристики.

Шовкова тканина складного репсово-полотняного переплетення складається з основи та 2-х видів підткання, що зумовлено особливостями виготовлення парчі. Малюнок (схема декору — встановлюється, але попередньо можна зазначити, що декор був рослинно-еклектичного характеру) створений золотними нитками підткання, які переплетені у тканині нитками закріплюючої основи простим переплетінням (для виготовлення такої тканини потрібний чотирьохремизний ткацький станок).

О.І.Давидан, аналізуючи тканини Старої Ладого, розрізняє 4 сорти текстилю (за сумою ниток основи та підткання):

до 4 сорту належать тканини, де сума ниток не перебільшує 18 ниток на кв. см;

до 3 сорту — не більше 27 ниток;

до 2 сорту — не більше 37 ниток;

до 1 сорту — більше за 37 ниток (Давидан,

1981, с. 100-113).

Щільність досліджуваного шовку — 64 нитки на кв. см. Таким чином, ця тканина, без сумніву, — 1 сорту.

Немає сумнівів і щодо імпортного виробництва шовку, про китайське походження якого свідчить висока ткацька техніка. Так, Є.І.Лубо-Лесніченко зазначає, що для цієї ж епохи характерне використання 2 типів ниток, які різняться за тониною (Лубо-Лесніченко, 1994, с.16). Ці ж традиції підтримувалися і в наступні епохи. За своїми характеристиками наближена тканина (нижній халат) золстоординського часу походить із зібрання Державного історичного музею (Москва, Росія) (Лантратова, Голиков, Орфинская, Владимірова, Егоров, 2002, с.50-67). Російські дослідники не виключають можливість виготовлення та-

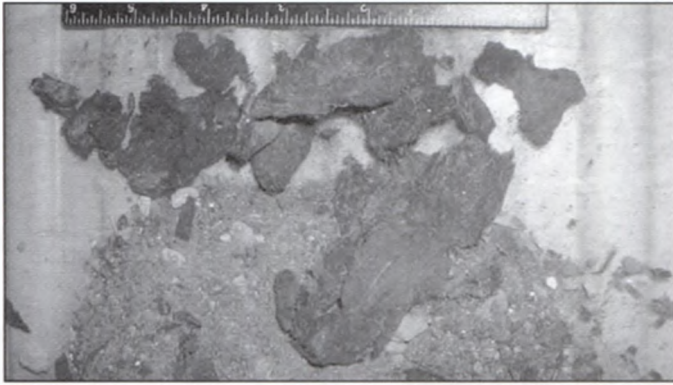

Рис. 1. Рештки археологічного текстилю на момент передачі на дослідження.

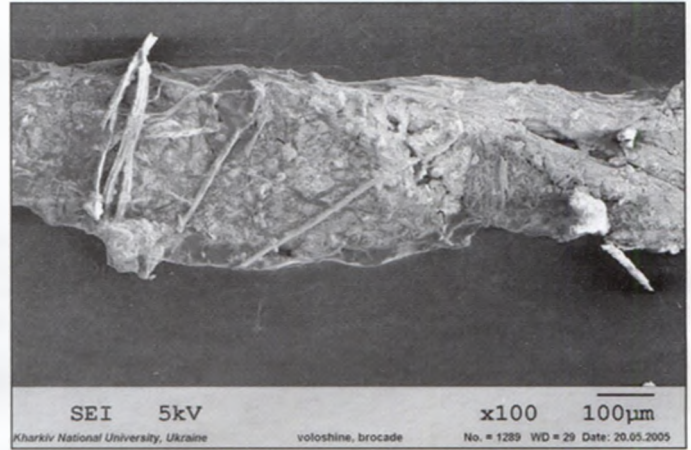

Рис. 4. Дослідження золотних ниток (JEOL JSM-840, збільшення у 100 разів).

Рис. 2. Рештки поховальної цинковки (МБС-10, збільшення в 32 рази).

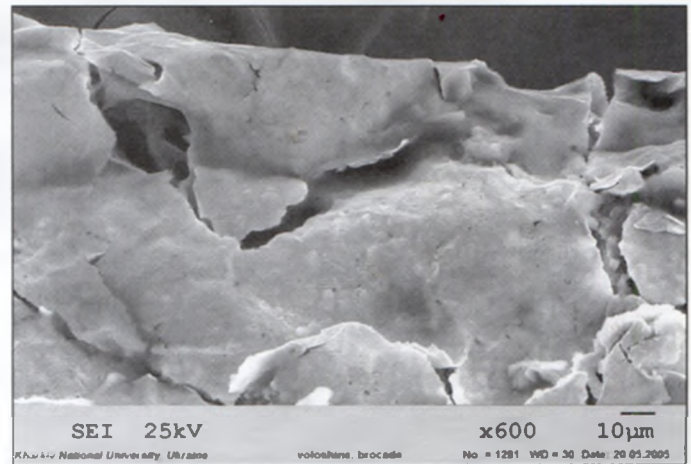

Рис. 5. Дослідження золотних ниток (JEOL JSM-840, збільшення у 600 разів).

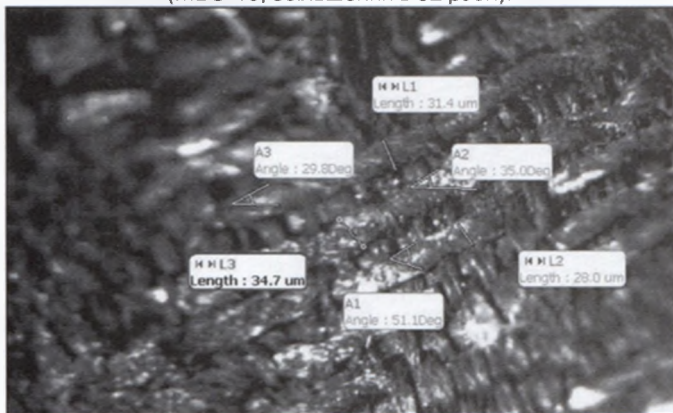

Рис. 3. Дослідження золотних ниток (МБС-10, збільшення у 16 разів).

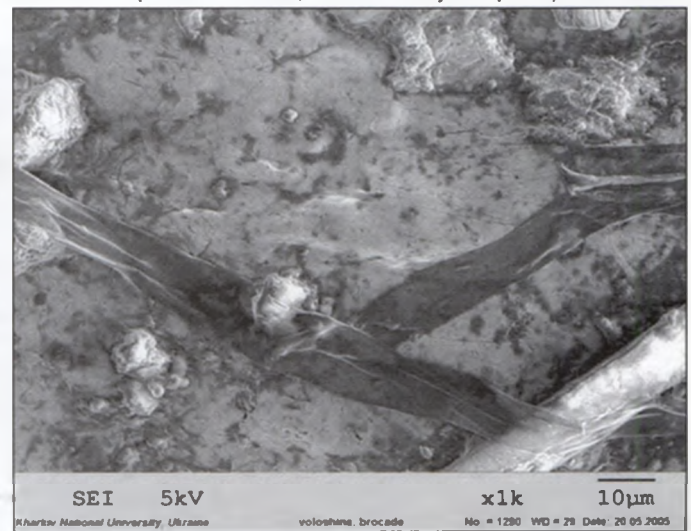

Рис. 6. Дослідження золотних ниток (JEOL JSM-840, збільшення у 1000 разів).

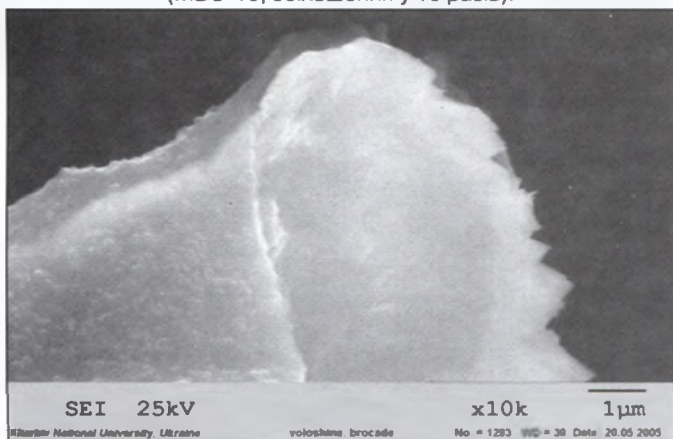

Рис. 7. Дослідження золотних ниток (JEOL JSM-840, збільшення у 10000 разів).

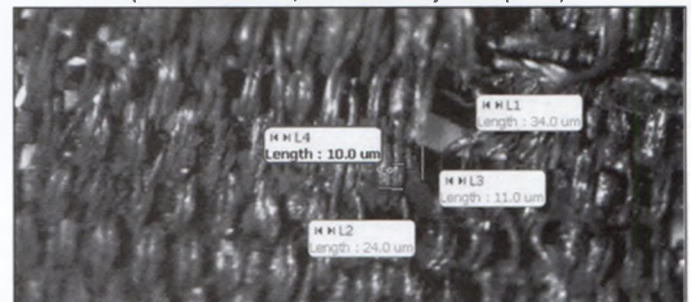

Рис. 8. Шовкові нитки основи та підкантя (МБС – 10, збільшення у 16 разів).

кої тканини як у самому Китаї, так і на теренах Золотої Орди, але за китайською технологією. Наступні археологічні дослідження, сподіваємось, нададуть змогу в цьому розібратися більш істотно. А зараз, говорячи про китайське виробництво нашого шовку, будемо мати на увазі ці дві можливості. Однак, наші висновки — попередні і потребують продовження досліджень.

Література:

Выборнова А.А. Судебно-химическое исследование вещественных доказательств. — Москва, 1955.

Давидан О.И. Ткани Старой Ладogi // АС ГЭ. — Ленинград: Аврора, 1981. — Вып. 22.

Лантратова О.Б., Голиков В.П., Орфинская О.В., Владимирова О.Ф., Егоров В.Л. Исследование уникальных археологических памятников из собрания Государственного исторического музея — комплексов одежд XIII-XIV вв. — Москва: изд. ГИМ РФ, 2002.

Лубо-Лесниченко Е.И. Китай на Шелковом пути (шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая). — Москва, 1994.

Сидоров А.С. О витье волокнистых веществ // ИГАИМК. — Ленинград, 1930. — Вып. 5.

Федорович Е.Ф. Методика исследования археологических тканей // СА. — Москва, 1965. — № 4.

Крупа Т.Н.

Исследования шелковой парчи золотоордынской эпохи из кургана 8, погребения 1 у с.Волошино на Нижнем Псле

Резюме

В работе представлены результаты предварительных исследований — определение сырья, ткацких и прядильных характеристик шелковой парчи золотоордынского времени, выявленной в ходе исследований кургана № 8/2004 г. (погр. 1) могильника у с.Волошино (гр. кург. I) на территории Комсомольского городского совета Полтавской области.

15.09.2005.

Повідомлення

Стела козацького часу з околиць Комсомольська

Неподалік сучасного с.Єриствка Пришибської сільської ради Кременчуцького р-ну на Полтавщині, розташованого на лівому березі одного із боліт — водозборів р.Сухий Кобелячок, між відвалами шламонакопичувачів ВАТ «Полтавський ГЗК» і рештками вже півстоліття назад знесених сіл Лавриківка і Новоселівка, розташовані кілька помітних курганів та їх груп, часом вкритих новітніми кладовищами. З-поміж них варто назвати і Новоселівську могилу на пануючому підвищенні гребеню тераси лівого берега, висотою близько 6,0 м. Навпроти неї, на іншому березі болота, знаходиться ще одна група курганів, прив'язана дослідниками до кол. с.Новоселівка — група I. В її складі три помітні насипи, висотою 0,60-2,60 м та діаметром 18-32 м, що займають середину задернованого останця першої тераси під північно-східним бортом Лавриківського кар'єру. Іноді місцеві жителі називають кургани «Малою Кормилицею». Останній раз пам'ятки оглядалася Г.М.Некрасовою (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986, арк.54*).

Кургани витягнуті ланцюжком із північного заходу на південний схід на 0,18 км, всі задерновані. На середньому в групі — розташоване козацьке кладовище, з похованнями кін. XVIII-XIX ст. Над однією з могил встановлена архаїчна на виг-

ляд стела з рожевого місцевого граніту без слідів написів, менгіроподібного, за Д.Я.Телетіним, типу. Її розміри — 60x95x18-25 см. Стела добре збереглася і має заглажені, сформовані оббиваннями боки. Вірогідно, надмогильний пам'ятник початку XIX ст. (саме поховання такого часу переважають на кладовищі) виготовлений українським населенням з уламка більш давньої, енеолітичної

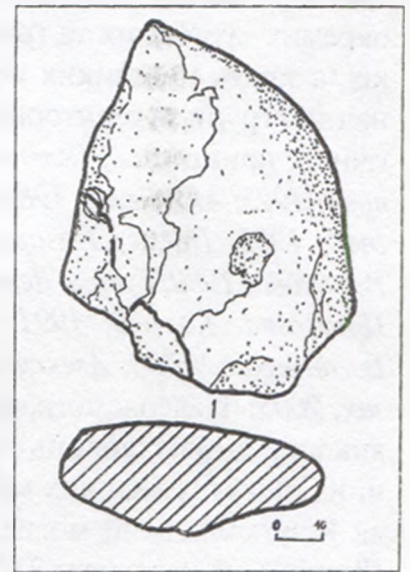

Рис. Околиці Єриствки, с. Надгробок. Поч. XIX ст. Граніт.

стели, що знайдена в кургані при копанні могил (рис.)

На кладовищі відзначені сліди діяльності новітніх грабіжників — перекопані у пошуках хрестиків-тілників могили, звалені обеліски поховань XIX ст.

Джерела

Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М. Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе АСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 г. // ИА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1986. — №24801. — 73 арк.

Кулатова І.М., Сидоренко О.

НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (ПАЛЕОДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Відновлення демографічної ситуації для давніх епох, при відсутності письмових джерел, неможливе без залучення палеоантропологічного матеріалу, який дає інформацію про частину демографічних показників: середній вік померлих, тривалість репродуктивного періоду і, в цілому, покоління, дитячу смертність, а також дозволяє отримати дані про вікову структуру та тривалість життя древніх (давніх) популяцій.

Дослідження та реконструкція демографічної структури населення різних епох проведені антропологами на значному палеоантропологічному матеріалі, який походить з окремих курганних та ґрунтових могильників, а також невеликих могильників, об'єднаних у групи за територіальним та хронологічним принципом (Алексеев, 1972; Великанова, 1975; Мовсесян, 1984; Круц, 1984; Денисова, 1985; Покас, Назарова, Дяченко, 1988; Романова, 1989; Гудим-Левкович, Покас, 1990; Потехина, Кислый, 1991; Балабанова, 2000; Богатенков, 2000; Алексеева и др., 2003; Козак, 2005). Палеодемографічні дослідження з використанням таблиць смертності проведені на окремих великих могильниках, таких, як Ківуткалнський могильник доби бронзи (Латвія), що нараховує 237 визначень статі та віку, досліджений Р.Я.Денісовою (Денисова и др., 1985), могильник скіфського часу Ак-Таш (Крим), котрий налічує 280 визначень. Велика чисельність цієї серії дозволила провести диференційний аналіз, спираючись на різні типи поховальних споруд: склепи та колективні поховання. Таблиці смертності показують, що очікувана тривалість життя у групі зі склепів дещо вища, ніж у колективних похованнях (Покас, Назарова, Дяченко, 1988, с.124, 125). Для реконструкції демографічної структури населення скіфського часу

Степу та Лісостепу І.Д.Потехіна та О.Є.Кислий залучили значний антропологічний матеріал — 1151 визначення статі та віку із 10 окремих могильників та курганних груп. Таблиці смертності були розраховані з поправкою на 50% — рівень дитячої смертності. Аналіз палеодемографічних даних дозволив зробити певні висновки: населення лісостепової зони характеризується більш низькими показниками тривалості життя, в порівнянні з популяціями степової України. Відзначена більша тривалість життя населення пізньоскіфського часу, у порівнянні з населенням Степу та Лісостепу скіфського часу (Потехина, Кислый, 1994, с.19-21). Дослідження значного курганного могильника Європейської Скіфії Мамай Гора дозволило зібрати репрезентативну палеоантропологічну колекцію, яка нараховує 341 визначення статі і віку та провести демостатистичний аналіз населення скіфської культури Степу V-IV ст. до н.е. (Литвинова, 2004, с.48-51).

Палеодемографічні дослідження виявляють статеву-вікову структуру популяцій за такими параметрами: середній вік смерті, з урахуванням дітей, середній вік смертності серед дорослого населення, середній вік смертності жінок, середній вік смерті чоловічої частини популяції, рівень дитячої смертності, співвідношення чоловічих та жіночих скелетів, розподілення за віковими групами дорослих та дітей.

За останнє десятиліття досліджена значна пам'ятка доби середньовіччя — найбільший у Східній Європі ґрунтовий могильник Мамай Сурка, який нараховує понад 1150 поховань. Могильник знаходиться біля с.В.Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області. Ґрунтові поховання розташовані правильними рядами, поховані

лежали випростано на спині, орієнтовані на захід та південний захід з відхиленнями. Більше половини поховань (66%) мають інвентар: прикраси, предмети господарсько-побутового призначення та культові речі. Могильник Мамай Сурка існував з кінця XIII ст. до початку XV ст. (Ельников, 2000, с.45-52).

Палеоантропологічний матеріал з ґрунтового могильника Мамай Сурка є доволі об'єктивним джерелом для демографічного аналізу середньовічного населення Півдня України, у першу чергу тому, що налічує значну кількість статево-вікових визначень ($n=1143$) та походить з одного некрополя, який існував короткий хронологічний період, серія має приблизно 100% визначеність матеріалу, кількість жіночих та чоловічих скелетів майже однакова, колекція має значну кількість дитячих скелетів, які представлені різними віковими категоріями. Статеві склад населення, що залишило могильник Мамай Сурка, поданий у таблиці 1. Визначення статі та віку проводилось різними методами, що застосовуються в палеоантропології (Алексеев, Дебец, 1964; Пашкова, 1958; Ubelaker, 1984).

Загальна кількість скелетів складає 1143, але у 15 випадках стать не встановлена, тому колекція, в якій визначені і стать, і вік налічує 1128 кістяків, в тому числі дорослих індивідумів — 582, що становить 51,6%, серед них: чоловіків — 262 (23,23%), жінок — 320 (28,37%), дітей віком до 15 років — 546 (48,4%): серед них більшість дітей віком до 7 років — 461 (40,86% від загальної кількості скелетів), діти віком від 7 до 15 років — 85 (7,54% від загальної кількості скелетів).

Загальна таблиця смертності (з урахуванням дитячих та дорослих скелетів) розрахована на основі даних про 1143 скелети (до загальної таблиці були залучені дані про 15 скелетів, у яких стать не визначена, тому треба в подальшому зважувати на те, що деякі показники, як, наприклад рівень дитячої смертності та ін., мають різні дані), таблиця смертності чоловічої групи нараховує 262 скелети, жіночої групи — 320 скелетів.

Співвідношення кількості чоловічих та жіночих скелетів не завжди однакове. Так, в ґрунтовому могильнику Мамай Сурка дещо переважають жіночі скелети, співвідношення жіночих та чоловічих скелетів складає 1,22. Така ж ситуація спостерігається на матеріалах курганного могильника скіфської культури Мамай Гора, який знаходиться майже поряд із могильником Мамай Сурка, кількість жіночих скелетів дещо більша, ніж чоловічих — співвідношення становить 1,23 (Литвинова, 2004, с.49). Подібна ситуація простежується в могильниках салтово-маяцької культури — співвідношення жіночих та чоловічих скелетів становить: Дмитрівське — 1,10 (Бужилова, 1995 с.106), Маяцьке — 1,07 (Бужилова, 1995, с.106). В багатьох палеопопуляціях спостерігається певна перевага чоловічих поховань над жіночими. Так, у Ківтукальському могильнику доби бронзи індекс маскулізації складає 2,19 (Денисова і др., 1985, с.140), за доби неоліту, бронзи та заліза для населення України це співвідношення складає 1,5-2 (Кислий, Каприцын, 1994, с.78, 79), за матеріалами слов'янських могильників доби Давньої Русі індекс маскулізації дорівнює: Григорівка — 1,33, Київ — 2,38, Бучак — 3,27 (або 2,11 з урахуванням жіночих скелетів, у яких стать визначена непевно) (Козюба, 2001, с.33), для слов'янського населення Подесення — 1,5 (Покас, 1988, с.120, 121). Причини цього явища і досі не з'ясовані, диспропорція за ознаками статі простежується майже в усі історичні періоди і пов'язана з різними причинами: війною, міграцією, голодомором, епідемією (Денисова і др., 1985, с.140; Кислий, Каприцын, 1994, с.78-83; Козюба, 2001, с.33). Поступове зменшення цієї диспропорції спостерігається у середньовічній Європі (Бессмертный, 1991, с.52, 53, 69). Е.Ф.Батієва вважає, що перевага жіночих поховань в могильниках свідчить, що ці пам'ятки, можливо, залишило осіле населення (Батієва, 2002, с.82).

Співвідношення жіночих та дитячих скелетів в могильнику Мамай Сурка становить 1,7, це свідчить, вірогідно, про те, що із загальної кількості дітей, яких народжувала

Таблиця 1
Статеві-віковий склад населення могильника Мамай Сурка

Ознаки	Кількість індивідумів	%
Загальна кількість дорослих та дітей	1128	100.00
Чоловіки	262	23.23
Жінки	320	28.37
Діти до 15 років	546	48.40

кожна жінка, помирало, майже, двоє. Таким чином, для підтримання існуючої чисельності популяції, кожна жінка мала народити не менше 4-5 дітей.

Смертність дітей з могильника Мамай Сурка дуже значна і наближається до 50%-48,4%. Дитяча смертність в більшості палеопопуляцій — від палеоліту до пізнього середньовіччя — коливається від 30% до 70% (Weiss, 1973; Алексеев, 1988; Романова, 1989; Кислий, Каприцын, 1994). У збірній серії, що репрезентує осіле населення Нижнього Подоння хозарського часу, дитяча смертність сягає 31,3% (Батиева, 2002, с. 79), в могильниках салтовомаяцької культури: Дмитрівське — 34,4% (Бужилова, 1995, с. 106) та Маяцьке — 20,5% (Бужилова, 1995, с. 106). Рівень дитячої смертності доби середньовіччя відомий також за матеріалами слов'янських могильників та має відносно низькі показники: Бранешти — 23,4% (Великанова, 1975, с. 94), Козаровичі — 21,9%, Бучак — 13,1%, Григорівка — 34,1% Київ — 15,8% (Козюба, 2001, с. 33). За матеріалами золотоординського міста Сарай Бату (XIV-XV ст.) дитяча смертність досягає 20,9% (Яблонский, 1980, с. 143). За західноєвропейськими письмовими джерелами, що охоплюють хронологічний період з кінця I тис. н.е. до XV ст., рівень дитячої смертності становив понад 50% (Бессмертный, 1991, с. 48, 49). Деякі дослідники, при вивченні палеопопуляцій, приймають в розрахунках 50% рівень смертності у дітей. Так, при дослідженні палеопопуляцій скіфської доби Степу та Лісостепу з різних могильників для розрахунків таблиць смертності були залучені статеві-вікові визначення 1151 скелета, де рівень дитячої смертності, за браком дитячих скелетів, був умовно прийнятий за 50% (Потехина, Кислий, 1994, с. 8-13). В.П. Алексеев зауважує, що, з деякою долею вірогідності, мож-

на припустити, що, в середньому, приблизно половина людей помирала в дитячому віці та не досягала репродуктивного віку і лишалась за рамками процесу відтворення (Алексеев, 1988, с. 306, 307).

Щодо рівня дитячої смертності в різних вікових інтервалах в популяції з могильника Мамай Сурка, слід відзначити, значну смертність дітей до 7 років — 40,86% (від загальної кількості скелетів), у віці від 7 до 15 років помирало 7,54% (від загальної кількості скелетів). Вірогідно, ці дані віддзеркалюють доволі об'єктивну демографічну ситуацію, що до дитячої смертності на Півдні України за доби середньовіччя.

Простежимо рівень дитячої смертності від народження до 15 років. У таблицю 2 увійшли дані про дитячі скелети, вік яких визначений у вузьких інтервалах — 1-3 місяці — для дітей до 1 року та 1-3 роки — для дітей від 1 року до 15 років. Колекція дитячих скелетів з точно визначеним віком нараховує 534 скелети.

В могильнику зафіксована значна кількість новонароджених дітей — 4,3% (від загальної кількості дитячих скелетів), причому 9 із них поховані з жінками, які, ймовірно, померли під час пологів. Перший пік смертності у дітей припадає на вік від народження до 1 року, цей показник в могильнику Мамай Сурка складає 33,5% (від загальної кількості дітей). Слід зазначити, що найвищий рівень смертності у немовлят відзначений у віці 6-9 місяців. Рівень смертності у немовлят (діти віком до 1 року) може складати в палеопопуляціях від 10% до 40% (Weiss, 1973). У Кіуткальському могильнику доби бронзи смертність дітей до 1 року складає 9,5% (Денисова і др., 1985, с. 149), в Танаїсі (I - III ст. н.е.) — смертність немовлят на рівні 23,8% (Батиева, 2001 с. 259), у Херсонесі римського часу

Таблиця 2
Кількість дитячих скелетів в могильнику Мамай Сурка

Вік	Кількість (%)	Кількість
Новонароджені	4.3	23
До 3 місяців	2.6	14
3-6 місяців	7.3	39
6-9 місяців	10.7	57
9-12 місяців	8.6	46
1.0-1.9 років	20.6	110
2.0-2.9 років	12.2	65
3.0-5.9 років	14.8	79
6.0-8.9 років	8.2	44
9.0-11.9 років	4.9	26
12.0-15.0 років	5.8	31
	100.0	534

(I-IV ст. н.е) цей показник дорівнює 42,9% (Назарова, 2002, с. 150), у ґрунтових похованнях Нижнього Подоння хозарського часу — 15,4% (Батиева, 2002, с. 79). Другий пік смертності серед дітей в могильнику Мамай Сурка зафіксований у віці від 1 до 2 років — 20,6 %. Третій пік смертності у дітей простежується у віці від 3 років до 6 років — 14,8 %. Треба відзначити відсутність значної смертності серед дітей у підлітковому віці, яка є характерним явищем у багатьох палеопопуляціях (Яблонский, 1980, с. 146, 147).

Показником рівня життя та економічного розвитку населення є середня тривалість життя, або середній вік смерті. В узагальнюючому палеодемографічному обзорі В.П.Алексеев наводить дані про середній вік смертності населення доби неоліту, бронзи та заліза з території Східної Європи. Майже для всіх серій середні коливаються у межах 40 років, з урахуванням дитячої смертності вони знижуються до 20 років (Алексеев, 1972, с. 20).

Середній вік смерті для всієї популяції Мамай Сурка (з урахуванням дитячої смертності) дорівнює 18,7 років, для дорослої частини населення (без врахування дитячої смертності) становить — 35,8 років, середній вік смерті чоловіків — 37,2 років, жінок — 34,1 років. З синхронного за часом ґрунтового могильника Благовіщенка отримані такі дані: середній вік смертності для всього населення — 26,1 років, для дорослого населення він становить 36,8 років, середній вік смерті чоловіків, з огляду на невелику кількість

спостережень, приблизно, 40 років, для жінок визначена більш точна цифра — 36,5 років, але слід зауважити, що вибірка з цього могильника невелика (Круц, Литвинова, 2003, с. 144, 145). Для порівняння, наводимо дані про середній вік смерті дорослого населення доби бронзи Степового Подніпров'я: ямна культура — 31,4 років (дорослі), 41,0 років (чоловіки), 33,1 років (жінки); катакомбна культура — 37,0 років (дорослі), 39,9 років (чоловіки), 35,4 років (жінки); зрубна культура — 35,0 років (дорослі), 41,3 років (чоловіки) та 33,1 років (жінки) (Круц, 1984, с. 8, 24, 57). За доби заліза, у населення скіфської культури середній вік смерті дорослого населення становив — 35,1 років (дорослі), 38,5 років (чоловіки) та 30,9 років (жінки), за матеріалами могильника Мамай Гора (Литвинова, 2004, с. 49) та у населення, що залишило могильник Ак-Таш середній вік смерті складає 36,3 років (дорослі), 39,5 років (чоловіки) та 33,1 років (жінки) (Покас, Назарова, Дяченко, 1988, с. 124). В період раннього середньовіччя у населення Херсонеса середній вік смерті дорослого населення дорівнює 36,9 років, чоловіків — 41,3 роки, жінок — 32,6 років (Назарова, 2002, с. 152). Для населення, що залишило слов'янські могильники, ці показники становлять: Козаровичі — 38,9 років (чоловіки), Григорівка — 31,6 років (чоловіки) та 30,2 років (жінки), Бучак — 35,6 років (чоловіки) та 39,0 років (жінки), Київ (Щекавиця) — 40,0 років (чоловіки) та 30,1 років (жінки) (Козюба, 2001, с. 36).

Смертність дорослих (у відсотках) в палеопопуляції Мамай Сурка

Вік	Чоловіки	Жінки
15.0-19.9	1.1 (3)	3.4 (10)
20.0-24.9	6.8 (18)	15.9 (46)
25.0-29.9	12.1 (32)	19.0 (57)
30.0-34.9	18.2 (48)	22.1 (64)
35.0-39.9	12.1 (32)	13.8 (40)
40.0-44.9	22.8 (60)	11.7 (34)
45.0-49.9	11.0 (29)	7.2 (23)
Більше 50.0	7.5 (21)	5.1 (15)
	100.0 (243)	100.0 (289)

Жінки, за матеріалами могильника Мамай Сурка, жили на 3,1 роки менше, ніж чоловіки. Подібна ситуація характерна для багатьох палеопопуляцій: за доби бронзи на теренах України різниця між середнім віком смерті чоловіків та жінок коливалася від 4,5 років у населення катакомбної культури до 8 років — в популяціях ямної та зрубної культур (Круц, 1984, с.8, 24, 57). За матеріалами скіфської культури ця різниця складає: в могильниках Ак-Таш — 6,4 роки (Покас, Назарова, Дяченко, 1988, с. 124), Мамай Гора — 7,6 років (Литвинова, 2004, с.49), за доби раннього середньовіччя — 8,7 років (Херсонес II-VII ст.) (Назарова, 2002, с.151, 152), за часів Київської Русі в слов'янських могильниках — від 1,4 (Григорівка) до 9,9 років (Київ, Шекавиця) (Козюба, 2001, с.36). Зменшення віку смертності жінок, у порівнянні з чоловіками, пов'язане з більшою залежністю жінок від поганих санітарних умов життя на поселеннях, особливо під час пологів.

Дослідження статево-вікової структури палеопопуляції Мамай Сурка проведено на підґрунті даних про 532 скелети чоловічої та жіночої статі, у яких вік визначений в інтервалі 5-10 років (Таблиця 3).

Вивчення статево-вікової структури популяції свідчить про те, що найбільша смертність у чоловіків припадає на вік 40-45 років, у жінок — це вік 25-35 років, вірогідно, це вік, на який припадає найбільша кількість пологів, тобто, цей вік є найбільш активним фертильним періодом у жінок цієї популяції. Більша частина жінок помирала у молодому віці: так, до 30 років помирало 38,3 % жінок, а чоловіків тільки 20 %. У віковому інтервалі

20-25 років жінок помирало в 2 рази більше, ніж чоловіків. До 45 років показник смертності у жінок підвищується до 80,9 %, у чоловіків він становить — 76,0 %. Після 45 років рівень смертності у чоловіків стає вищий, ніж у жінок. Значна смертність жінок у молодому віці (25-35 років), а у чоловіків — у зрілому віці (40-45 років) — така демографічна ситуація характерна для багатьох палеопопуляцій (Круц, 1984, с.8, 24, 57; Денисова і др., 1985, с.148-150; Литвинова, 2004, с.50). Деякі інші демографічні показники отримані при вивченні матеріалу з могильника Благовіщенка, але, слід зазначити, що ця серія нараховує невелику кількість скелетів; в похованнях не зустрічаються особи жіночої статі, які померли у віці до 25 років. Змужнілий (25-35 років) та зрілий (35-55 років) вік представлено в жіночій групі порівну, старечий — (55 та вище) — значною кількістю (8 осіб з 20) (Круц, Литвинова, 2003, с.144).

Серед головних характеристик, які відтворюють демографічну ситуацію, важливе місце відводиться параметрам тривалості життя. З метою їх отримання в дослідженні застосовувався один з методів демографічної науки — розрахунок таблиць смертності та побудова графіків на їх основі. Під таблицею смертності в демографії розуміють математичну модель, яка, спираючись на імовірність настання смертності, описує черговість вимирання покоління (реального та умовного) і на основі цього дає можливість визначити середню тривалість життя (Россет, 1981, с.39). Головні елементи, покажчики таблиць смертності називаються біометричними функціями і подаються в таблицях у такому виг-

	Dx	dx	lx	Lx	Tx	ex
0-6,9	461	40,3	100,0	558,8	2055,6	20,6
7-14,9	85	7,4	59,7	447,6	1496,8	25,1
15-19,9	25	2,2	52,2	255,7	1049,2	20,1
20-29,9	180	15,7	50,0	421,7	793,5	15,9
30-39,9	202	17,7	34,3	254,6	371,8	10,8
40-49,9	154	13,5	16,6	98,9	117,2	7,1
50-59,9	33	2,9	3,1	17,1	18,4	5,8
>60	3	0,3	0,3	1,3	1,3	0,0
	1143	100	0,0			

ляді: Dx — число індивідуумів з вибірки померлих у певному віковому інтервалі, dx — відсотковий розподіл кількості смертей в різних вікових інтервалах, lx — відносне число індивідуумів, які дожили до певного вікового інтервалу, qx — вірогідність смерті в кожному віковому інтервалі; цей показник визначає рівень смертності для населення окремих вікових категорій, Lx — число років, прожитих індивідуумами, які дожили до певного вікового інтервалу, Tx — загальна кількість років, що могли б прожити індивідууми, які досягли певного вікового інтервалу, ex — очікувана тривалість життя в кожному інтервалі або середня тривалість подальшого життя тих, хто досяг певного віку. Всі названі показники широко використовуються в демографічних дослідженнях; таблиці смертності побудовані за методом Дж. Ачаді та Й. Немешкері (*Acsadi, Nemeskeri, 1970*). Така характеристика демографічного стану палеопопуляцій є, певною мірою, умовною і використовується лише для аналізу та реконструкції демографічних процесів. Палеоантропологами проведена апробація цих методів демографічного дослідження та оцінка достовірності одержаних результатів на конкретному матеріалі, що датується різними періодами (*Мовсесян, 1984; Денисова и др., 1985; Покас, Назарова, Дяченко, 1988; Гудим-Левкович, Покас, 1990; Потехина, Кислый, 1994; Козюба, 2001; Литвинова, 2004; Козак, 2005*). Результати палеодемографічних досліджень свідчать про перспективність методу таблиць смертності у реконструкції демографічних структур палеопопуляцій.

Джерельною базою демографічного дослідження, з використанням таблиць смертності середньовічного населення Півдня України, стали статево-вікові визначення антропологічного матеріалу з ґрунтового могильника Мамай Сурка, які налічують 1143 скелети. Таблиці смертності розраховані для всієї популяції Мамай Сурка — з урахуванням даних про дитячі, чоловічі та жіночі скелети — всього 1143 індивідууми (Таблиця 4), а також окремо для чоловіків, що нараховують 262 індивідууми (Таблиця 5) та жіночої групи, яка складається з 320 індивідуумів (Таблиця 6). Таблиці смертності дозволяють визначити середню тривалість життя, рівень смертності, вірогідність смерті та очікувану тривалість життя (тривалість майбутнього життя) в різних вікових інтервалах.

Середня очікувана тривалість життя (e_0) популяції Мамай Сурка складає 20,6 років, при рівні дитячої смертності 47,7% (діти до 15 років), що свідчить про дуже високу смертність населення за доби середньовіччя. Для порівняння наводимо дані з інших могильників та збірних серій: у Ківуткалнському могильнику доби бронзи очікувана тривалість життя дорівнює 21,0 рік, дитяча смертність складає 40,9% (*Денисова и др., 1985, с. 149*), в могильнику скифської доби Ак-Таш цей показник на рівні 32,8 років, при невеликій смертності серед дітей 14,7%. Дослідники цього матеріалу вважають, що така низька смертність серед дітей не віддзеркалює об'єктивну ситуацію (*Покас, Назарова, Дяченко, 1988, с. 118, 123*), тому і показник очікуваної тривалості життя дещо завищений в цій палеопо-

	Dx	dx	lx	Lx	Tx	ex
15-19,9	3	1,1	100,0	497,1	2296,8	23,0
20-29,9	53	20,2	98,9	887,4	1799,6	18,2
30-39,9	92	35,1	78,6	610,7	912,2	11,6
40-49,9	93	35,5	43,5	257,6	301,5	6,9
50-59,9	20	7,6	8,0	42,0	43,9	5,5
>60	1	0,4	0,4	1,9	1,9	0,0
sum	262	100	0			

пуляції. Середня очікувана тривалість життя в могильнику Мамай Гора скіфського часу дорівнює 26,9 років, при рівні дитячої смертності 27% (Литвинова, 2004, с.50), в Кам'янсько-Дніпровській групі скіфської культури — 22,8 років, при умовно прийнятому рівні дитячої смертності 50% (Потехина, Кислий, 1994, с.11,12). У популяції Холмське, яка відноситься до черняхівської культури, очікувана тривалість життя дорівнює 23,9 років, при рівні дитячої смертності 33,5% (Гудим-Левкович, Локас, 1990, с.88). Слід зауважити, що в тих популяціях, де рівень дитячої смертності коливається від 40% до 50%, очікувана тривалість життя для всієї групи — трохи більше 20 років.

Очікувана тривалість життя в індивідуумів, що досягли 15-20 років, складає 20,1 рік, тобто, середня тривалість життя, тих, хто дожив до 15-20 років дорівнює 37,6 років. В таблицях смертності, розрахованих окремо для чоловіків та жінок, очікувана тривалість життя чоловіків, які досягли 15-20 років, складає 23,0 роки, у жінок — 18,8 років, тобто, очікувана тривалість життя жінок на 4,2 роки менше. Таким чином, середня тривалість життя чоловіків, що досягли 15-20 років, дорівнює 40,5 років, жінок — 36,3 роки. Таким чином, тривалість життя жінок та чоловіків в популяції Мамай Сурка була дуже низькою.

Для тих індивідуумів, хто дожив до 20-30 років, у живих лишалася тільки половина (50%) одночасно народжених. Найбільша смертність для всієї популяції Мамай Сурка припадає на вік 30-40 років; до цього віку в живих лишається тільки 34,3% одночасно народжених (Таблиця 4). Пік смертності серед чоловіків зафіксований у вікових інтервалах

30-40 років та 40-50 років (майже однаковий рівень смертності), а у жінок — найвища смертність відзначена у вікових інтервалах 20-30 років та 30-40 років (також майже однаковий рівень смертності). У віковому інтервалі 40-50 років живими лишалися трохи менше половини — 43,5% чоловіків (Таблиця 5) та кожна четверта жінка — 24,4% (Таблиця 6).

У популяції Мамай Сурка відзначений високий рівень смертності дітей — 47,7% (діти до 15 років) (Таблиця 4). Для порівняння, наводимо дані з могильників зі значною кількістю статеві-вікових визначень: в Ківуткальському могильнику доби бронзи цей показник сягає рівня 41,2% (Денисова і др., 1985, с.149), в могильнику скіфської культури Мамай Гора — 27,0% (Литвинова, 2004, с.50). Високий рівень смертності у дітей простежується у віці першого дитинства, тобто, від народження до 7 років. У популяції Мамай Сурка він дуже значний і досягає 40,3%, в Ківуткальському могильнику — 31,9%, в могильнику Мамай Гора — 16,4%.

Аналіз загальної таблиці смертності, що була розрахована для дітей та дорослих індивідуумів, показує два періоди, на які припадає найбільша кількість смертей. До них відносяться вік першого дитинства (до 7 років), у цей період смертність сягає 40,3%, та віковий інтервал 20-40 років, у якому рівень смертності дорівнює 33,4% (Таблиця 4).

В цілому, загальна таблиця смертності демонструє дуже низьку середню тривалість життя, яка дорівнює 20,6 років. При такому рівні тривалості життя, до 20 років в живих лишалися трохи більше половини (52,2%) індивідуумів у популяції, до 40 років — у жи-

Таблиця 6
Таблиця смертності популяції Мамай Сурка (жінки)

age	Dx	dx	lx	Lx	Tx	ex
15-19,9	12	3,8	100,0	490,6	1881,3	18,8
20-29,9	114	35,6	96,3	784,4	1390,6	14,4
30-39,9	116	36,3	60,6	425,0	606,3	10,0
40-49,9	61	19,1	24,4	148,4	181,3	7,4
50-59,9	15	4,7	5,3	29,7	32,8	0,0
>60	2	0,6	0,6	3,1	3,1	0,0
sum	320	100	0			

вих лишався тільки кожний третій індивідуум. Відзначений великий рівень смертності у дітей до 7 років та у дорослих у віковому інтервалі 20-40 років. Тривалість життя у жінок, в порівнянні з чоловіками, менше, що є характерною демографічною особливістю палеопопуляцій і пов'язана зі значною смертністю жінок у фертильному (дітородному) віці та поганими санітарними умовами життя на поселеннях. Вірогідність смерті у жінок підвищується після 20 років, найвищий рівень смертності припадає на вік 20-35 років, ймовірно, це самий активний дітородний період у жінок цієї популяції. Після 40 років вірогідність смерті у жінок знижується і лишається такою (в порівнянні з чоловіками) до старості. До 40 років очікувана тривалість життя у жінок значно менша, ніж у чоловіків, а після 40 років— жінки починають переважати чоловіків по цьому показнику.

У популяції Мамай Сурка дещо переважають жіночі скелети, співвідношення становить 1,22, причини цього явища і досі лишаються на рівні дискусії. Відзначемо, що за доби середньовіччя в Європі простежується зменшення рівня диспропорції за ознаками статі.

Співвідношення жіночих та дитячих скелетів становить 1,7, що свідчить про таку ситуацію, коли у кожної жінки помирало, загалом, двоє дітей та для підтримання певної чисельності популяції кожна жінка повинна була народити, вірогідно, 4 — рідше 5 дітей.

У популяції Мамай Сурка відзначений високий рівень дитячої смертності, який наближається до 50%-48,4% (47,7% за розрахунками таблиць смертності) та значний рівень смертності немовлят (діти до 1 року)

— 33,5%. Такі показники, очевидно, віддзеркалюють об'єктивну ситуацію, щодо рівня смертності серед дітей в популяції осілого населення Півдня України за доби пізнього середньовіччя.

Демографічні показники в палеопопуляції Мамай Сурка свідчать про несприятливу ситуацію серед населення та слабку ступінь адаптації до умов життя, котра позначилася на тривалості життя дітей та дорослих за доби пізнього середньовіччя на Півдні України.

Література

- Алексеев В.П. Палеодемография СССР // СА. — Москва, 1972. — № 1. — С. 3-21.
- Алексеев В.П. Демографическая и этническая ситуация // История первобытного общества: Эпоха классовообразования. — Москва: Наука, 1988. — С.294-344.
- Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия: Методика антропологических исследований. — Москва: Наука, 1964. — 127 с.
- Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебедилская Г.В. Влахи. Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). — Москва: Научный мир, 2003. — 132 с.
- Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья (Ранний железный век). — Москва: Наука, 2000. — 133 с.
- Батиева Е.Ф. Новые данные по антропологии некрополя Танаиса // Арсеньева Т.М., Безуглов С.И., Толочко И.В. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981-1995 гг. — Москва: Палеограф, 2001. — С.224-260.
- Батиева Е.Ф. Антропология населения Нижнего Подонья в хазарское время // Донская археология. — Ростов-на-Дону, 2002. — № 3-4 (16-17). — С.71-101.
- Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — Москва: Наука, 1991. — 240 с.
- Богатенков Д.В. Палеодемография могильников Николаевка (Казачкое), Золотая Балка, Неаполь Скифский // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. Па-

леозкология, антропология и археология. — Москва: изд. РАН, 2000. — С.27-35.

Бужилова А.П. Древнее население (палеопатологические аспекты исследования). — Москва: изд. ИА РАН, 1995. — 188 с.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — Москва: Наука, 1975. — 283 с.

Гудим-Левкович О.М., Покас П.М. Про тривалість життя населення черняхівської культури (спроба палеодемографічного дослідження) // Археологія. — Київ, 1990. — № 4. — С.82-90.

Денисова Р.Я., Граудонис Я.Я., Гравере Р.У. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы. — Рига: Зинатне, 1985. — 165 с.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2000. — № 1-2. — С.42-53.

Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. — Запорожье: изд. Зап.ГУ, 1994. — 161 с.

Козак О.Д. Особливості демографічної структури населення середньовічного Києва за даними антропології // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: вид. ПХМ.ДПУ, 2005. — Вип. 16. — С.116-122.

Козюба В.К. Историко-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — Київ, 2001. — №1. — С.29-41.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). — Киев: Наукова думка, 1984. — 325 с.

Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003 — Вип. 5. — С.143-149.

Литвинова Л.В. Палеодемография населения скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора) // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скифо-сарматської археології / Мат-ли Міжнародної наукової конференції. — Київ: Корвін прес, 2004. — С.48-51.

Мовсєсян А.А. Палеодемография Чукотки // ВА. — Москва, 1984. — № 73. — С.87-95.

Назарова Т.А. Палеодемография населения Херсонеса (по данным антропологии) // Северное Причерноморье в античное время. — К 70-летию С.Д.Крыжницкого. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2002. — С.147-155.

Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. — Ставрополь, 1958.

Покас П.М. Средневековое население Среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. — Киев: Наукова думка, 1988. — С.118-127.

Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму.

— Киев: Наукова думка, 1988. — С.118-144.

Потехина И.Д., Кислый А.Е. Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зон Украины // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья: Препринт. — Серия «Скифы: Экономика и история». — № 1. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1994. — С.1-21.

Романова Г.П. Опыт палеодемографического анализа условий жизни населения степных районов Ставрополя в эпоху ранней бронзы // ВА. — Москва, 1989. — № 82. — С.67-77.

Россет Э. Продолжительность человеческой жизни. — Москва: Прогресс, 1981. — 383 с.

Яблонский Л.Т. К палеодемографии населения средневекового города Сарая-Бату (Селитренное городище) // СЭ. — Москва, 1980. — № 1. — С.142-148.

Ascadi G., Nemeskeri I. History of human life span and mortality // Akademiai Kiado — Budapest, 1970. — 346 p.

Ubelaker D.H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. — Taraxacum, 1984. — 172 p.

Weiss K.M. Demographic models for Anthropology // American Antiquity. — 1973. — Memoir, 38 (2 pt 2) 27. — P.1-186.

Литвинова Л.В.

Население Юга Украины эпохи средневековья
(палеодемографические аспекты исследования)

Резюме

Антропологический материал из крупнейшего в Восточной Европе грунтового некрополя Мамай Сурка насчитывает 1143 скелета и является полноценным источником для исследования и реконструкции демографической структуры оседлого населения эпохи средневековья Юга Украины.

Результаты анализа поло-возрастной структуры популяции Мамай Сурка свидетельствуют о высоком уровне смертности — средний возраст смерти для всей популяции (с учетом детской смертности) составляет 18,7 лет, для взрослых — 35,8 лет, средний возраст смерти мужчин — 37,2 лет, женщин — 34,1 лет. Отмечен высокий уровень детской смертности (почти 50%) и значительный уровень младенческой смертности — 33,5%. Таблицы смертности демонстрируют очень низкую среднюю продолжительность жизни — 20,6 лет. При таком уровне продолжительности жизни, до 20 лет в живых оставалось чуть больше половины (52,2%) индивидуумов, а к 40 годам — в живых оставался только каждый третий индивидуум.

Применение разных методов анализа демографических показателей позволило получить объективные данные о средней продолжительности жизни, уровне смертности, выживаемости и ожидаемой продолжительности жизни в различных возрастных интервалах населения Юга Украины в эпоху средневековья.

15.08.2005.

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ р.УДАЙ X-XIII ст.

Давньоруські старожитності середньої течії р.Удай та басейну його правої притоки — р.Перевод (Пирятинський р-н Полтавської обл. і південна частина Прилуцького р-ну Чернігівської обл.) здавна привертали до себе увагу фахівців. Та на разі вся накопичена про них інформація носить, на жаль, здебільшого гіпотетичний характер. Стационарні дослідження цих пам'яток якщо і проводилися, то — недостатньо. Що ж до спроб осмислення місця киево-руських старожитностей басейну Удаю в адміністративно-територіальному устрої Київської Русі, а, тим більше, їх соціального та економічного статусу, то вони почали з'являтися у вітчизняній медієвістиці лише нещодавно (Рычка, 1981, с. 135-136; 1988, с. 87; Приймак, 2003, с. 136-142). До того ж, основним джерелом, а інколи й єдиним, для подібних студій продовжують залишатися лаконічні згадки літописців.

Ці мізерні відомості доповнюються матеріалами розвідок, здійснених в мікрорегіоні автором у 1996-2002 рр.

До найбільш значних і певною мірою вивчених пам'яток X-XIII ст. відносяться залишки літописних "міст" Полкостеня та Пиряти-на*, кожне з яких потрапило в літопис завдяки досить знаковим політичним подіям XII ст., як для Переяславського князівства, так і для Русі в цілому.

У 1125 р., після утвердження в Києві Мстислава Володимировича (зі смертю батька), у Переяславі почав княжити його брат Ярополк. Довідавшись про смерть Володимира Мономаха, половці спробували «полонити» торків — союзників Русі, щоб спільно з ними пограбувати її. Та про їх наміри стало відомо Ярополкові, який вночі увів торків до міста,

змусивши половців повернутися ні з чим. Спробувавши було «повоювати Русь» знову, половці зіткнулися з переважаючим і готовим до бою переяславським ополченням, яке нещадно погнало їх аж до Полкостеня. Не залишивши своїх намірів і після поразки, половці були розбиті Ярополком (ПСРЛ, 1962, с. 296).

Давньоруське городище, яке традиційно ототожнюють з *літописним Полкостенем*, розміщується за 3 км на північний схід від с. Повстин (Пирятинський р-н), в ур. Бурти, на краю другої надзапальної тераси правого берега Удаю. Воно має підовальну у плані форму. Споруджене на поселенні доби бронзи, скіфського часу та селищі X-XI ст. (Супруненко, 2000, с. 236). Площа майданчика — 1 га (120x110 м). Оточене по периметру валом, який, як і центральна частина пам'ятки, подекуди зіпсований відвалами селітроварів. Найкраще збереглася східна частина валу, що досягає висоти 2 м від рівня майданчика; за ним пролягає напівкруглий в плані рів, з чітким трапецієподібним перетином. Ширина рову — 15 м, глибина — 2 м, ширина дна — 8 м. В'їзд розриває вал із західного боку. Культурний шар, товщиною близько 1,2 м, на городищі повністю перемішаний і включає велику кількість фрагментів подрібненого гончарного посуду початку XII — середини XIII ст. (Моргунов, 1996, с. 85-86).

Перший детальний опис і план Полкостеня укладені В.Г.Ляскоронським ще в середині 1890-х рр. (Супруненко, 2000, с. 236). Шоправда, він зазначив наявність на майданчику городища додаткових валоподібних конструкцій, а також великої печі для виварювання селітри (вони чітко помітні і сьогодні), не розуміючи їх призначення: «Городище має

*Питання про локалізацію в межах Пирятинського району літописного Малотина залишається відкритим.

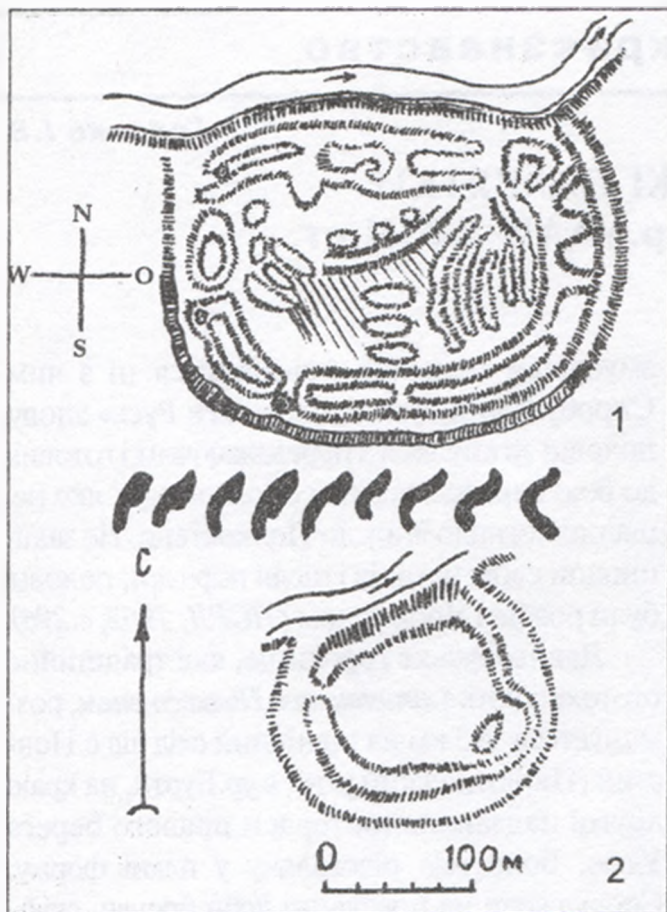

Рис. 1. Повстин:

1 — план літописного Полкостеня, за В.Г.Ляскоронським;
2 — план городища, за Ю.Ю. Моргуновим;

продовгувату, майже овальну форму: воно обмежене так званим подвійним валом (місцями — у східній частині — висота валу більше 6 сажнів, — в інших — близько 3 сажнів), замкнутим із зовнішнього боку широким (близько 6 сажнів) і глибоким (до 2 сажнів у східній частині, в західній — значно менше) ровом.

З середини городище має дещо підвищену північну частину, яка спускається виступом до центру. В західній частині городища знаходиться близько п'яти окремо зведених відрізків валу, незначних за висотою (до 1 сажня); на східній окраїні городища розташовані п'ять паралельних валів, побудованих з півночі на південь. На деякій відстані від них є три досить високі вали, однак — короткі, які розташовані перпендикулярно до вище описаних. У довжину городище має 200 аршинів, у ширину — 100 аршинів*» (Ляскоронский, 1901, с.27) (рис.1:1).

* 1 сажень — близько 2м, 1 аршин — 71,12 см.

** Знайдена поблизу городища пізньоскіфська ліпна посудинка зберігається в Пирятинському КМ.

Як виявилось під час обстежень кінця 1940-х рр., руйнування на пам'ятці спричинені діяльністю тут селітроварного заводу XVIII ст. (Супруненко, 2000, с.236), чого не міг візуально визначити В.Г.Ляскоронський. Тож і первісний вигляд укріплень городища мав бути дещо іншим (рис.1:2).

На схід, захід та південь від лінії валів городища простягається селище, витягнуте зі сходу на захід, вздовж берега ріки. Загальна площа селища — близько 12 га. Більша його частина на даний час інтенсивно розорюється і не охороняється, що є добрим підґрунтям для щорічних візитів до пам'ятки «шукачів скарбів».

Серед підйомного матеріалу: кераміка епохи бронзи та пізньоскіфського часу**, фрагменти ліпного та гончарного посуду X — середини XIII ст. На ріллі звичайними знахідками є шматки залізного шлаку, овруцького шиферу та пряслиця з нього, фрагменти скляних браслетів.

Подібні знахідки містить і культурний шар, що має потужність 0,7-0,8 м. На селищі розкопано давньоруську двоповерхову споруду другої половини XII — початку XIII ст., із заглибиною підкліту квадратної у плані форми (3,4x3,4 м), опущеною в материк долівкою, напівсферичною глинобитною піччю та залишками іншої, котра впала згори під час пожежі (Моргунов, 1996, с.87).

“Городище Повстинське” згадується в актових матеріалах 1428 р., документах 1632-1668 рр., його параметри є у зведеннях Центрального статистичного комітету 1873 р. (Моргунов, 1996, с.87). Не оминули його в описах і Л.В.Падалка та М.О.Макаренко (Падалка, 1914, с.172; Макаренко, 1917, с.4).

Розвідки в «Буртах» проводили І.М.Самойловський, Ф.Б.Копилов, М.П.Кучера, Ю.Ю.Моргунов та І.С.Мельникова (Моргунов, 1981, с.286-287; Мельникова, 1992, с.136-137).

Пам'ятка ввійшла до зведень І.І.Ляпушкіна (Ляпушкін, 1961, с.339-340), О.В.Сухобокова, включена в короткі описи різноманітних довідників (Сидоренко, Михню, Телегін, 1982, с.79; Памятники, 1985, с.45; Кучера, Сухобо-

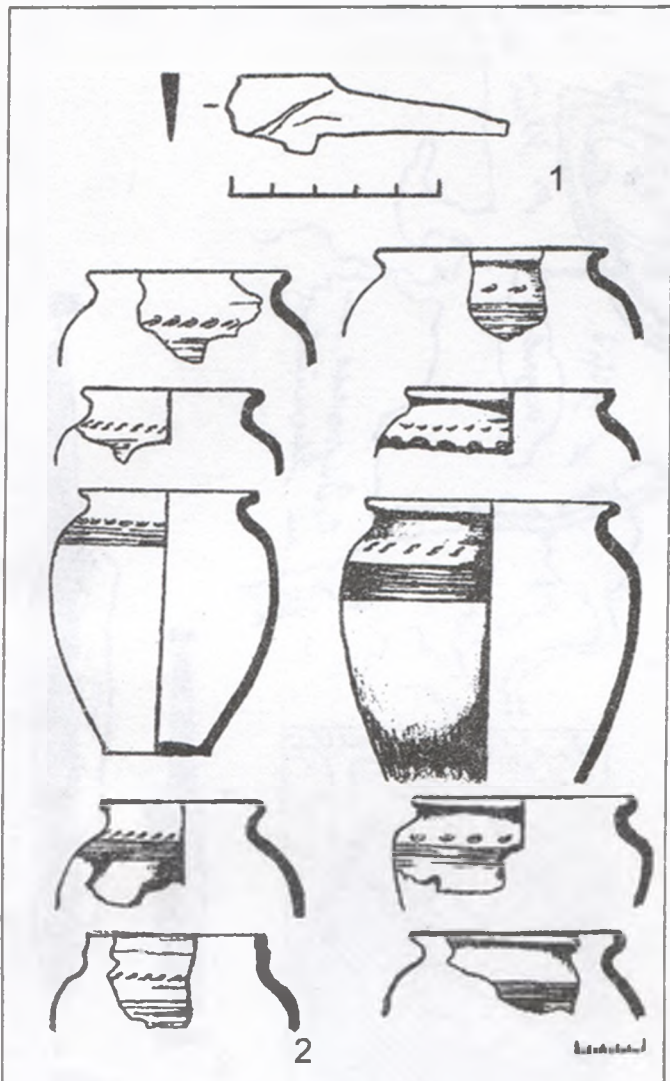

Рис. 2. Повстин. Знахідки із будівлі XII-XIII ст.
(розкопки Ю.Ю.Моргунова):
1 — залізний ніж; 2 — кераміка.

ков и др., 1984, с. 147, №362; Полтавщина, 1992, с. 688).

Матеріали обстежень зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ, Полтавському та Пирятинському краєзнавчих музеях (Моргунов, 1996, с. 87).

Змагання за київський стіл Мономаховичів та Юрія Довгорукого, в ході якого Юрій двічі спромігся захопити Київ, а в 1151 р. поставити свого сина Гліба князем у Переяславі, завершилося “великим княжінням Київським” після смерті Ізяслава Мстиславича, внука Володимира Мономаха.

Захопивши столицю втретє, Юрій Долгорукий оточив себе синами: у Турові посадив Бориса, в Пороссі — Василька, у Вишго-

роді — Андрія. Переяслав, звісно ж, дістався Глібу, однак утвердження його там вимагало насильницького усунення чинного переяславського князя Мстислава Ізяславича, що було аж ніяк не безболісно. Як розповідає Лаврентіївський список літопису під 1305 р., що першим цього разу під княжу руку Гліба відійшов «град» Пирятин (ПСРЛ, 1962, с. 326).

Літописне “місто” Пирятин знаходиться у північно-східному кутку сучасного однойменного районного центру, в ур. Замок, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Удай. Мис, висотою 7-8 м над рівнем заплави, зорієнтований за віссю північ-південь, має протяжність 0,5 км. Він утворений колишнім руслом р. Перевод* та долиною Удаю, поблизу гирла першої річки. Удай, який має досить широку заплаву в цьому місці, омиває східний бік «Замку», що свого часу буквально «нависав» над водою, вдало захищаючи його зі сходу, в той час як р. Перевод і прилеглі до нього болота прикривали Пирятин з півночі і північного заходу. Таким чином, чи не єдиний зручний підхід до “міста” відкривався лише з південного заходу, із суходолу, де і знаходилися штучні перешкоди — насипи валів і рови. Власне самі укріплення міста, як зазначав В.Г.Ляскоронський, були в двох місцях: 1) на «Замку»; 2) на Соборній площі, де пролягала друга лінія укріплень (Ляскоронский, 1901, с. 48-49). На 1927 р. деякі відрізки укріплень ще зберігалися, а до 1946 р. вони вже зникли (Моргунов, 1996, с. 83) (рис. 3:1).

Лінія укріплень давнього Пирятинна добре співвідносилася з особливостями рельєфу, який, у свою чергу, ділив мис на дві частини: північна («Замок») — більш низька, з трьох сторін оточена болотом, та південна (основа мису) — більш висока, розміром 450x250 м (11,3 га) (Моргунов, 1996, с. 83) (рис. 3:2).

Внутрішню лінію укріплень утворював високий вал з глибоким і доволі широким ровом, який тягнувся суходолом по прямій від берега Переводу до Удаю. Він мав два проходи колишніх воріт. Цей вал оточував дитинець, повторюючи контури берега. Аналізуючи

* У наш час р. Перевод впадає в р. Удай поблизу с. Калиновий Міст Пирятинського р-ну.

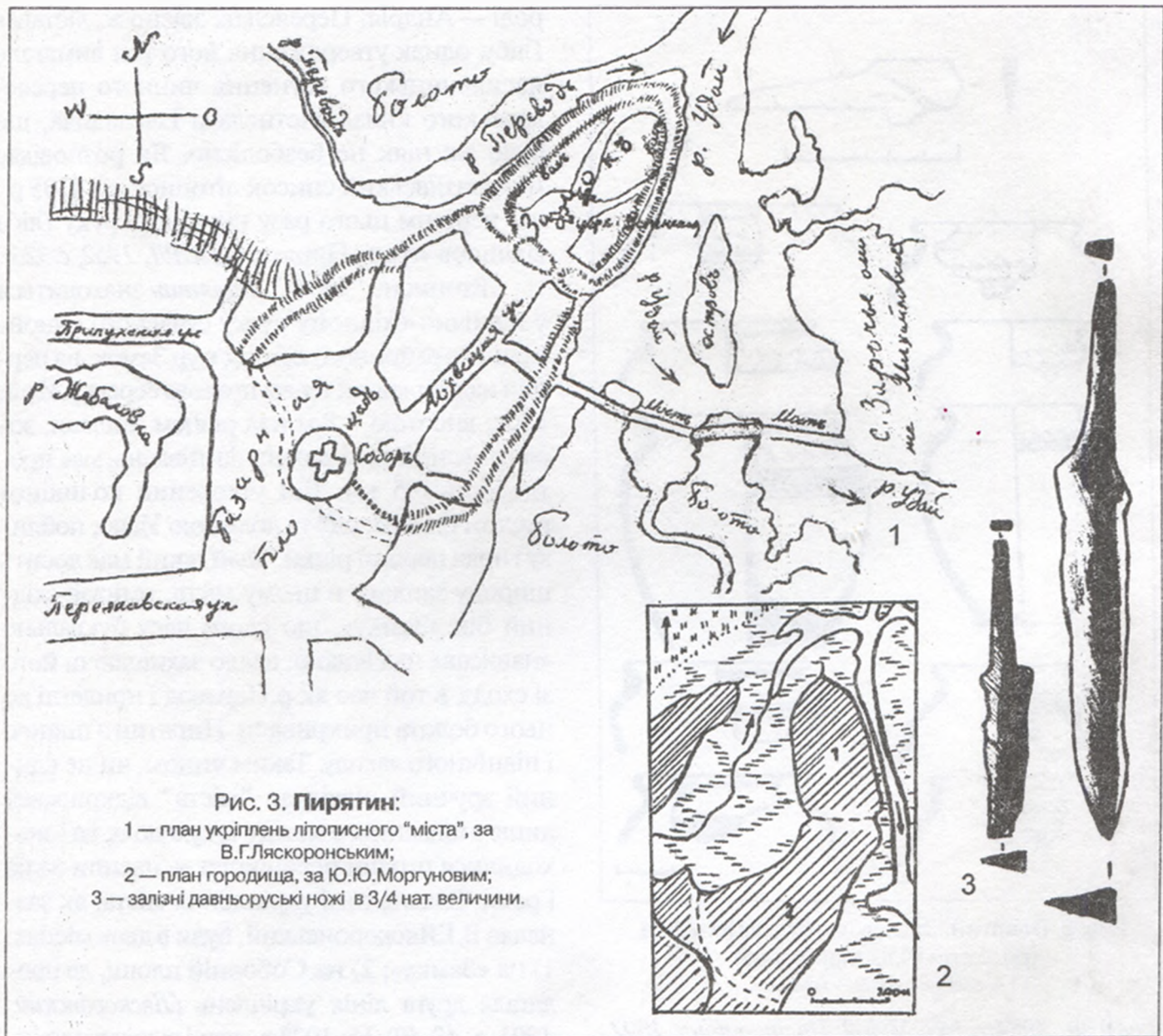

Рис. 3. Пирятин:

- 1 — план укріплень літописного "міста", за В.Г.Ляскоронським;
- 2 — план городища, за Ю.Ю.Моргуновим;
- 3 — залізні давньоруські ножі в 3/4 нат. величини.

перетини залишків валу, В.Г.Ляскоронський зауважував: «він складався із землі, змішаної з кістками, вугіллям, камінням, попелом, піском та ін.» (Ляскоронський, 1901, с.50).

Завдяки опису В.Г.Ляскоронського відомі факти виявлення на поселенні скупчень кісток, інколи навіть масово звалених у господарські ями, «глибоких ям, викладених всередині цеглою», фрагментів гончарного посуду, кахлів XVI-XVII ст., а також старожитностей римського часу (срібні денарії I-II ст. н.е.) (Ляскоронський, 1901, с.50). Виявлялися подібні речі на "Замку" і пізніше. Місцевим краєзнавцем А.А.Святогором, який здійснював нагляд за всіма земляними роботами в 60-80 рр. XX ст., зібрано значну колекцію дав-

ньоруських речей: фрагменти й цілі форми керамічного посуду, зброя, знаряддя праці (залізни і крем'яні). З'ясовано, що культурний шар городища майже повністю перевідкладений, насичений матеріалами XVII-XX ст. Давньоруська кераміка XII-XIII ст. представлена значно скромніше.

Очевидно, в XII ст. в серці літописного Пирятини міг вже височіти і власний храм. Ймовірно, як і його більш пізній правонаступник, що згорів від удару блискавки в 1845 р., він був освячений в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці*.

Другий масив укріплень знаходився на місці базарної площі, з собором Різдва Пресвятої Богородиці посередині. Ще на початку

* Дещо далі, на північ від Успенської «замківської» церкви, стояла ще одна, розібрана у 1770-х рр.

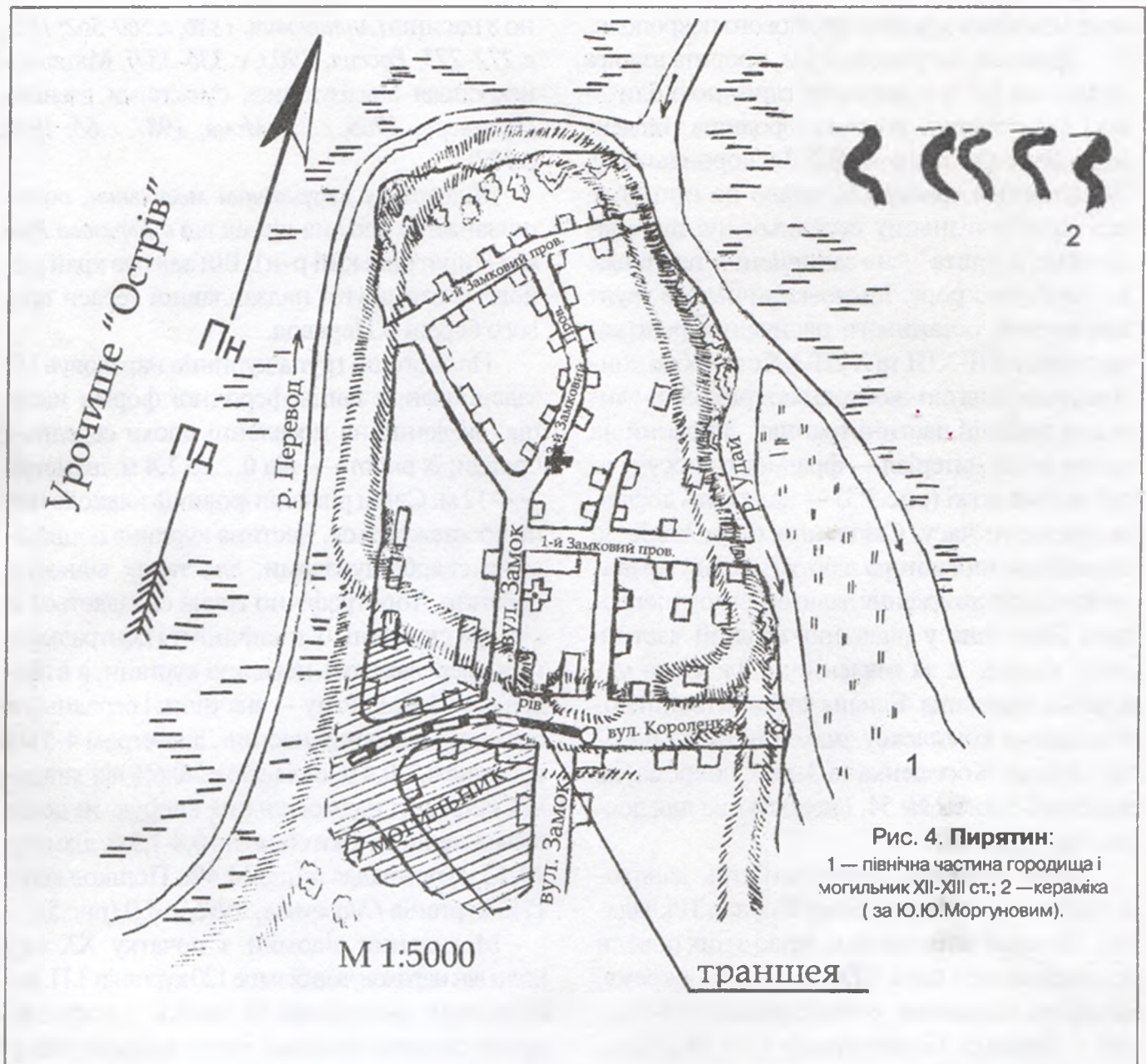

Рис. 4. Пирятин:
1 — північна частина городища і
могилиник XII-XIII ст.; 2 — кераміка
(за Ю.Ю.Моргуновим).

XX ст. залишки укріплень зберігалися поблизу колишньої земської управи, на схід від собору та поряд з колишнім казначейством і синагогою, над долиною Переводу (Ляскоронський, 1901, с.50).

Влаштування укріплень саме тут було викликане наявністю підвищення і замкнутістю простору із заходу болотяною заплавою нині зниклої р.Жабалівка.

Назви деяких околиць — кінців посаду збереглися і до сьогодні: «Слобідка», «Гатка», «Острів» тощо.

Нічого не відомо про час зведення другої черги укріплень, згодом їх слід віднести до кінця XVI-XVII ст., коли князями Вишневецькими було засновано «Михайлів» (Михайлівський замок), назва якого не прижи-

лася (Лазаревський, 1896, с.111-126; 1896а, с.213-228; Николайчик, 1900, с. 84-90; 91-192). На їх основі було сформовано і форштадт XVIII ст.

Вивченням пам'ятки займалися І.М.Самойловський, Ф.Б.Копилов і Ю.Ю.Моргунов (Моргунов, 1981, с.285). Матеріали досліджень увійшли до довідкової літератури (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.79; Полтавщина, 1992, с.658. і т.д). Частина зібраної А.А.Святогором колекції зберігається у Пирятинському краєзнавчому музеї (рис.4:2).

Восени 2003 р. на «Замку», по вул.Короленка, Пирятинським водоканалом, без погодження із органами охорони культурної спадщини, були проведені земляні роботи, під час яких зруйновано близько десятка похо-

вань невідомого раніше ґрунтового некрополя.

Траншея, шириною 0,5 м, прорита вздовж вулиці на 150 м у довжину, глибиною близько 1,5 м, пройшла за валом городища з південного боку (за планом В.Г.Ляскоронського). 2/3 довжини траншеї припало на глинище, відведене у пізньому середньовіччі під кладовище, а решта — на заповнення тепер вже не помітного рову. Темно-коричневий ґрунт заповнення останнього насичений рештками посуду XII-XIII та XVII-XX ст., добре контрастував зі світло-жовтою материковою глиною в західній частині траншеї. Зібраний на цьому місці матеріал — фрагменти посуду та два залізні ножі (рис.3:3) — належить до давньоруського часу. Свідчення старожилів та спостереження автора дають підставу визначити місцезнаходження давньоруського некрополя Пирятин у південно-західній частині мису, відразу ж за південною ділянкою укріплень городища. Більша частина площі поховального комплексу знаходиться на перетині вулиць Короленка та Замок, зокрема, на території садиби № 54, і недоступна для досліджень (рис.4:1).

Другу датувану групу пам'яток давньоруського часу у Середньому Поудай'ї складають курганні могильники, деякі з них почали досліджуватися ще в XIX ст. До неї, зокрема, належить *могильник*, розташований в околицях *с.Линовиця* Прилуцького р-ну Чернігівської обл., в ур.Росоші.

Первісно, значний за кількістю насипів, могильник займав поверхню невисокого плато, обмеженого болотом та ярмом, що впадає з правого боку в заплаву Удаю. На 1886 р. збереглося 40 курганів, висотою близько 1,5 м, які містили по одному широтно зорієнтованому тілопокладенню в неглибоких ямах. Поховання були здійснені в дубових домовинах супроводжувалися намистом, "печатками" і не зімкнутими круглодротовими кільцями. Біля поховань виявлені також і срібні трьохнамистинні скроневі кільця київського типу, із зерню та сканню, а також дрібнозернисте намисто. Поховання датуються часом від рубежу X-XI до XII-XIII ст. (*Моргунов, 1996, с.82*).

Всього в 1886 р. А.Ф.Сабанєєвим, який проводив роботи на пам'ятці, було розкопа-

но 8 насипів (*Антонович, 1886, с.560-562; 1888, с.272-273; Россия, 1903, с.336-337*). Матеріали некрополя аналізувалися сучасними вченими (*Русанова, 1966, с.37; Моця, 1987, с.66; 1990, с.127*).

Відомим є і *курганний могильник*, розташований за 4 км на північ від *с.Березова Рудка* (Пирятинський р-н). Він займає край рівного плато другої надзаплавної тераси правого берега р.Перевод.

На сьогодні група курганів нараховує 111 задернованих напівсферичної форми насипів, зведених на поселенні епохи середньої бронзи; їх висота — від 0,2 до 1,4 м, діаметри — 4-12 м. Сліди рівчаків-ровиків навколо них не простежуються. Частина курганів пошкоджена скарбощукачами, але таких відносно небагато. Топографічно група складається із кількох скупчень. У північному і центральному — переважають невеликі кургани, а в південному і західному — значного і середнього розміру. Найменші насипи, діаметром 4-5 м і висотою 0,2-0,4 м, складають 40,6% від загальної кількості надмогильних споруд, на долю більш-менш високих (висота 0,8-1,5 м, діаметр 10-12 м) припадає лише 14,4%. Пошкоджено 17% курганів (*Моргунов, 1996, с.83*) (рис.5).

Могильник відомий з початку XX ст., коли він нараховував більше 120 курганів. І.П.Закревським розкопано 10 могил, з широтно орієнтованими ямними тілопокладеннями у домовинах, в супроводі кілець та намиста. В ряді випадків під одним насипом зустрічалося по кілька поховань одночасно, а також окремі — "на горизонті" (*АЛЮР, 1900, с.203*).

У 1908-1909 рр два кургани досліджено В.А.Стефановичем. В одному з них, на глибині 1,5 м, виявлено поховання чоловіка в західній орієнтації. Довжина кістяка — «2 аршини». Права рука похованого була випростана вздовж тулуба, ліва — «лежала нижче живота». Домовина не збереглася, проте, на її існування вказували виявлені цвяхи: 2 — «в ногах», 1 — між ніг, вище колін, 2 — «в головах». Всі цвяхи зберегли вертикальне положення. Біля черепа похованого було виявлене мідне кільце (*Лист В.А.Стефановича*).

У другому кургані досліджено два поховання. Перше виявлене на глибині «1,5 ар-

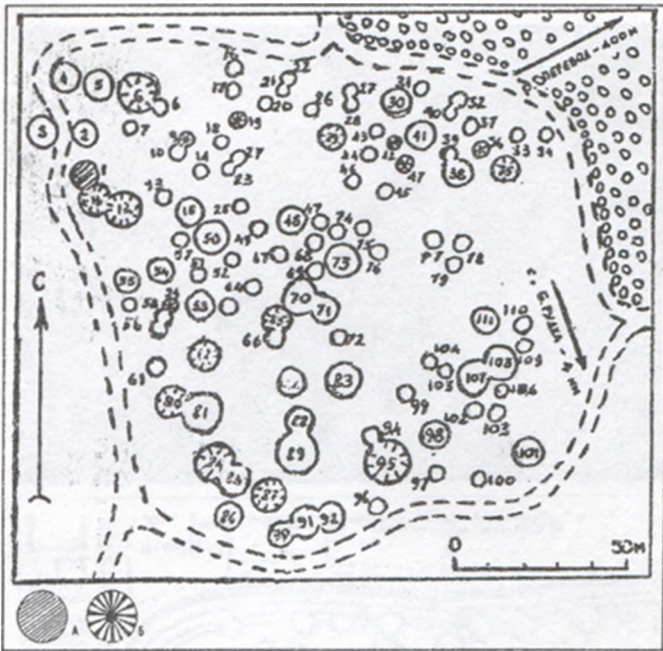

Рис. 5. Березова Рудка:

1 — план давньоруського курганного могильника, за Ю.Ю.Моргуновим;

А — розкопаний курган, Б — пошкоджені насипи.

щини», інше — «2,5 аршини» від вершини насипу. Захоронення здійснені «на виступах». Один з кістяків перекривала кора, інший, очевидно, знаходився у домовині. Поховання здійснені із західною орієнтацією. Поряд зі скелетом одного з похованих виявлене «залізне кільце».

Під час розкопок у насипах обох курганів знайдено уламки давньоруського гончарного посуду X-XII ст. з домішками кварцу в тісті (*Там само*).

Кілька курганів поблизу Березової Рудки самостійно розкопав А.А.Святогор у 1955 р., виявивши в них фрагменти давньоруського посуду того ж періоду та пряслице з овруцького пірофілітового сланцю (*повідомлення А.А.Святогора*).

В 1980 р. Ю.Ю.Моргуновим було знято план могильника і розкопано ще один курган з безінвентарним похованням XII-XIII ст. (*Моргунов, 1996, с.83*). В 2002 р. некрополь оглядав Л.М.Луговою, про що звітна документація в НА ІА НАН України відсутня.

Поряд з городищем поблизу Повстина знаходиться близько десятка курганів — рештки некрополя літописного «міста». Перед Великою Вітчизняною війною місцеві пастухи розкопали один із них і виявили там «кістки

людей та черепки»*. На сьогодні кургани не розорюються і вкриті новітнім задернуванням.

Нарешті, у 2000 р. пошуковим загonom Пирятинського ліцею, на чолі з автором, виявлено невідомий раніше *могильник* давньоруського часу на південній околиці *с.Кроти* (Давидівська сільська рада, Пирятинський р-н), розміщений на другій надзаплавній терасі лівого берега р.Удай. Загальна кількість курганів у групі — 76. Насипи мають різну висоту та діаметр. У східній частині знаходиться, вочевидь, найдавніший із них — доби бронзового віку, який, здається, і визначив місце зведення більш пізніх надмогильних споруд доби розвинутого середньовіччя. По периметру весь комплекс окреслює рів обвалування кладовища. Пам'ятка задернована, проте її західна частина та подекуди центр обрані за місце влаштування сучасних поховань як сільський цвинтар, що призводить до руйнації курганів.

Місцеві жителі здавна називають кургани «Шведськими могилами». Розміщений у центрі, найвищий з давньоруських курганів (№1), із сучасним похованням на вершині, вважається мешканцями села братської могилою шведів, інші ж — відносять до одноосібних, часом до пізніх — «панських». Але в цілому ці пояснення — характерний приклад пануючих в українському селі з XIX ст. уявлень про старожитності власної землі, насамперед, кургани. Назва ж села, вірогідно, мала, якщо не антропонімічне, то суто «археологічне» походження, від наявності поблизу курганів — місцевість «мов кроти порили».

Територія некрополю витягнута в широтному напрямку, його площа 1,8 га (300x60 м).

Для атрибуції та з'ясування часу виникнення пам'ятки було проведено розкопки кургану № 2, який знаходився за 30 м на північний схід від центрального, найвищого насипу давньоруського часу — №1. Жителі *с.Кроти* у переказах називали його похованням, так званого, «золотого коня» (взду похованого тут коня шведського воєначальника нібито була золотою).

* Очевидець та учасник подій — д. Охріменко, пастух з *с.Тарасівка* Гребінківського р-ну Полтавської обл.

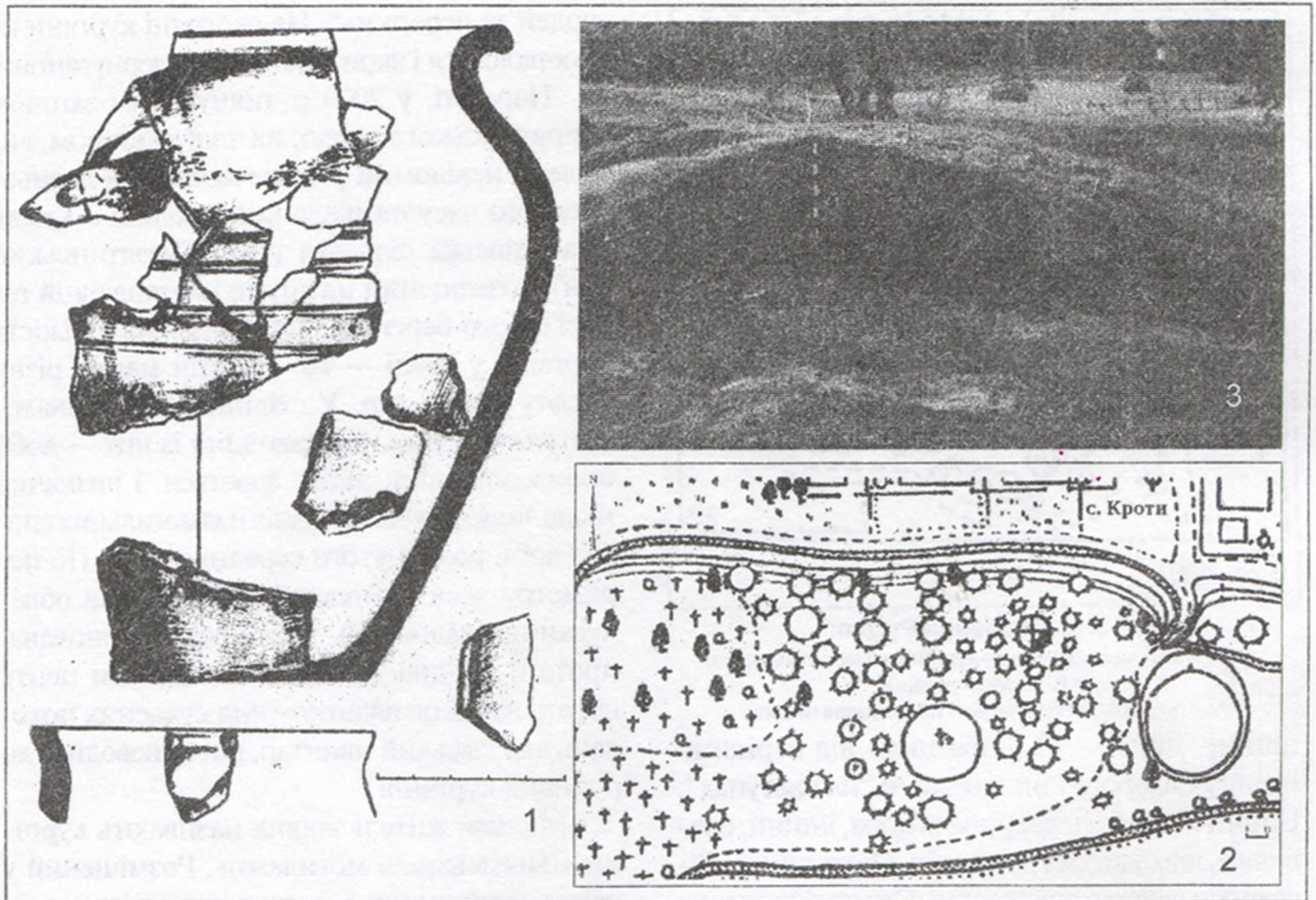

Рис. 6. Кроти: 1 — кераміка X ст. з насипу пошкодженого кургану; 2 — перетин південно-східного сектору дослідженого кургану; 3 — план курганного могильника.

Насип у плані мав округлу форму, діаметр — 13 м та висота — 1 м. Південна пола була більш пологою (курган зводився на схилі). Слідів рову не виявлено. Насип споруджено із чорнозему.

Під час розкопок його південно-східного сектору, виділеного контрольними бровками, на глибині 1 м від вершини-репера виявлені фрагменти давньоруського посуду зі слідами перебування у вогні (уламки вінець гончарних горщиків сірого кольору, стінок та донець цих же посудин). Кілька фрагментів дали можливість відтворити повний профіль гончарного горщика з лінійним орнаментом, з формою, типовою для X ст. (рис.6:1). Як з'ясувалося, курган виявився повністю перекритий похованнями кладовища доби пізнього середньовіччя (лише в південно-східному секторі їх було досліджено чотири, в т. ч. два парних) і одним впускним дитячим (XX ст.) (Головко, 2002, с.120-121) (рис.6:2).

Як правило, поряд із курганными некро-

полями знаходяться порівняно невеликі за площею *селища*, синхронні їм.

У 1959 р. краєзнавець А.А.Святогор і вчитель Кротівської школи І.П.Хорошун в *с.Кроти*, за садом, майже в самій низинній частині населеного пункту, виявили залишки давньоруського селища. На ньому було зібрано типові підйомні матеріали: численні фрагменти гончарного посуду X ст. з лінійним прокресленим візерунком на тулубі і плічках (Щоденник А.А.Святогора).

Збереглося давньоруське *селище* і поблизу *Березоворудківського могильника*: на ньому в 1978 р. під час земляних робіт знайдено кістяний човник для плетіння рибальських сіток; в 1983 р. д. О.Вороною — червоноглиняну візантійську амфору-корчагу та певну кількість гончарного давньоруського посуду, шиферне пряслице.

Як встановлено, в *с.Линовиця* селище потрапило під забудову.

Третю групу давньоруських пам'яток мікрорегіону репрезентують зовсім невеликі і,

ймовірно, недовготривалі поселення з небагатим і малочисельним матеріалом.

До неї слід віднести *поселення*, виявлене на другій надзаплавній терасі правого берега р. Удай, поблизу с. *Гурбениці* Пирятинського р-ну, в ур. Берестина, а також в самому селі, на «Острові» — в 1960 р. (*Щоденник А.А.Святогора*). Ним же відкрито в 1985 р. селище поблизу с. *Дейманівка*, в ур. Селище, на правому березі Удаю (*Оглянуте автором в 2000 р.*).

Такі ж селища знаходяться поблизу сс. *Сасинівка*, *Вечірки* та *хут. Червоний* на р. Перевод: в 1997-1999 рр. вони оглядалися пирятинськими краєзнавцями.

Вказати на можливе місцезнаходження ще не виявлених в цьому районі пам'яток котроїсь із груп можуть і знайдені за різних обставин окремі предмети.

Так, у 1954 р. неподалік с. Давидівка випадково виявлені залізна кольчуга великих розмірів та меч, довжиною близько 1 м. В 1960 р. ці знахідки були передані вчителем І.П. Каневським та його братом М.П. Каневським на зберігання в історичний кабінет місцевої сільської школи. На той час меч вже було спотворено. Подальша доля знахідок невідома.

Під час торфорозробок біля с. Сасинівка в 1955 р. знайдені 5 давньоруських залізних наконечників стріл, довжиною 5-7 см, шириною 2,6 см, стремена (15x10 см) та шматки залізної кольчуги. До 1959 р. ці речі зберігалися в конторі торфопідприємства.

Влітку 1971 р. “в полі” поблизу с. Яцини А.П. Семенченком знайдено мідний амулет — змієвик, який ним було подаровано Ермітажу (*Спасский, 1982, с. 358-359*).

У 2001 р. неподалік від с. Усівка, в ур. Хрести, пирятинський краєзнавець О.А. Рудковський знайшов металеву бляху, орнаментовану в «скандинавському» стилі (*знаходиться у приватному зібранні О.А. Рудковського*).

На завершення огляду старожитностей X-XIII ст. в середній течії р. Удай на Пирятинщині наведемо кілька міркувань щодо адміністративно-територіального підпорядкування відомих за дослідженнями і знахідками давньоруських поселень.

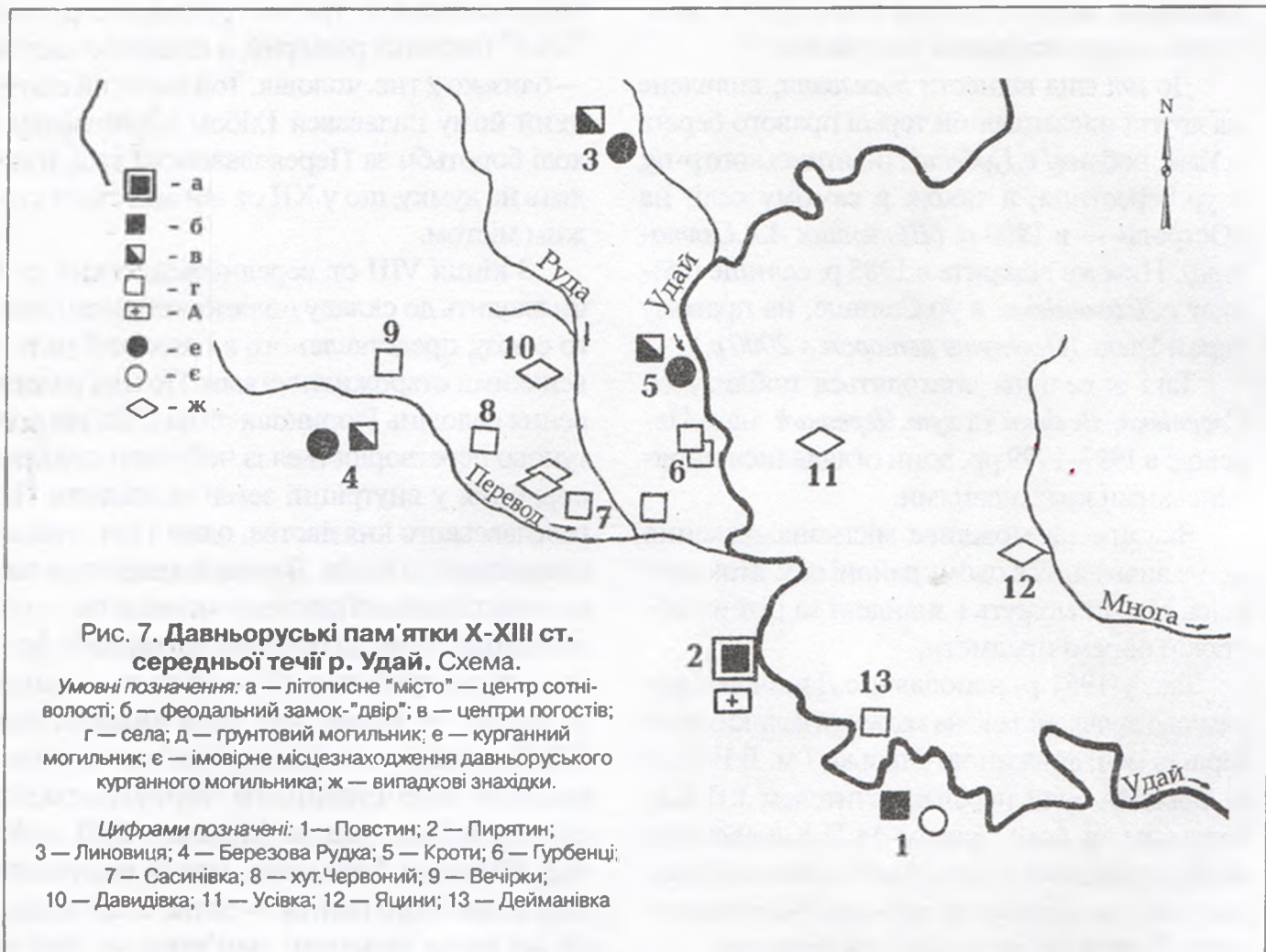
Літописний Пирятин, за класифікацією П.П. Толочка (*Толочко, 1996, с. 175*), може бу-

ти віднесений до третьої групи давньоруських “міст” (середніх розмірів), з кількістю жителів — близько 2 тис. чоловік. Той високий статус, який йому надавався Глібом Юрійовичем в ході боротьби за Переяславський стіл, наводить на думку, що у XII ст. він мав стати княжим містом.

З кінця VIII ст. середньоудайський регіон входить до складу полянського племінного союзу, представленого в археології райковецькими старожитностями. По мірі розширення володінь Рюриковичів на Схід, він поступово перетворюється із небезпечного прикордоння у внутрішні землі окраїнного Переяславського князівства, один з його найзахищеніших районів. В моделі адміністративно-територіальної системи: «князівство — область (майбутнє удільне князівство доби феодальної роздробленості) — волость — сотня — погост — верв», яка була використана В.В. Приймаком для аналізу пам'яток давньоруського часу сусіднього Чорнухинського району на Полтавщині (*Приймак, 2003, с. 136-142*), Пирятин, безумовно, мав би відігравати роль волостного центру — сотні, в яку входили всі вище зазначені пам'ятки на Удаї та Переводі. Пирятинська волость, — як складова частина князівства, — могла брати участь у формуванні котрогось із уділів, як одна із п'яти подібних одиниць (за П.П. Толочком). Цей дослідник констатує, що доля майже кожного такого князівського міста перебувала в руках державних властей. В умовах нестабільної політичної обстановки князі не тільки не могли закріпити за своїм родом те чи інше місто на правах спадкового володіння, а й обґрунтувати своє власне право на нього. Всі вони перебували, фактично, на становищі тимчасових володарів, державних чиновників, обов'язком яких було управління містом та його волостью (*Толочко, 1996, с. 175*).

На відміну від Пирятиня, Полкостень — дещо менше “місто”, в якому мешкало не більше 1 тис. чоловік. У XII-XIII ст. воно, очевидно, еволюціонувало з державного у приватновласницьке, перетворившись на феодальний замок — оплот володінь одного з торкських феодалів-конфедератів, посаджених у Переяславському Посуллі (*Моргунов, 1998*).

У писемних джерелах такий тип населених пунктів, з укріпленою частиною і переважним сільським оточенням, отримав назву «дім» чи «двір» (Толочко, 1996, с.169). Саме в цей період подібні укріплені комплекси, яких на території волості могло бути декілька, і набувають найбільшого поширення.

Селища і курганні могильники, що їх супроводжують, можуть бути ототоженені з місцями розташування літописних «погостів» — центральних поселень сільської округи, де знаходилися спільні ринок, церква, органи общинного управління тощо (Толочко, 1996, с.169), виникнення яких передувало спорудженню міських центрів та феодальних «замків». Невеличкі ж, відносно бідні, поселення, напевно, представляють так звані «села» чи «деревні» — територіальні сільські общини споріднених сімей: «верв» чи «мир» (рис.7).

Література, джерела

Археологическая летопись Южной России. — Киев, 1900. — Т. 2.

Ангонович В.Б. Из археологических поисков по левой стороне Днепра // КС. — Киев, 1886. — Т. 16. — Июль — № 7 — Изв. и зам.

Ангонович В.Б. О раскопке, произведённой г.Сабанеевым в Полтавской губернии // ЧИОНЛ. — Киев, 1888. — Кн. 2. — Отд. I.

Головка І.В. Звіт про археологічні дослідження на території Пирятинського району Полтавської області в 1996-2002 рр. — Пирятин, 2002. — Машинопис; рисунки // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 374. — 121 арк.

Лазаревський А.М. Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. — Киев, 1896. — Т. 52. — Янв. — № 1. — С.111-126.

Лазаревський А.М. Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. — Киев, 1896а. — Т. 52. — № 2. — Февр. — С.213-228.

Лист В.А.Стефановича до А.А.Святогора від 14 травня 1959 р. // Архів Пирятинського ліцею.

Ляпушкин И.И. Днепроовское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 383 с.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные

- (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. // Тр. XI АС. — Москва, 1901. — Т.1.
- Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава: изд. ПУАК, 1917. — 105, XIX с.
- Мельникова І.С. Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» // АЗ ПКМ. — Полтава: ПКМ, 1992. — Вип.1. — Хроніка. — С.136-137.
- Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск : изд. ИА РАН, Курск. гос. обл. музея археологии, 1996. — 160 с.
- Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск: изд. ИА РАН, 1998. — 160 с.
- Моргунов Ю.Ю. Работы Посульской разведочной группы. // АО 1980 г. — Москва: Наука, 1981. — С.286-287.
- Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). — Киев: Наукова думка, 1987.
- Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. — Киев: Наукова думка, 1990.
- Николайчик Ф.Д. Исследования по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // ЧИОНЛ. — Киев, 1900. — Кн. 14. — Вып. II-III. — Отд. III.
- Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914.
- Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Сост. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — 55 с.
- Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. Кудрицького А.В. — Київ: УЕ, 1992. — 1023 с.
- Приймак В.В. Формування елементів територіальної структури Дніпровського Лівобережжя X-XIII ст. (за матеріалами пам'яток батьківщини Г.С.Сковороди) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 — №1/2003. — С.136-142.
- Полное собрание русских летописей: Лаврентиевская летопись по академическому списку. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. — Т.1.
- Россия: Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. Семёнова В.П. — Санкт-Петербург: изд. Девриена А.Ф., 1903. — Т. 7: Малороссия.
- Русанова И.П. Курганы полян X-XII вв. // САИ. — Москва: Изд-во АН СССР, 1966. — Вып. Е1-24.
- Рычка В.М. Генезис Киевской земли (X — первая половина XI вв) // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР / ТД республ. конф. мол. учёных (Киев, апрель 1981г). — Киев: изд. ИА АН УССР, 1981.
- Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XII вв). — Киев: Наукова думка, 1988.
- Сидоренко Г.О., Махню Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наукова думка, 1982. — 108 с.
- Спасский И.Г. Три змеевика с Украины // Славяне и Древняя Русь. — Москва: Наука, 1982.
- Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — 391, 4 с.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археол. карта. — Киев: Наукова думка, 1984. — 196 с.
- Толочко П.П. Київська Русь. — Київ: Абрис, 1996.
- Щоденник А.А.Святогора. — Рукопис, 1959-1961 рр. // Приватний архів О.А.Рудковського.

Головка І. В.
Древнерусские памятники среднего течения р. Удай X-XIII вв.

Резюме

В публикации приводится обзор сведений о памятниках древнерусского времени в среднем течении р. Удай, в административных пределах Пирятинского района Полтавской и Прилукского района Черниговской областей. Сделана попытка анализа структуры низового звена административно-территориальной системы Киевской Руси на примере волости-сотни Переяславского княжества, с центром в древнем Пирятине.

07.01.2003.

Сергеева М. С., Горбаненко С. А.

ШКІРЯНЕ ВЗУТТЯ XVIII ст. З РОЗКОПУ ПО вул. ІГОРЕВСЬКІЙ, 13/5 У КИЄВІ

У липні — серпні 2001 р. загоном Подільської постійно діючої археологічної експедиції ІА НАН України проводились дослідження на ділянці за адресою: вул. Ігорівська, 13/5 (ріг вулиць Ігорівська і Набережно-Хрещатицька — рис. 1). Загальна досліджена площа складала 120 кв. м. Розкопки велися на глибині від 2,7-3 м до 5-6 м. Вище 2,7 м залягало будівельне сміття, з великою кількістю цегли та дерева — залишки конструкції зруйнованого будинку середини ХІХ ст.

Досліджуваний на ділянці культурний шар, що лежав під нашаруваннями будівельного сміття ХІХ-ХХ ст. потужністю близько 2,5 м, представляв собою житлові горизонти ХVІІ-ХІХ ст. Всього їх виявлено дев'ять. Третій зверху, який фіксувався на глибині близько 3,1-3,7 м від рівня сучасної денної поверхні, є найцікавішим за речовими знахідками. Цей горизонт знаходився безпосередньо під нашаруваннями кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. і добре відрізнявся від них за кольором та структурою. Це був інтенсивно забарвлений темно-брунатний щільний гумус. У північній частині розкопу горизонт 3 майже повністю складався з суцільного прошарку органіки потужністю 25-30 см. Склад цього прошарку можна визначити як кінський навіз, із включеннями соломи. У межах розкопу ділянку з таким прошарком зафіксовано на площі близько 30 м кв.

Серед датуючих матеріалів, що походять з горизонту 3, слід назвати вироби з гутного скла та кераміку, у тому числі підсвічник на високій ніжці та тарілки, покриті зсередини зеленою поливою та з поліхромним розписом (Сагайдак, Сергеева, Горбаненко, 2003, с. 38-40). За вказаними знахідками горизонт 3 датується серединою — другою половиною

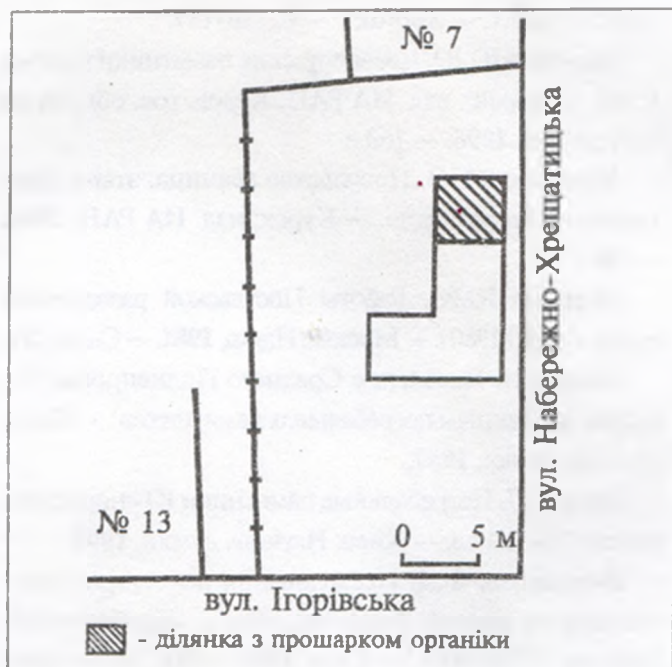

Рис. 1. Ситуаційний план розкопу на Подолі.

ХVІІІ ст, тобто, фінальною добою Гетьманщини.

Особливості структури горизонту та топографія розкопу свідчать про те, що досліджена ділянка у період, коли сформувався горизонт 3, могла відноситися до заднього двору садиби, або безпосередньо до вулиці. Залишки невеличкого дерев'яного льоху, який було зафіксовано у межах згаданої ділянки, у горизонті більш ранньому, але також продатованому ХVІІІ ст., свідчать на користь першого припущення: навряд чи льох могли б побудувати поза межами садиби.

Наявність в культурному горизонті великої кількості органіки сприяла збереженню у ньому матеріалів, що, за звичайних обставин, не зберігаються у ґрунті й тому не дуже добре відомі з археологічних досліджень. Зокрема, це вироби з дерева та шкіри. Серед них відзначимо дерев'яний поплавок у вигляді диску з отвором посередині та залишки шкіряного взуття.

Слід відзначити, що пізньосередньовічне взуття рядових киян (і взагалі мешканців міст) залишається недостатньо дослідженим. Навіть в узагальнюючих працях, що підбивають підсумки вивчення одягу українців, йому не приділено достатньої уваги. Звичайно, як традиційне українське взуття згадуються або чоботи, або, якщо йдеться про вбрання незможних верств населення, найпростіші виробу типу постолів (Калашникова, 1986, с.117-118; Ніколаєва, 1999, с.78), іноді також черевки, які розглядаються як суто міське взуття (Ніколаєва, 1999, с.83). При цьому, як основне джерело реконструкції використовуються майже виключно аналогії ХІХ ст., відомі з етнографії.

На сучасному етапі вивчення історичної минувшини взагалі склалася ситуація, коли “рядові” матеріали ХVІІ-ХVІІІ ст. археологами ще майже не досліджуються, а етнографами враховуються лише частково. А тимчасом інформаційні можливості шкіряного взуття виходять далеко за межі інтересів істориків одягу. Вони дають багато даних для етнографів, антропологів, фахівців у галузі палеопатології тощо, що продемонструвало, зокрема, вивчення залишків шкіряного взуття ХVІ-ХVІІІ ст. з Москви (Осипов, 2003, с.17-30).

Щодо київських старожитностей цього часу, відсутність уваги до артефактів такого роду значною мірою викликається незадовільним станом збереження та вивчення пізньосередньовічних знахідок. Достатньо сказати, що археологічні залишки рядового взуття, як правило, репрезентовані їхніми металевими деталями, зокрема, підківками на каблук, які не дають можливості уявити вигляд речі у цілому. Одна така підківка походить і зі згаданого розкопу. Тому введення до наукового обігу автентичних побутових речей цього періоду, особливо, коли йдеться про такі рідкісні знахідки, як виробу з органічних матеріалів, видається корисною і цікавою для дослідників.

Кількість фрагментів шкіряного взуття, знайдених на розкопі, порівняно невелика: три підошви, верхня частина, що збереглася

фрагментарно, окремі обрізки шкіри. Шкіра у сучасному стані має темно-бурий колір, вона дуже висохла, тому розміри деталей взуття, які подано далі, не відповідають первісним, спочатку дещо більшим.

Підошви. Перша зі знайдених на розкопі підошов (рис.2:1) мала гострий загнутий доверху носок та закруглену п'ятку. Її довжина складала 21,2 см, ширина — 5,1 см спереду та 4,4 см в задній частині. Збереглися сліди прошивки у вигляді дірочок від голки: у передній частині підошви довжина стіжка дорівнювала 0,7 см, для п'ятки стіжок був дрібним — всього 1,5 см завдовжки. Із зовнішнього боку на п'ятці вздовж стіжків простежується достатньо глибокий надріз шкіри, нанесеним гострим лезом, який дозволяв втопити стіжок і подібним чином зберегти його від стирання під час пересування.

Друга підошва була аналогічною першій (рис.2:2) за зовнішнім виглядом та конструктивними особливостями, включаючи неоднакову довжину стіжків, якими були прошиті її передня та задня частини. Проте, ця підошва мала дещо більші розміри: довжину 27,3 см та ширину 6,4-5,7 см. Шкіра на п'ятці залощена. Можна припустити, що це сліди зношеності взуття. Підошва надірвана по надрізу на п'ятці вздовж прошивки. Обидві підошви було зроблено з відносно грубої шкіри, близько 3 мм завтовшки.

Третя з деталей нижніх частин взуття (рис.2:4) мала закруглені п'ятку і носок. Її довжина складала 19 см, а товщина — близько 1 мм. Залишки прошивки фіксуються лише на задній половині, у передній частині їх не було, тобто, згадана деталь пришивалася не повністю, а лише закріплювалася на п'ятці. Такий спосіб використання, як і невеличка товщина шкіри, дозволяють кваліфікувати цей зразок як внутрішню деталь нижньої частини взуття типу устілки.

Верхня частина взуття у суцільному вигляді, ймовірно, була зшита з двох або кількох несиметричних шматків шкіри. Фрагмент, що зберігся (рис.2:3), був шматком шкіри, з якого

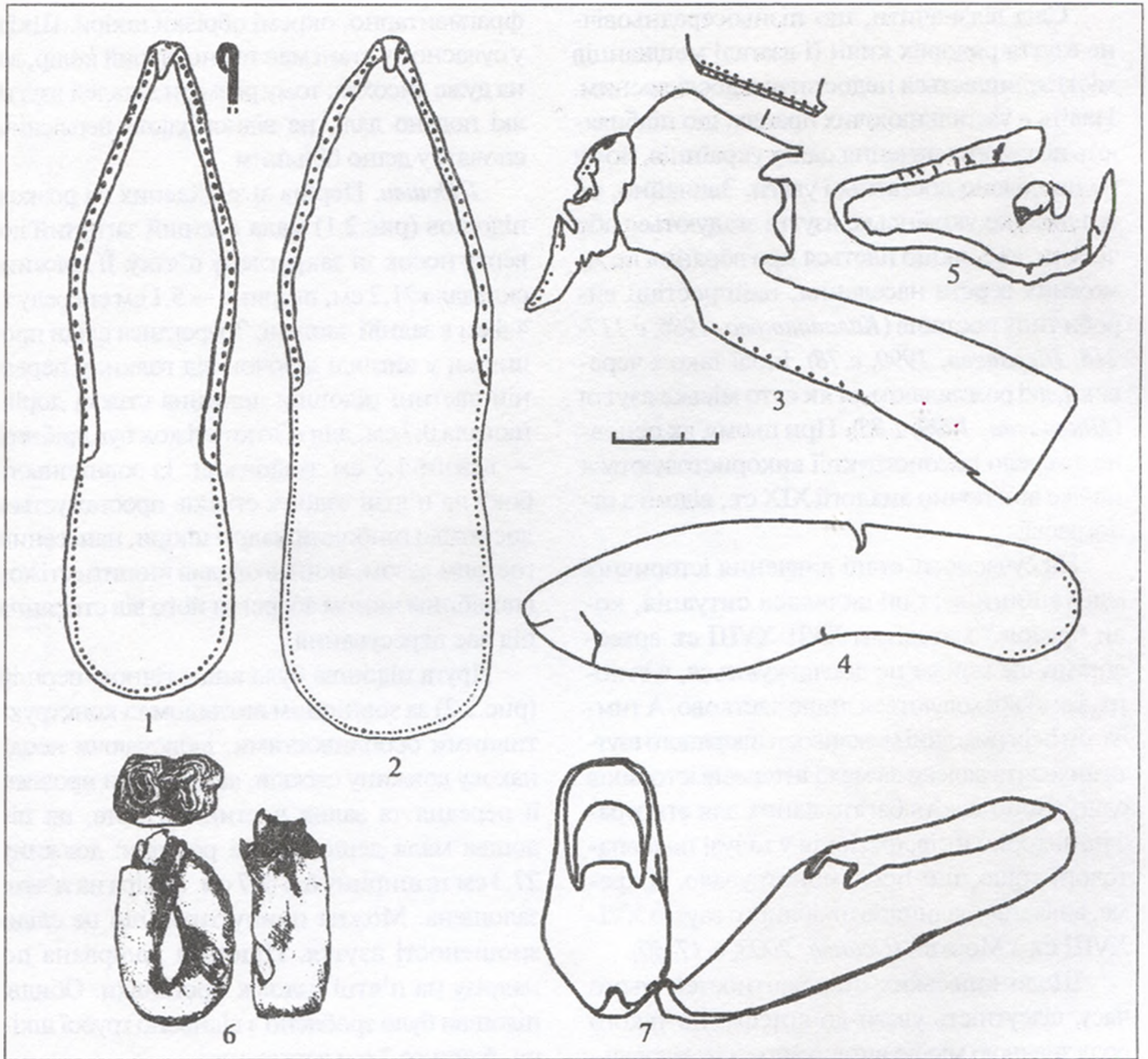

Рис. 2. Київ, Поділ. Шкіряне взуття XVIII ст.

1-6 — залишки шкіряного взуття з розкопу; 7 — варіант його реконструкції.

викроювалася бокова частина та майже цілком верх виробу. Верх мав фігурне оформлення: два напівкруглі вирізи з язичком посередині. Носок пошкоджений, можна припустити, що він був закруглений. Довжина всього фрагмента складала 15,6 см, ширина по верху — 7,7 см, по краях низу боковини фіксувалися сліди стіжків довжиною 0,6 см. Шкіра мала товщину — близько 2 мм. Збоку верхньої частини збереглися сліди стіжків, які прошивали шкіру навскіс: подібним чином з нею саме тут з'єднувався інший шматок шкіряної деталі, пришитий упритул. Ремінців для кріп-

лення на носі цей різновид взуття не мав: розрізи, крізь які вони могли пропускатися, відсутні. Не простежувалось також слідів декоративного оформлення у вигляді вишивки або аплікації.

Невизначені шкіряні деталі. Крім фрагментів взуття, функціональне призначення яких не викликає жодного сумніву, з горизонту 3 походять також кілька невизначених фрагментів шкіри (рис.2:5, 6). Серед них, насамперед, слід відзначити невеличкий рулон, звернутий з кількох стрічок шкіри, довжиною близько 12,5 см (рис.2:6). Верхня з них

має один із повздовжніх країв, обрізаний фігурно — у вигляді дрібної хвилі. Можливо, це якась заготовка або залишки шкіряного виробу, але не обов'язково взуття. Знайдено також невеличкі невиразні обрізки шкіри — як досить товстої, так і тоненької.

Судячи з невеликих розмірів деталей, все описане взуття було жіночим. Воно належало до легкого взуття, виготовленого з м'якої шкіри на низькій шкіряній підшві, типу відкритих туфель. Відсутність декоративного оформлення дозволяє кваліфікувати їх як повсякденне вбрання. Туфлі вказаного типу належали до традиційного взуття городянок: деталі від них або подібного до них взуття зустрічаються ще серед давньоруських старожитностей. Щоправда, всі давньоруські туфлі, відомі з археологічних джерел, належали до святкового вбрання, на що вказують сліди вишитого орнаменту, які зазвичай на них залишаються (*Брайчевська, 2001, с.984*). Пізніше, судячи з описаних вище знахідок, туфлі переходять до розряду речей повсякденного вжитку. За зовнішнім виглядом, мабуть, давньоруські та пізньосередньовічні туфлі не дуже відрізнялися між собою. Так, у давньоруському місті Звенигороді Галицькому було знайдено залишки туфлі на м'якій підшві, яка мала гострий носок та округлу п'ятку (*Свешніков, Брайчевська, 1990, с.129*), як і описані вище зразки XVIII ст.

Матеріали, отриманні під час досліджень на вул.Ігорівській, дозволяють виділити, принаймні, два види туфель XVII-XVIII ст., що трохи відрізнялися за зовнішнім виглядом — з гострим та закругленим носком, обидва — на м'якій підшві. Варіант реконструкції зовнішнього вигляду туфлі XVIII ст. з гострим носком вміщено на малюнку (рис.2:7). Таке взуття поза домівкою могли вживати переважно влітку.

Умови знахідки фрагментів взуття та стан їхньої збереженості, насамперед, сліди пошкодження та зношеності на одній із підшов, залишки скріплення верхньої деталі з іншою, дозволяють припустити, що це не заготовки для нового взуття, а деталі старих речей, які були кинуті на задньому дворі садиби чи смітнику вже після того, як відслужили свій вік.

Література

- Брайчевська О.А. Одяг // Історія культури давнього населення України. — Т. 1. — Київ: Мистецтво, 2001.
- Калашникова Н.М. Одежда украинцев // Древняя одежда народов Восточной Европы. — Москва, 1986. — С.117-118.
- Николаева Т. Вбрання // Українці. — Т. 2. — Київ-Опішня: Українське народознавство, 1999.
- Осипов А.О. Кожаная обувь: информационные возможности археологических коллекций (по материалам раскопок в Москве) // РА. — Москва, 2003. — № 2. — С.17-30.
- Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Горбаненко С.А. Археологические работы в Киеве по ул.Игоревской, 13/5 в 2001 г. // АБУ за 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.38-40.
- Свешніков І.К., Брайчевська О.А. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького. — Археологія. — Київ, 1990. — № 3.

Сергеева М.С., Горбаненко С.А.
**Кожаная обувь XVIII в. из раскопа по
ул. Игоревской, 13/5 в Киеве**

Резюме

Публикуются находки деталей кожаных изделий XVIII в., обнаруженных при раскопках на Киевском Подоле, по ул.Игоревской. На основе этнографических и археологических аналогий приводится вариант реконструкции общего вида обуви, бытовавшей в среде городского населения Киева.

08.03.2004 .

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У ПОЛТАВІ ТА ПОЛТАВСЬКОМУ РАЙОНІ

Восени та взимку 2003 р. Полтавським загonom археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації здійснені обстеження пам’яток археології у північно-східній та південній частинах території міста Полтави і прилеглий частині Полтавського р-ну Полтавської обл. (Тахтаулівська, Кротенківська, Ковалівська, Щербанівська сільські ради), в басейнах р.Ворскла та її лівобережних і правобережних приток — рр.Полузір’я, Говтвянчик, Коломак і струмків (рис.1-3), з метою підготовки археологічної частини “Зводу пам’яток історії та культури”

Здійснений огляд території пам’яток *de visu*, фотофіксація, картографування і зняття планів археологічних об’єктів, визначення їх сучасного стану збереження.

Дослідження старожитностей на території м.Полтава й околиць вже налічує понад 175 років. Їх історіографічний аналіз вміщено у кількох спеціальних працях (Супруненко, 1988, 24 с.; 1998, с.5-10; 1999, с.21-23). Разом із тим, дослідницький потенціал пам’яток території та округи міста далеко ще не вичерпаний. Свідчення тому знаходимо у численних публікаціях ряду дослідників останніх років. До речі, бібліографічний огляд цих наукових праць нещодавно оприлюднений друком (Тітков, Малікова, 2003, с.59-69).

Розвідками виявлені матеріали, що репрезентують різноманітні археологічні культури та історичні епохи, їх культурно-хронологічна характеристика є наступною:

Неоліт: *Верхоли*, місцезнаходження; *Марки I*, поселення.

Енеоліт-бронза: *Верхоли*, місцезнаходження; *Дублянщина*, місцезнаходження; *Марки I-II*, поселення; *Побиванка*, поселення; *Триби*, поселення.

Скіфський час: *Гора*, поселення, групи курганів; *Дальні Яківці*, група курганів; *Інститутська гора*, поховання, кургани; *Крутий Берег*, поселення; *Марки III*, поселення; *Патлаївка I-III*, поселення, група курганів; *Побиванка*, група курганів I; *Половки*, поселення.

Ранньоримський час: *Марки I, III*, селище; *Побиванка*, селище; *Триби*, поселення.

Пізноримський час: *Крутий Берег*, селище; *Побиванка*, селище.

Салтівська культура: *Верхоли*, місцезнаходження.

Роменська культура: *Інститутська гора*, *Парк Перемоги*, поселення.

Кургани: *Гора*, *Дальні Яківці*, *Інститутська гора*, *Кротенки*, *Патлаївка*, *Побиванка*, *Шмигли*.

Об’єкти XVIII ст.: *Полтава*, вул. *Південна*, рештки цегельного заводу.

Загалом, обстежені пам’ятки є здебільшого відомими у фаховій літературі, тому зупинимось на конкретному описі кожної з них коротко, особливо, курганів. Крім того, зробимо наступні кроки для подальшого введення до наукового обігу тих об’єктів, що мають наукову перспективність для ймовірних стаціонарних розкопок.

Обстеження окремих пам’яток у Полтаві та в окрузі

р.Ворскла, правий берег

Кротенки, с., Кротенківська сільська рада, Полтавський р-н (*правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро*).

1-3. Кургани. Кілька розораних насипів курганів розташовано в околицях села. Вони складають три мікрогрупи.

Курган I — розораний, висотою 0,8 і діаметром близько 20 м, знаходиться за 0,55 км на захід-південний захід від села, на панівному вододільному підвищенні двох водозборів — рр.Ворскла і Полузір’я (рис.2: 2). Поряд помітний незначний, дуже розораний курганоподібний насип, висотою близько 0,25 м і діаметром 10 м.

Курган II — ще один розораний насип, висотою до 0,5 м і діаметром 22 м, розташований на підвищенні плато четвертої тераси, за 0,3 км на південний захід від села. На південь від нього, у 20-30 м, помітні два курганоподібні пагорби, можливо, рештки дуже розораних насипів курганів, висотою 0,2-0,3 м при діаметрі 8-10 м (рис.2:3).

Курган III — також розораний, знаходиться в 0,8 км на захід — північний захід від села, на підвищенні вододільного плато. Висота — 0,6 м, діаметр — 17х20 м (рис.2:1). На північний схід від нього помітні рештки знищеного оранкою кургану, від якого залишилася лише сутлинкова пляма розтягнутого викиду. Більший курган відомий на поч. XX ст. як Могила Висока.

Всі згадані вище кургани позначені на „Плане сучасних окрестностей г.Полтавы, включающих место переправы армии Императора Петра I через р.Ворсклу и поле сражения 27 июня 1709 г.”, знятому в червні 1909 р. штабс-капітаном О.Мі-

Рис. 1. Схема території м.Полтава та околиць, охоплених розвідками 2003 р.

Кротенки: 1-3 — кургани; **Побиванка:** 4 — група курганів I; 5 — група курганів II; 6 — поселення, кургани; **Патлаївка:** 7-9 — поселення I-III; 10 — група курганів I; **Дальні Яківці:** 11 — група курганів I; **Полтава, Інститутська гора:** 12 — рештки курганів; 13 — залишки поселення; 14 — кургани та залишки цегельного заводу XVIII ст.; **Гора:** 15 — поселення; 16 — кургани I; 17 — група курганів II; **Шмиглі:** 18 — курган; **Марки:** 19-21 — поселення I-III; **Крутий Берг:** 22 — поселення; **Дублянщина:** 23 — місцезнаходження; **Верхоли:** 24 — сліди різночасового поселення; **Триби:** 25 — поселення; **Половки, м-н:** 26 — поселення

хельсоном, примірник якого зберігається в фондах Музею-заповідника „Поле Полтавської битви”, а також на „Рекогносцировка поля Полтавской битвы 1909 года” капітана І.Соколовського (МЗ ППБ, інв. №1690 о.ф.) (рис.5).

Кургани мають відношення до спорудження поряд польових укріплень Першого укріпленого табору військ Петра I напередодні битви. Насипи включені до опису курганів Г.О.Сидоренко, оглядалися нею в 1945 р. (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.82.).

Побиванка, кол. с. — сучасне с-ще, тер.Київського р-ну м.Полтава, Полтавська міська рада — Полтавський р-н (правий і лівий береги струмка Побиванка — лівий берег р.Полузир'я — правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

4. Група курганів I — відома археологічна й історична пам'ятка „Поля Полтавської битви”, — пов'язана зі спорудженням на одному з найбільших насипів 1909 р., поряд із Зіньківською дорогою, пам'ятника „Шведам від шведів” (Супруненко, 1998, с.52).

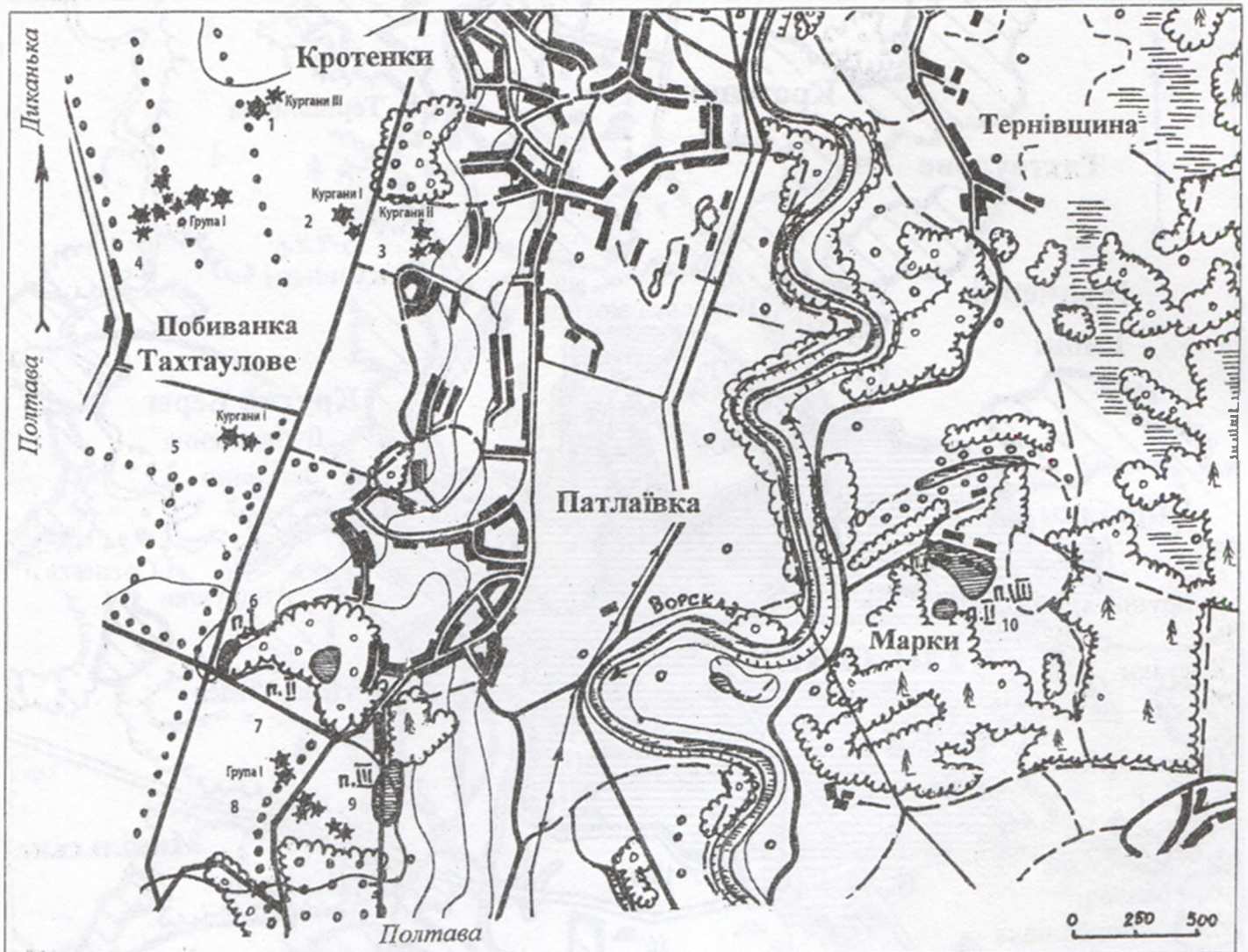

Рис.2. Схема території м.Полтава та околиць, охоплених розвідками 2003 р.

Кротенки: 1-3 — кургани; Побиванка: 4 — група курганів I; 5 — кургани II; Патлаївка: 6-7, 9 — поселення I-III; 8 — група курганів I; Марки: 10 — поселення I-III.

Кургани відомі за обстеженнями члена ПУАК О.В.Ліперовського, який 1904 р. провів на обраному під зведення пам'ятника насипу розкопки траншеєю і виявив накатник поховання скіфського часу (Ліперовський, 1907, с.276-278). Після цього роботи були припинені, а курган — досипаний. На його вершині встановили гранітну стелу, привезену зі Швеції. Відтоді два найбільші насипи курганів групи позначалися на вказаних вище схемах, а також картах мірилом від 1:100 000 см та більш крупномасштабних. В 1985 р. група оглянута І.М.Кулатовою (Кулатова, Супруненко, 1985, арк. 17), в результаті чого серед посівів сільськогосподарських культур відзначені три кургани (Супруненко, 1988, с.6; Кулатова, 1991, с.114; Кулатова, Супруненко, 1992, с.35-36).

В ході обстежень встановлено, що курганів у складі групи значно більше, а відтак укладений новий її прсмірний план та опис.

Отже, група курганів займає вершину вододільного плато рр.Ворскла, Полузир'я та струмка Побиванка (підвищення правого берега край витоку останнього), за 0,3-0,6 км на північний схід — північ від селища (кол. село у складі Тахтаулівської сільської ради)

(рис.1:4; 2:4). Група витягнута широтним ланцюжком вздовж долини струмка на відстань 0,25 км. Перерізається лісосмугою. Розташована за 0,2 км на схід від шосе мм.Полтава-Зіньків. До першого кургану прокладена бетонована доріжка. Саме на ньому і встановлено пам'ятник „Шведам від шведів”. Група складається з 8-ми насипів, шість з яких розорюються. Їх висота — 0,25-2,50 м, діаметр — 10-40 м.

З огляду на знахідки О.І.Ліперовського та характер конструкції насипів, позначений наявністю материкових викидів кільцевої форми, близькість до двох поселень скіфської доби — поблизу Кротенок і Патлаївки (пункт I), група належить до числа курганних некрополів скіфського часу.

5. Група курганів II виявлена на протилежному вододільному підвищенні лівого берега струмка Побиванка і правого берега р.Ворскла, за 0,65 км на південний схід від селища Побиванка та в 0,7 км на захід від с.Патлаївка (рис.1:5; 2:5). Складається з 2-х насипів — помітного і задернованого кургану № 1 і ледь „животіючого” розораного насипу № 2. Висота першого кургану — близько 1,2 м, діаметр — 20 м; другого — 0,25 м при діаметрі 10x12 м.

Кургани позначені на „Рекогносцировка поля Полтавской битвы 1909 года” капітана І.Соколовського (МЗ ППБ, інв. №1690 о.ф.) (рис.5).

6. *Поселення черняхівської культури*, відкрите розвідками І.М.Кулатової та О.Б.Супруненка 1985 р. (Кулатова, Супруненко, 1985, арк.18-19; Кулатова, Супруненко, 1992, с.36-37), неодноразово згадувалося у літературі (Кулатова, Супруненко, 1993, с.55; Рейда, 2003, с.119-120, № 26).

Поселення займає чотири похилих миси правого й лівого берегів струмка Побиванка, утворенні впадінням з обох боків двох невеликих струмків, за 0,25 км на південний захід від селища Побиванка та 0,20 км на південний схід від господарських споруд на околиці с.Тахтаулове. Територія пам'ятки знаходиться в адміністративних межах Тахтаулівської сільради і на межі Київського р-ну м.Полтава (рис.1:6). Пам'ятка займає миси висотою 1,5-3,5 м над рівнем заплави. Культурні залишки сконцентровані за 10-40 м вище від рівня заболоченої заплави на схилах. В сер. ХХ ст. заплава в районі селища перегороджена у широтному напрямку дамбою спущеного на сьогодні ставка. Територія використовується під городи, а південно-східного мису — під сільськогосподарські угіддя одного із фермерів. Площа пам'ятки поділена навпіл заплавою струмка. Вона складається із північної частини, захищеної підвищенням плато від панівних зимових вітрів, і нерівномірно розділена допливом безіменного струмка, та південної — більш похилої і ширшої. Північна має розміри — 60х140 м, південна — 50х140 м. Тобто, загальна площа селища складає близько 1,65 га.

Культурні залишки розпорошені вздовж схилів мису. Вони представлені окремими уламками ліпних горщиків банкової форми зрубного часу, виявлених у південній частині поселення, а також фрагментами кружального посуду черняхівської культури — горщиків з шерехатою поверхнею, лискованих мисок, ручок ваз та глеків. Вирізняються уламки ліпного посуду пізньозарубинецького типу — шматок стінки зі вмістом подрібненого шамоту у тісті, уламок вінця мініатюрної посудинки та ліпного диску із загнутим краєм, типу сковорідки (рис.6) (Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с.44-45, рис.36-37). Потужність культурного шару — 0,4-0,5 м.

На південний схід від селища, на підвищенні мису лівого берега струмка, помітні рештки двох розораних насипів невеликих курганів, висотою 0,25-0,35 м і діаметром 10-15 м (Там само, рис.36).

Селище може розглядатися як пам'ятка доби пізньої бронзи, пізньозарубинецького часу і черняхівської культури.

Патлаївка, с., Кротенківська сільська рада, Полтавський р-н (правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

7. *Поселення скіфського часу I*, позначене знахідками характерної кераміки — вінець горщиків

та мисок, уламків ліпних черпаків і кубків з врізним геометричним орнаментом, інкрустованим білою пастою, керамічних пряслиць та виробів із кварциту, зібраних при обстеженнях 1940 і 1985 рр., знаходиться за 0,4-0,6 км на південний захід від села, на краю панівного мису високого правого берега Ворскли (рис.2:6). Воно займає розорану площу близько 1,6 га (90х180 м), видовжену в меридіональному напрямку. Використовується під городи. При огляді 2003 р. встановлений факт наявності трьох зольників круглої у плані форми, висотою 0,3-0,4 м і діаметром 15-27 м.

Селище належить до числа пам'яток *фінальної доби ранньоскіфського часу*. Відкрите І.І.Ляпушкіним та Г.О.Сидоренко 1940 р, Оглядалося І.М.Кулатовою 1985 р. (Ляпушкін, 1961, с.94; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83; Кулатова, Супруненко, 1985, арк.11-12; Кулатова, Супруненко, 1992, с.34-35).

Напевне, селище існувало і в наступний час, змістившись вниз, за течією Ворскли, і дещо на південь. Принаймні, рештки поселення скіфської доби виявленні і південніше — на сусідніх мисах корінного берега.

8. *Поселення скіфського часу II*, відкрите О.Б.Супруненком 1972 р. і обстежене І.М.Кулатовою 1985 р. (Кулатова, Супруненко, 1985, арк.7-8; Кулатова, Супруненко, 1992, с.35), розташоване на сусідньому — на південний схід від першого — мису високого берега, що здіймається на рівнем заплави на 87 м, край південно-західної околиці села, за 0,2 км на північний захід від колишньої поміщицької садиби. Селище займає підпрямокутної форми мис, оточений із широтних боків зволеними залісненими ярами, розміром 150х150 м, і, напевне, вкриті кущами та лісом більш пологі ділянки його схилів. Встановлено, що культурні залишки скіфської доби займають площу близько 1,8 га (120х150 м). Остання на 60 відсотків поросла лісом. Лише третина її впродовж останнього півстоліття використовується під городи (рис.2:7). Товщина культурних нашарувань, за результатами обстежень, складає 0,5-0,6 м (Супруненко, 1988, с.13, 22).

При огляді відзначені рештки 3-х зольників у центральній розораній частині мису, наявність ряду окопів і решток бліндажів часу Другої світової війни край схилів мису. Більший зольник має висоту 0,4 м і діаметр понад 30 м, менші — помітні лише за плямами попелястого ґрунту, діаметром 10-13 м.

На поверхні виявлені уламки ліпної кераміки скіфського часу V-IV ст. до н.е.

9. *Поселення скіфського часу III*, виявлене І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненком у 1985 р. (Кулатова, Супруненко, 1985, арк.5-6; Кулатова, Супруненко, 1992, с.35). Детальне обстеження дозволило дещо уточнити розміри селища та наявність на ньому окремих об'єктів (Супруненко, 1998, с.54).

Селище розташоване за 0,75 км на південь-південний захід від села, в 0,1 км на північ від но-

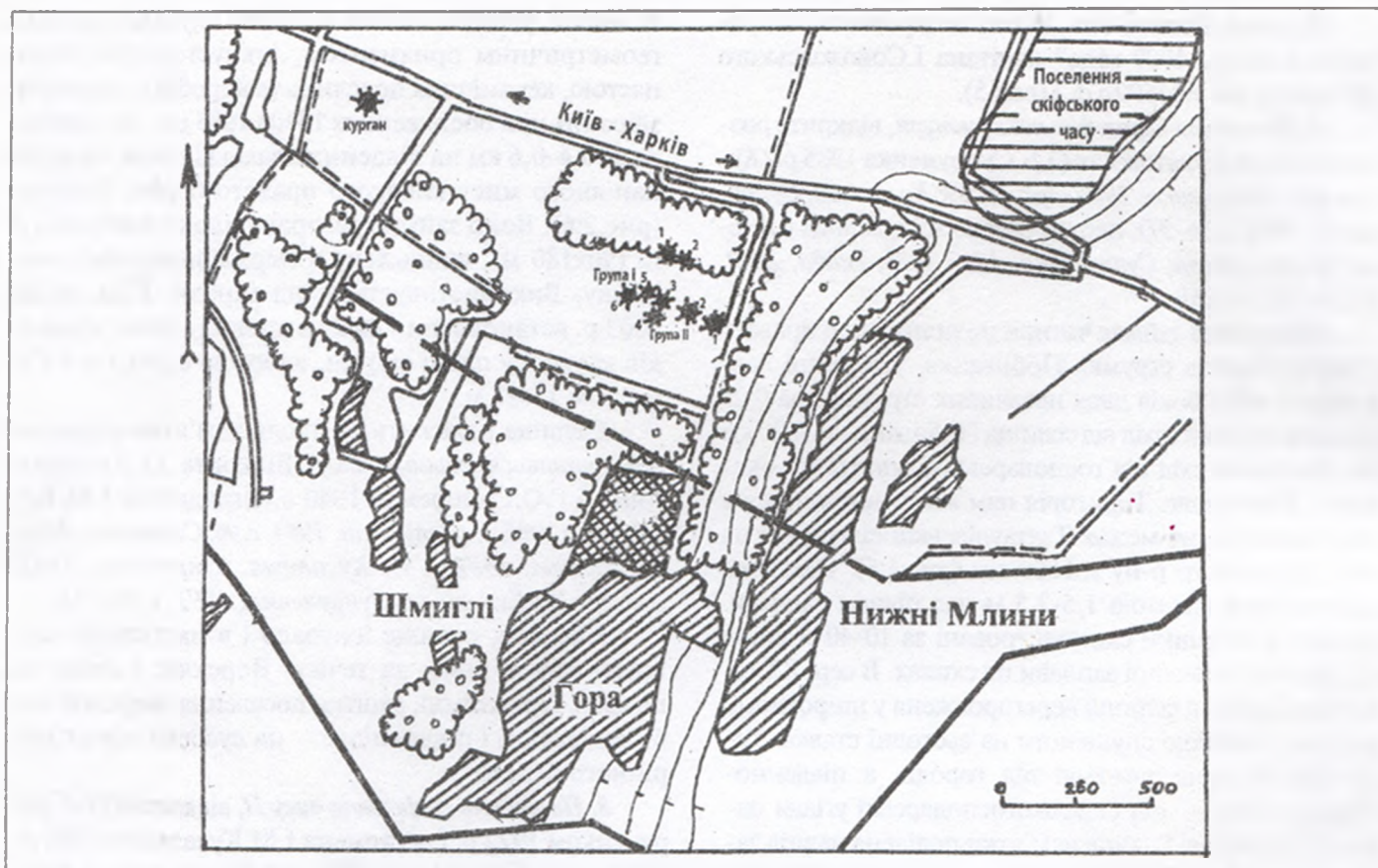

Рис.3. Схема розташування пам'яток між сс. Гора, Шмиглі та Нижні Млини Полтавського р-ну.
Гора: кургани і поселення; Шмиглі: курган.

вого кладовища, на краю плато правого корінного берега Ворскли, над трасою мотокросу (рис.2:9). Займає розорану під городами площу, витягнуту в меридіональному напрямку, розміром 60-70x180 м, тобто, близько 1,1 га, розташовану за 0,6 км на схід від залишків укріплень Другого табору армії Петра I у червні 1709 р. Північна частина території вкрита невеликим сосновим лісом. У широтному напрямку через селище пролягає ланцюжок зольників, у складі 5-ти насипів, висотою 0,2-0,6 м і діаметром 15-25 м. З їх поверхні походить досить виразна добірка кераміки V-IV ст. до н.е. — уламки вінець ліпних горщиків з пальцевими зачіпами по зрізу чи проколами під ним (рис.7:1,3) без прикрас, лише з потовщеними краями вінець (рис.7:4,6), фрагменти ліпних мисок з шерехатою поверхнею (рис.7:5, 8), вінця корчаг з ледь заглаженою поверхнею (рис.7:7) тощо. Серед знахідок — уламок денця невеликого ліпного горщика (рис.7:9), денця більших посудин з трохи позначеним утором (рис.7:12,13), уламок біконічної форми пряслиця з верхньою зрізаною основою (рис.7:11).

Селище належить до пам'яток ворсклинського локального варіанту лісостепової культури скіфської доби. Вірогідно, в лісі, зберігся ще один зольник, підвищення якого помітне серед соснових насаджень.

10. Група курганів I, відома за обстеженнями О.Б.Супруненка 1989 р., скоріше за все, є залишками курганного некрополю селища, відомого за знахідками у трьох пунктах (Патлаївка I-III). Від нього

залишилася низка решток насипів курганів, вишикуваних меридіональним ланцюжком від селища II до південної частини селища III, за 0,85 км на південний захід від села (рис.2:8). Кургани займають підвищення плато в 0,3-0,5 км на захід від схилу корінного берега, позначені на місцевості незначними підвищеннями в 0,2-0,5 м при діаметрі 12-18 м. Збереглося 5 насипів і два розораних підвищення, подібних до курганів.

Вірогідно, рештки насипів позначають місцезнаходження курганного некрополю скіфського часу, частково знищеного будівництвом табору російської армії 1709 р. і багаторічним розорюванням. Відомості про наявність курганів оприлюднені друком (Кулатова, Супруненко, 1992, с.35; Супруненко, 1998, с.56).

За 0,2-0,4 км на південний захід від селища III — вздовж забудови Дальніх Яківців є місцезнаходження поодиноких уламків ліпного посуду скіфської доби.

Дальні Яківці, с-ще, тер. Ленінського р-ну м.Полтава, Полтавська міська рада (правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

11. Група курганів I, у складі 12-ти насипів, висотою 0,3-2,2 м і діаметром 12-30 м, розташована на мисоподібному виступі плато правого корінного берега, у північно-східній частині селища Дальні Яківці, поблизу старого Яківчанського кладовища (рис.1:11). Кургани споруджені вздовж вершини

підвищення і розташовані компактним скупченням, дещо видовженим у меридіональному напрямку на 0,25 км. Основна частина групи знаходиться на городах чи території садиб по вул. Нагірній, за №№ 1-7, по обидва боки від вулиці. Половина курганів задернована чи поросла кущами бузку, інші — розорані під городи. Найкраще збережені насипи вимежовані із землекористування. Свого часу ядро групи знаходилося на території парку на садибі відомого лікаря М.В.Склясовського, на одному із них — № 4 — була встановлена альтанка; №1 — знаходився безпосередньо біля мисливського будиночка маетку (вул. Нагірна, 1), поряд із віковими дубами. Сьогодні ця споруда — філія № 11 міської ЦБС м.Полтави.

Один із курганів на початку ХХ ст. був зруйнований — № 12. Він знаходився біля старої земської школи. Тоді під насипом був виявлений дерев'яний накатник скіфського часу (*Кулатова, Супруненко, 1992, с.36*). На сьогодні рештки насипу цього кургана ще збереглися у вигляді незначного підвищення.

З району групи походять кілька знахідок предметів озброєння скіфського часу VI — початку V ст. до н.е. (*Кулатова, Супруненко, 1992, с.36; Супруненко, 1991, с.25, рис.9:1*).

Група курганів — яскрава пам'ятка історичного ландшафту і датується, вірогідно, *скіфським часом*.

Інститутська Гора, тер.Полтавського міського парку Перемоги, Першотравневий проспект, 20, Октябрський р-н м.Полтава, Полтавська міська рада (*лівий берег стр. Чорний — правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро*).

12. Залишки поселення роменської культури належать до південної периферії *пізньороменського посаду літописної Лтави*, позначені знахідками дрібних уламків ліпного посуду кінця X — початку XI ст. на території парку Перемоги, у північно-західній частині Інститутської гори. Сліди поселення виявлені 1983 р. О.Б.Супрунєнком, оглядалися ним же у зв'язку із прокладанням комунікацій у 1997 та 1998 рр. (рис.1:13) (*Супруненко, 1988, с.6; 1998, с.77,80, рис.73*).

Культурні рештки вказаного часу трапляються на площі близько 6 га (250x300 м), що окреслюється з півночі: будинком Літературно-меморіального музею І.П.Котляревського (Першотравневий проспект, 20), безпосередньо бульваром проспекту в районі житлових будинків за № 19–21; з північного сходу — входом у парк Перемоги; зі сходу — головною алеєю парку; з півдня — схилом підвищення Інститутської гори; із заходу — рогом вулиць Короленка та Садової; вздовж останньої вони виявлені і з північного заходу. На сьогодні помітні руйнува-

ння нашарувань відсутні. Поверхня посаду вкрита парковими насадженнями і забудовою.

13. Кургани та залишки цегельного заводу ХVIII ст. Група у складі 3-х насипів, висотою 0,35–1,60 м і діаметром 9–16 м, розташована на мису-відрозі правого корінного берега Ворскли (південно-східна частина Інститутської гори), при впадінні Чорного (Кобищанського) струмка, за 80 м на північний захід від силової підстанції електромереж мікрорайону Левада та в 60 м на захід від пожежної частини Ленінського району міста (рис.1:14), безпосередньо у межах окремої садиби по вул. Південна, 6.

Група розташована на краю похилого мису високого берега, що здіймається над рівнем заплави Ворскли на 18 м, на межі і городах садиби, де проживають гр. В.І.Шевченко та М.М.Кива.

Найбільший курган — № 1 — задернований, має висоту 1,6 м і діаметр 18 м, насипи двох менших — №№ 2-3 — використовуються під огороди, їх висота — 0,80 та 0,35 м, діаметри — 9 та 13 м.

З північного заходу від садиби помітна виямка оплилого глиняного кар'єру, розміром 20x30 м і глибиною понад 1,5 м, поряд із якою є ще 2 курганоподібні, круглі у плані, насипи, висотою 0,40–0,45 м і діаметром 10 і 8 м, складені із суглинку. Вони належать до часу фіналу пізньосередньовічної доби і пов'язані з діяльністю цегельного заводу 1780-х рр., що належав родині кн. Кочубеїв. Його рештки збереглися також за 75 м на північ від садиби. Це квадратної форми споруда із суглинку, у вигляді валу, висотою до 1,5 м і розміром 32x35 м, оточена ровоподібною заглибиною. У центрі — ще одне валоподібне підвищення, орієнтоване широтно, що має висоту близько 2 м. На схилах виявлені рештки перепаленого суглинку і шматки цегли ХVIII ст.

Таким чином, група курганів, виявлена І.М.Кулатовою 1993 р. (*Кулатова, 1993, с.88-89; Супруненко, 1998, с.22-23*), є однією зі збережених на сьогодні курганних пам'яток на теренах міста.

Гора, с., Щербанівська сільська рада, Полтавський р-н (правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

14. Поселення скіфського часу позначене у фаховій літературі як селище VI — IV ст. до н.е. біля с. Нижні Млини Полтавського району (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83*), відкрите Г.О.Сидоренко та І.І.Ляпушкіним у 1940 р. (*Ляпушкін, 1961, с.92*), займає мис правого високого берега, що здіймається над заплавою на 86 м. На сьогодні він підризаний влаштуванням спуску шосе мм. Київ — Полтава — Харків (рис.1:15; 3). Селище неодноразово обстежувалося: О.Б.Супрунєнком у 1972 р. (*Супруненко, 1988, с.13*), співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології у 2001 р., у зв'язку

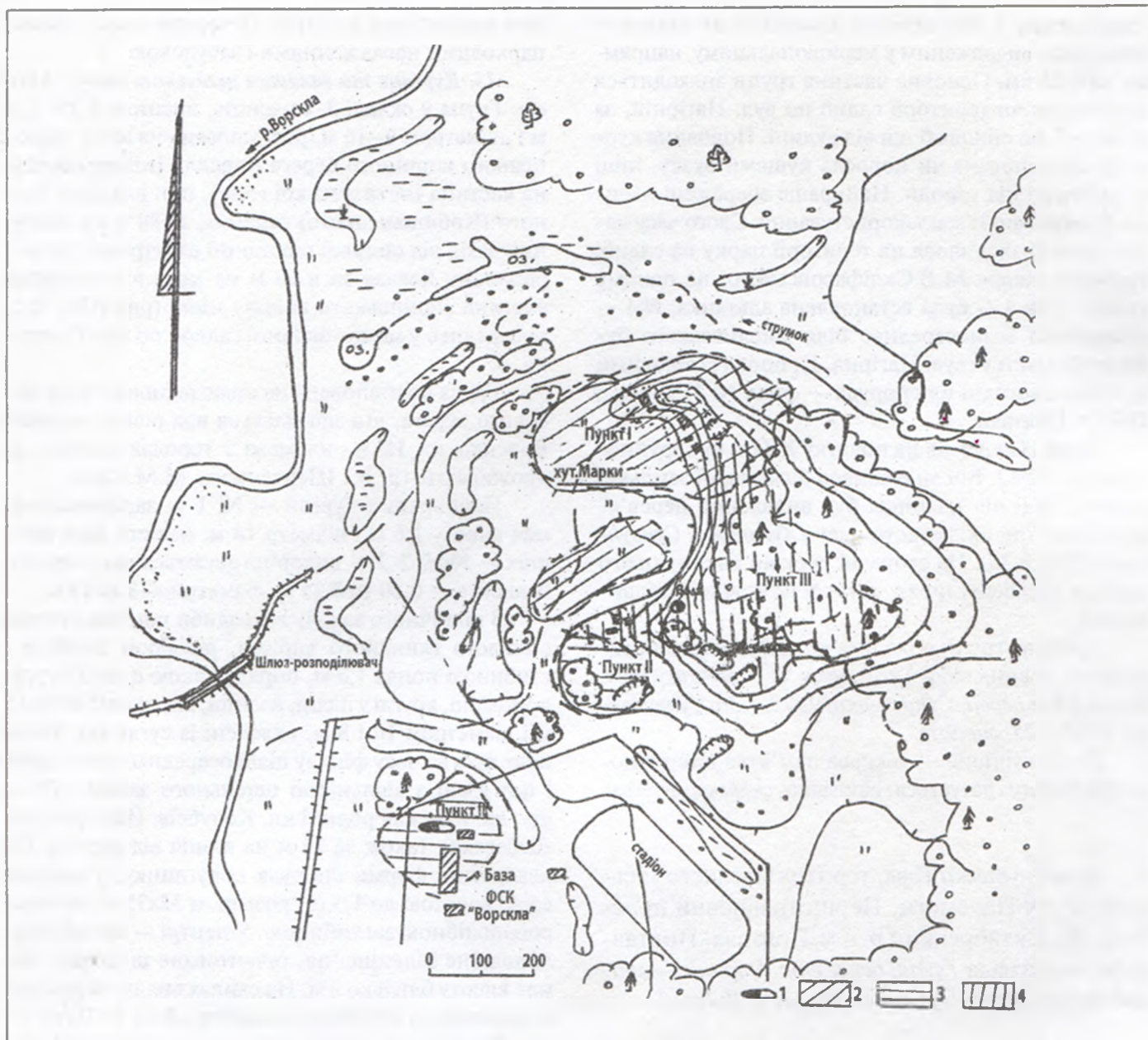

Рис.4. Марки, хут. План розміщення поселень.

Цифрами позначені: 1 — ґрунтовий могильник бондарихинської культури; 2 — культурні нашарування доби неоліту-бронзи; 3 — нашарування бондарихинської культури; 4 — культурні нашарування скіфського часу.

із погодженням проектів землевідводів (Мироненко, Рейда, 2001, 3 арк.).

На разі зайняте старим, зарослим бур'янами, садком, по краю схилу оточене рядом тополь. Витягнуте в меридіональному напрямку вздовж схилу високого берега, має площу 4 га (100x400 м). На поверхні помітні підвищення двох зольників, висотою 0,3 – 0,4 м і розміром 15x20 м. Знахідки представлені уламками ліпного посуду кінця VI – IV ст. до н.е.

15. Кургани I. Група курганів у складі двох розораних насипів, висотою 0,3-0,6 м і діаметром 12 – 20 м, знаходиться в 1 км на північ від села, за 0,25 км від повороту шосе на с.Гора (рис.1:16; 3). На краю підвищення, за 0,4 км від схилу плато корінного берега, на межі старого садка й орних угідь, поряд із курганами проходить лінія високовольтних електропередач.

Один із курганів згадується Г.О.Сидоренко (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83) та О.Б.Супруненко (Супруненко, 1988, с.13).

16. Група курганів II розташована на сусідньому підвищенні плато, відділеному (з півночі) неглибоким вибалком, в 0,75 км на північ від села, за 0,5 км на північ від старого господарського двору колишнього радгоспу (рис.1:17; 3). Складається із 6 розораних насипів, висотою 0,3 – 0,9 м і діаметром 12 – 25 м. Група витягнута у широтному напрямку на 0,35 км. На кургані № 1, що знаходиться справа від асфальтованої дороги до села, встановлено тригопункт.

Кургани оглядался Г.О.Сидоренко у 1940 р. та відомі за описом О.Б.Супруненка (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83; Супруненко, 1988, с.13).

Вірогідно, обидві групи — рештки великого курганного некрополю скіфського часу зазначеного

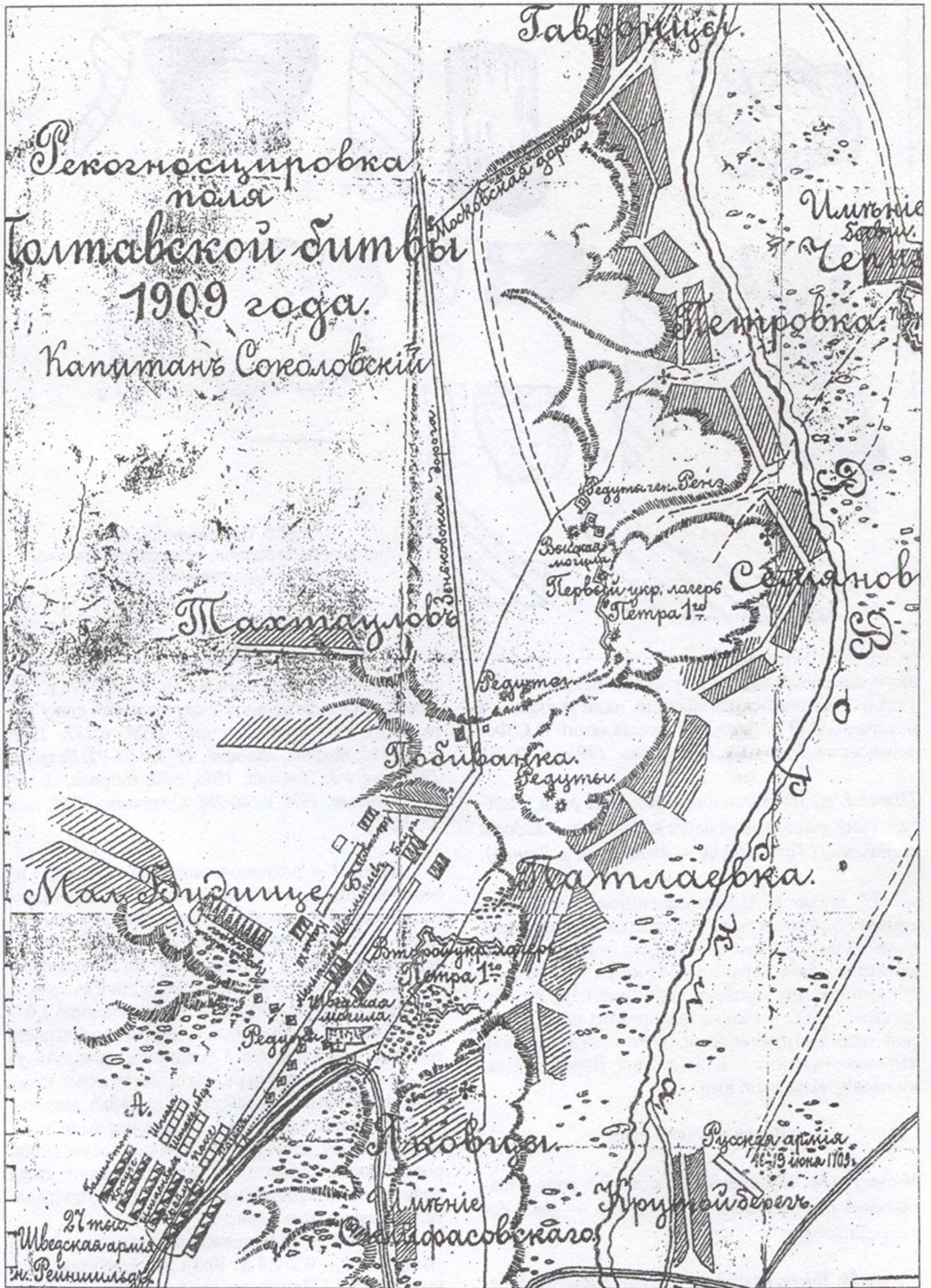

Рис. 5. „Рекогносцировка поля Полтавской битвы 1909 года” капитана І.Соколовського (фрагмент).

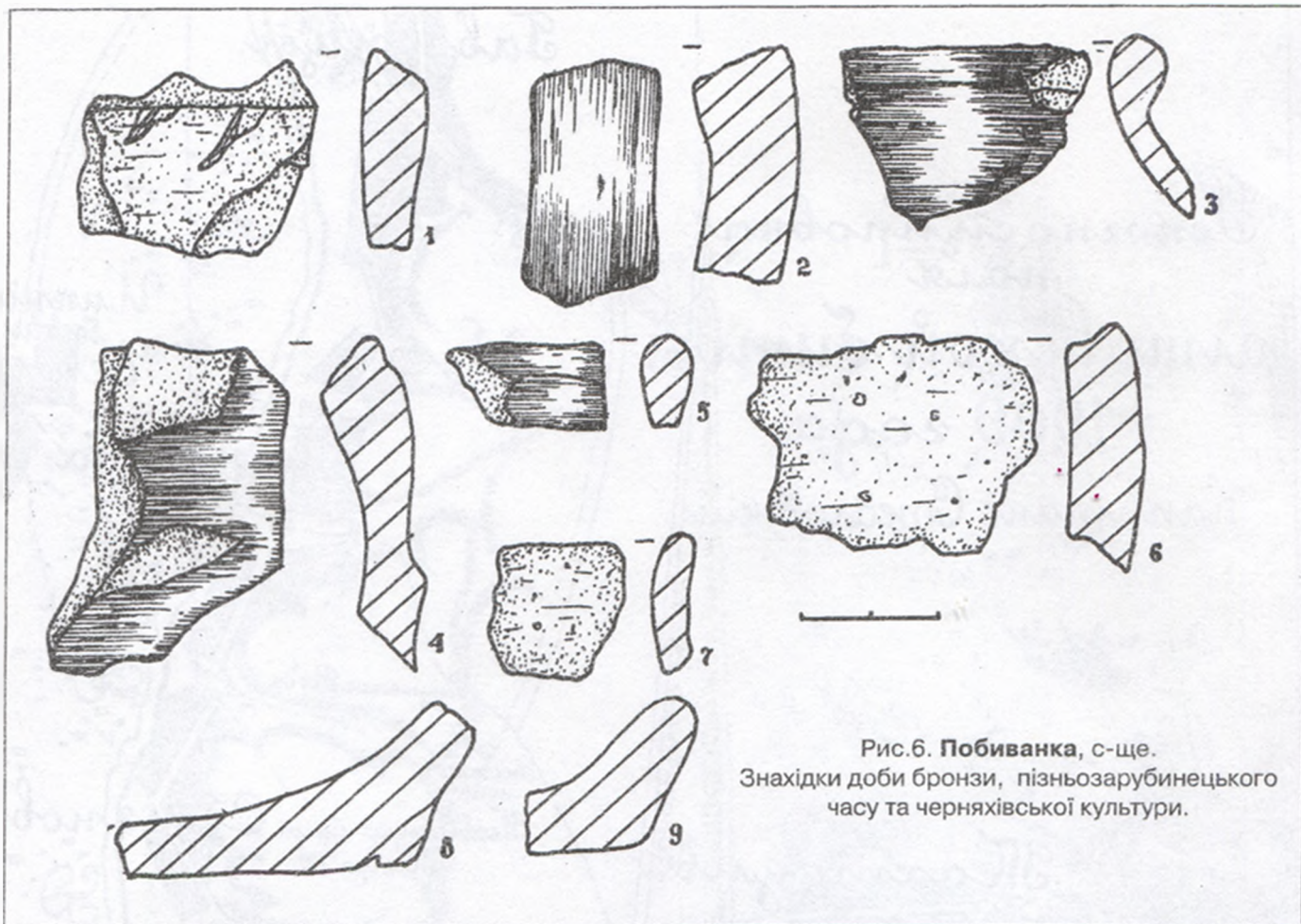

Рис.6. Побиванка, с-ще.
Знахідки доби бронзи, пізньозарубинецького часу та черняхівської культури.

вище поселення. До річі, у складі некрополю на 1925 р. було помітно 20 насипів, один із яких — з похованням VI ст. до н.е. — досліджений О.С.Федоровським (Кулатова, Супруненко, 1993а, с.20-23).

Шмиглі, с., Щербанівська сільська рада, Полтавський р-н (правий берег р.Ворскла — вододіл рр.Ворскла і Говтвяничик — лівий берег р.Дніпро).

17. Курган 1. Насип поодинокого обораного кургану (?) знаходиться на вододільному підвищенні, за 0,3 км північний схід від села, в 0,2 км вздовж автотраси в бік с.Гора та за 0,15 км на захід від шосейного полотна, посеред поля (рис.1:18; 3). Збереглася лише центральна задернована частина насипу, поли якої дуже оборані. Висота — 0,8 м, діаметр збереженої частини — близько 16 м. Поряд із полами насипу відзначені ями.

р.Ворскла, лівий берег

Марки, хут., Новоселівська сільська рада, Полтавський р-н (лівий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

18-20. Поселення 1 доби неоліту, енеоліту, бронзи, скіфського та пізньозарубинецького часу, відоме за розвідками О.К.Тахтая 1926 р., обстеженнями І.О.Піс-

ларія 1972 р., розкопками В.І.Непріної 1976 р., оглядалося з метою встановлення сучасного стану збереження пам'ятки (Тахтай, 1928, с.287; 1928, с.250-256; Непріна, Післарій, 1972, с.94-95; Непріна, 1976, арк.4-8; Непріна, 1986, с.88; Непріна, Зализняк, Кротова, 1976, с.186-188; Супруненко, 1999, с.14, 33, 38, 41).

Пункт 1 — розташований край підніжжя і на вершині підковоподібної дюни — останця другої надзаплавної тераси лівого берега Ворскли, на північно-західній околиці хутора. Займає переважно задерновану площу в 15 га (300x500 м). Висота дюни — понад 8 м над рівнем заплави, а під її схилом — помітне підвищення першої тераси, висотою 1,0 — 1,5 м. Саме на нього припадає переважна більшість території пам'ятки, що в різний час була зайнята поселеннями киево-черкаської неолітичної культури, неоліту ямково-гребінцевої кераміки, засухинської культури, а пізніше — стоянками ямно-катакомбного часу, культури багатоваликової кераміки, поселеннями зрубного та бондарихинського часу і селищем пізньозарубинецького населення культурного типу *Картамишеве 2* (рис.4).

Потужність культурних нашарувань в основі схилу дюни — 0,2-0,4 м. Вони досліджувалися археологічно В.І.Непріною, яка виявила господарські об'єкти ямного часу. Основне скупчення матеріалів тягнє до південно-західного схилу дюни і займає

площу не більше 2,5 га. Сучасний стан пам'ятки майже не змінився, крім будівництва на місці старої садиби сучасного цегляного будинку та сараю (1990). Ці роботи дещо порушили культурні нашарування, хоча й не змінили зовнішнього вигляду пам'ятки.

З городу цієї садиби походить невелика, проте виразна добірка кераміки і кілька виробів з кременю. Найдавніший етап заселення північної дюни позначають знахідки уламка стінки ліпної неолітичної посудини киево-черкаської культури, прикрашеної рядами видовжених ямок, із домішками рослинності та піску в тістистій пористого гатунку, а також два уламки верхньої (передвінцевої частини) неолітичного горщика, вкриті ялинковими відбитками відступаючих наколів підпрямокутною паличкою, в орнаменті яких вгадуються впливи на середовище дніпро-донецького населення Поворскля племен азово-причорноморської лінії розвитку неоліту. В тістистих фрагментах є невеликі домішки рослинності з переважанням дрібного піску (рис.9:І:1-2,4). Кераміка неоліту ямково-гребінцевої культури представлена серед знахідок єдиним черепком, орнаментованим горизонтальними рядами підромбічних неглибоких наколів та слідами заглажування внутрішньої поверхні гребінцевим штампом. Тісто цієї посудини щільне, хоча і крихке, з домішками піску та подрібненими зернами кривавика (рис.9:І:3).

Наявність ямного компоненту серед керамічного комплексу позначена уламками стінок ліпних посудин з гребінцевими розчосами поверхні та ялинковими відбитками скошеного штампу, шматочками стінок ліпних горщиків з гребінцевими розчосами на внутрішній поверхні (рис.9:І:6-9), а також масивною кінцево-бічною скребачкою на відщепі з непрозорого коричнево-жовтого кременю, вкритого інтенсивною біло-жовтою кіркою патини (рис.9:І:10), аналогічні знаряддя якій виявлені у поховальних комплексах ямної культури. Останні вироби з кременю — уламок і відщеп зі слідами використання та фрагмент сегментоподібного знаряддя на кшталт мікроліту, належать, вірогідно, до неолітичної доби (рис.9:І:11-13).

Край вершини піщаної дюни, пошкодженої старим кар'єром, відзначена ділянка зі збереженим культурним шаром, потужністю близько 1 м, що містив у прошарку чорного та сірого супіску, на глибині 0,2-0,7 м від поверхні, пізньонеолітичну, пізньоямну, катакомбну, малобудківську і пізньозарубинецьку кераміку. У верхній частині дюни, під час останнього огляду, виявлені: уламок вінця і стінка від пізньозарубинецьких горщиків.

Пункт II — сусіднє місцезнаходження матеріалів доби пізньої бронзи — культури багатовалякової кераміки і бондарихинської культури, відкрите розвідкою Г.Т.Ковпаненко 1953 р. (Титенко, 1953, арк 22-23; Ковпаненко, 1957, с.95), знаходилося на сусідньому, на південь, мису дюни, у південній

частині хутора та на дюні, відділеній від мису старцею (рис.4). Загальна площа обох підвищень складає близько 8 га (180x220+200x200 м). Поселення бондарихинської культури прилягало до садиби гр.Лебедевої Н.М., а на підвищеній частині сусідньої дюни забудоване капітальними спорудами тренувальної бази ФСК „Ворскла”. Перед будівництвом тут, у 1985-1986 рр., проводилися розкопки А.В.Кригановим і І.С.Мельниковою. До речі, вони почалися із виявлення, за випадкових обставин, ґрунтового некрополю бондарихинської культури, за обрядом кремації, поховання якого супроводжувалися трьома ліпними горщиками (Мельникова, 1987, с.41-42; Супруненко, 1999, с.41-44). На сьогодні південна частина території пам'ятки повністю забудована.

Пункт III. Поселення культури багатовалякової кераміки та скіфського часу, відкрите розвідкою Г.Т.Ковпаненко 1953 р., що оглядалася Г.О.Сидоренко 1957 р. та ін. авторами (Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.83; Супруненко, 1988, с.12), займає західну і південну (напевне, й центральну) частини вершини дюни, що здіймається на 6-8 м над рівнем заплави. Орієнтовна площа — 16-18 га (350-400x500 м). Найпотужніші культурні нашарування відзначені у південно-західній частині — на мису з водонапірною баштою, де, при її спорудженні 1993 р., оглянуте оголення культурного шару товщиною 0,8-0,9 м (рис.4). Черговий огляд пам'ятки на схід від садиби гр.Лебедевої Н.М., де не очікувалося знахідок, виявив появу 2-х нових кар'єрів, несанкціоновано закладених без погодження будівельниками стадіону бази ФСК „Ворскла”. Вірніше, це були дві заглибини, розміром 5x16 і 10x20 м, що утворилися від вибирання супіщаного поверхневого шару. Вони виникли на місці садиб вже знесеної частини хутора. Ґрунт звідси брався для підсипання поля стадіону.

У західній заглибині, на відстані більше 10 м, було виявлено культурні нашарування ранньоскіфського часу, місцями перебиті рештками господарських споруд садиби кінця XVIII ст. Ближче до будинку гр.Лебедевої Н.М. була закладена зачистка довжиною 3,2 м, що дала таку стратиграфію:

0 — 0,20 м — дерновий шар — супісок інтенсивно чорного кольору;

0,20 — 0,40 м — культурний сіро-чорний супісковий шар, із керамікою скіфського часу й поодинокими відщепами кременю та кварциту;

0,40 — 0,60 м — сірий пісок;

з 0,60 м — материк — білий пісок.

Посеред зачистки виявлена третина заглибленої з рівня сірого піску господарської ями, круглої у плані форми, діаметром: зверху — 1,4 м, на дні — 1,2 м; із розхиленими доверху стінками та нерівним дном. Яма містила інтенсивно-чорне, мастке і вуглисте супіщане заповнення, з кістками великої рогатої худоби (рис.9:III), вівці та уламками ліпного посуду. У верхній частині культурного шару знайдено кілька дрібних черепків від пізньозарубинецьких ліпних посу-

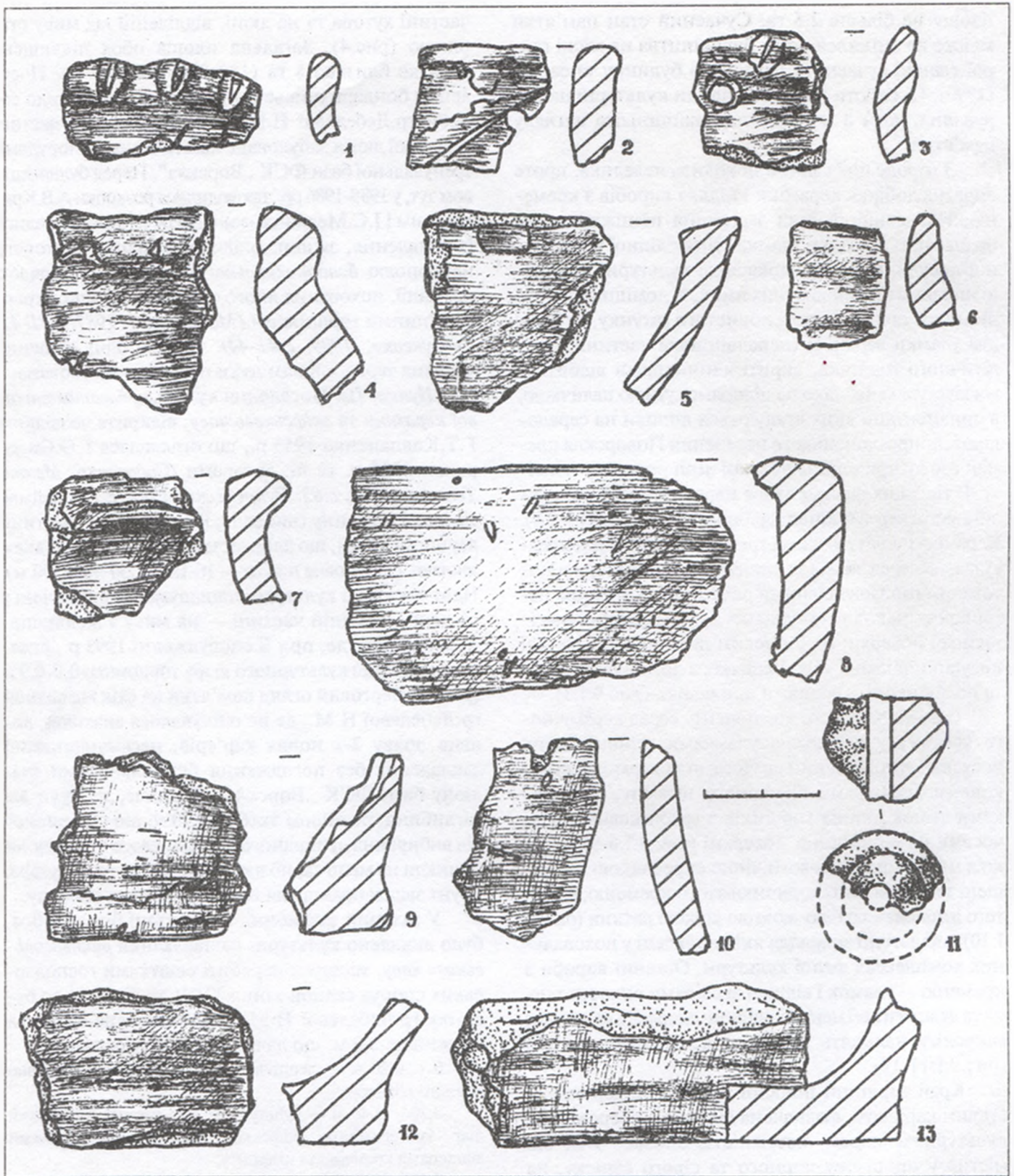

Рис.7. Патлаївка, с. Поселення III скіфського часу. Фрагменти кераміки.

дин. Знахідки здебільшого належать до керамічного комплексу ранньоскіфського часу (рис.9: II).

Серед них варто відзначити уламки ліпного лискованого кубка, з прокресленим геометричним візерунком і слідами інкрустування білою пастою, стінок горщиків із наліпним прогладженим валиком, з пальцевими відбитками, денця горщика із шерехатою поверхнею (рис.9:II).

Матеріали, виявлені у зачистці, вказують на наявність на пам'ятці добре збережених культурних нашарувань *ранньоскіфського часу*.

Отже, поселення біля хутора Марки (пункти I-III) далеко ще не вичерпали можливостей для дослідження об'єктів ряду епох — від неоліту — до скіфського часу, а знахідки пізньозарубинецького ліпного посуду істотно доповнюють археологічну карту краю у плані поширення старожитностей ранньоримського часу.

Крутий Берег, с-ще, Ленінський р-н м.Полтава, Полтавська міська рада (лівий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

21. **Поселення скіфського часу і черняхівської культури**, відоме за обстеженнями М.І.Гавриленка та Г.О.Сидоренко 1940 р., розвідками О.Б.Супруненка 1983 р., займає край високого мису — останцеподібного піщаного завершення другої тераси правого берега р.Коломак, що височіє над колишнім селом (вул.Патріотична), на в'їзді до низинної частини селища (рис.1:22). Цей край мису позначений рештками ампірної поміщицької садиби та до сьогодні збереженої цегляної будівлі конюшні, зведеними по краю кількома садибами. Площа — близько 7 га — здебільшого використовується під городи. Зі схилів походить виразна ранньоскіфська ліпна кераміка, в т.ч. уламки черпаків з прокресленим геометричним візерунком, а також подрібнені фрагменти черняхівського кружального посуду.

Дублянщина, с-ще, Ленінський р-н м.Полтава, Полтавська міська рада (лівий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

22. **Місцезнаходження** епохи пізньої бронзи та скіфського часу тягнє до північного схилу піщаного останцеподібного пагорба — частини спотвореного будівництвом залізниці у ХІХ ст. мису високого правого берега р.Коломак, що безпосередньо підходив до лівобережжя Ворскли (рис.1:23). Висота цього підвищення досягає 6-8 м над рівнем заплави. Площа пагорбу (близько 10 га) вже на початку ХХ ст. була забудована. В час Другої Світової війни (1942 р.) Г.О.Сидоренко та В.Й.Довженок збирали на Дублянщині уламки ліпного посуду скіфського часу. В 1980-х рр. одним із авторів тут виявлені фрагменти виразних горщиків бондарихинської культури, а краєзнавцем М.Сташкевичем — розвал великого ліпного горщика пізньобондарихинської культури, що надійшов до збірки Полтавського краєзнавчого музею.

Край північного (найвищого) обривистого схилу пагорбу, обліпленого вздовж підніжжя смугою приватних гаражів, на протязі 0,5 км (з боку залізниці мм.Київ-Харків) помітні відслонення з чорно-супішаним культурним шаром потужністю 0,3-0,5 м, значно перебитим новітніми вигрібними ямами і котлованами льохів. Під схилом знайдено кілька уламків ліпної кераміки бондарихинської культури.

Місцезнаходження — рештки зруйнованого поселення доби пізньої бронзи.

р.Коломак

Верхоли с., Ковалівська сільська рада, Полтавський р-н (лівий берег р.Коломак — лівий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

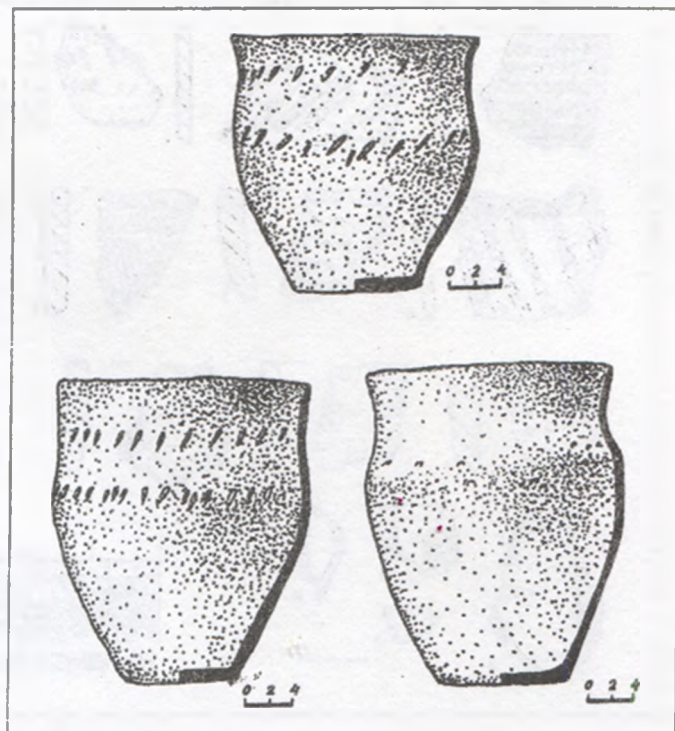

Рис.8. Марки, хут. Ліпні горщики-урни з ґрунтового могильника бондарихинської культури (за О.Б.Супруненком).

23. **Сліди різночасового поселення** виявлені на пляжі дитячого оздоровчого табору „Фонтан” В.В.Шерстюком. Місцезнаходження розташоване на західній окраїні села, за 0,2 км від дерев'яного мосту через Коломак, край обриву другої надзаплавної тераси (рис.1:24), з мисоподібним виступом розміром 20х30 м. Висота берега в цьому районі — 4-5 м, схил порівняно крутий. Знахідки видуті з шару піску, трапляються рівномірно вздовж схилу на пляжі. Берег поряд, вкритий лісом, — задернований.

Серед знахідок — уламок пізньонеолітичної посудини з рядами ямкових круглих наколів та дрібним піском у тісті, а також — вінце ліпного енеолітичного горщика засухинського типу, прикрашеного під потоншеним зрізом скошеними відтисками дрібнозубої гребінки, а з внутрішнього боку — вертикальними відтисками такого ж гребінцевого штампу і горизонтальними розчосами (рис.10:6). До речі, в тісті останньої посудини помітні слюдяні блискітки від місцевого піску та зерна подрібненого кривавика. Кілька визначених черепків належать ліпному посуду ямно-катакомбного часу (рис.10:3,5), ще кілька — зрубному, зокрема, вінце посудини банкової форми, з прогладженим валиком під зрізом, а також стінка горщика зі скошеним вирівнюванням гребінкою та відбитком нігтя (рис.10:4,9). До комплексу знахідок неолітичної і бронзової доби належать кілька виробів з кременю — відщеп, перетин платівки і скол з ретушшю (уламок знаряддя-?) (рис.10:10,12). У збірці викладача історії місцевої школи зберігається кінцевобічний скребок на масивній пластині, що може належати як добі неоліту, так і енеолітичному часу (рис.10:14).

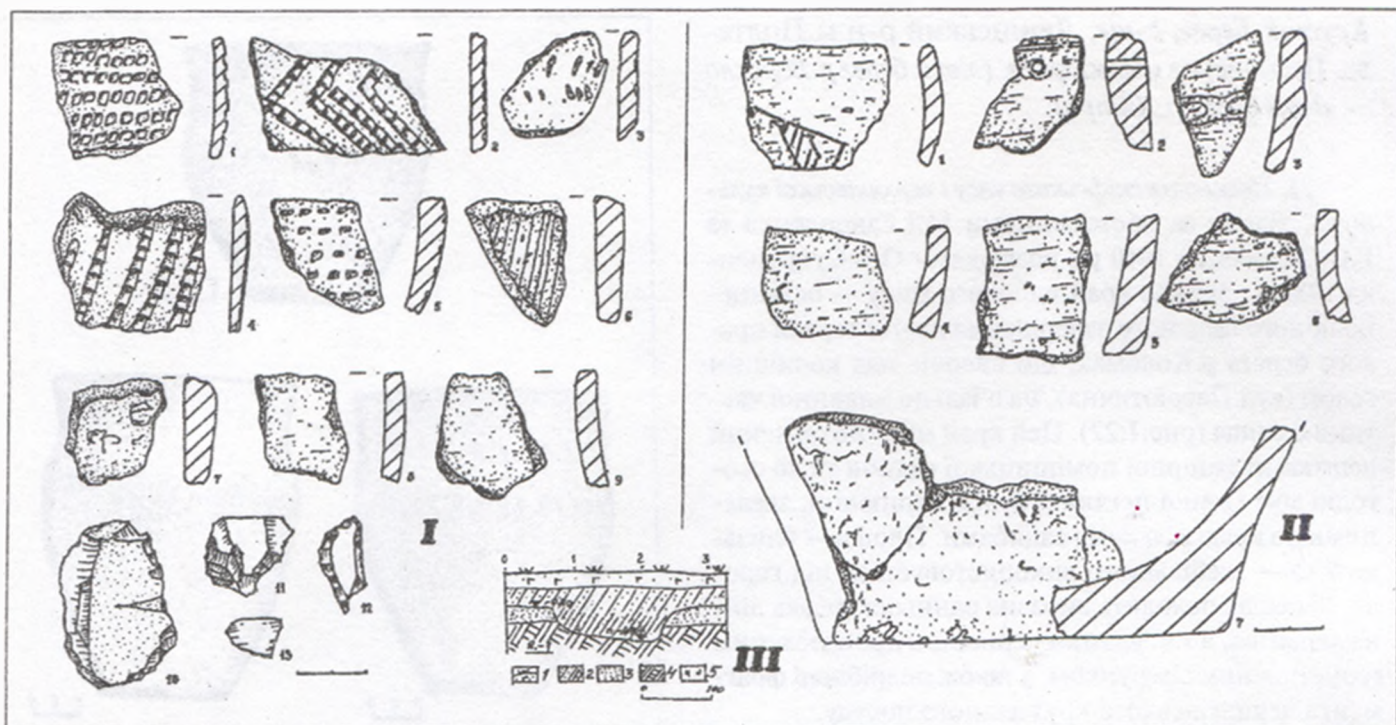

Рис.9. Марки, хут. Пункт I (I).
Пункт III: Кераміка (II) та профіль зачистки ями (III) ранньоскіфського часу.
Знахідки: 1-9 — кераміка; 10-12 — кремій.

Два уламки димленого лискованого кружально-го посуду належать кераміці салтівської культури, в т.ч. вінце невеликого кухля, прикрашене смужками проліскованих горизонтальних ліній (рис.10:8,13).

Вірогідно, місцезнаходження — сліди руйнування поселення на мису другої тераси. Орієнтовно, пам'ятка має належати до епохи пізнього неоліту, енеоліту, пізньої бронзи, а також могла бути місцем стоянки кочового населення часу існування Хозарського каганату.

Триби, кол. хут., ур., Терешківська сільська рада, Полтавський р-н (правий берег р. Коломак — лівий берег р. Ворскла — лівий берег р. Дніпро).

24. *Різночасове поселення*, пошкоджене будівництвом поміщицької садиби XIX — початку XX ст., знаходиться на дюнному підвищенні першої тераси правого берега, висотою 0,8-1,2 м над рівнем заплави, за 0,2 км на північний захід від складів вгорсировини, край старого (до 1950-х рр.) шосе мм. Полтава-Харків, вкритого бруківкою (рис.1:25). Поселення тягнє до двох вершин піщаних підвишень розміром 60x100 і 20x50 м, що мають загальну площу близько 0,7 га. Центральна частина обох дюн зруйнована котлованами розібраних цегляних споруд, що вже затягнуті піском і задерновані. У кротовинах відзначені подрібнені уламки ліпного посуду неоліту ямково-гребінцевої кераміки та ямного часу. Констатовані задернування видувів і відсутність новітніх ям.

Поселення виявлене М.Я.Рудинським у 1921 р., неодноразово оглядалося О.К.Тахтаєм у 1925-1927 рр., В.І.Непріною 1977 р. та О.Б.Супрунєнком 1983 р.

Розглядається у фаховій літературі як пам'ятка пізньонеолітичної доби, енеолітичного і ямного часу, як рештки селища бондарихинської культури. Тут же виявлені кілька ліпних черепків пізньозарубинецького часу (Кулатова, Супрунєнко, Терпиловський, 2005, с.48-49, рис.41-42).

р.Говтвянчик, правий берег

Половки, м-н, Гришків ліс, ур., Київський р-н м.Полтава, Полтавська міська рада — Супрунівська сільська рада, Полтавський р-н (правий берег р.Говтвянчик — правий берег р. Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

25. *Поселення скіфського часу*, розташоване за 0,7 км на захід від мікрорайону Половки, на схилі другої надзаплавної тераси у лісовому масиві (рис.1:26), який місцеві жителі називають Гришків ліс. Краєзнавцями (О.О.Ломакіним та В.В.Кішиком) на цій території відкрито 7 зольників скіфського часу, діаметром до 20 м і висотою, приблизно, 0,2-0,5 м.

Черговий огляд дозволив визначити площу пам'ятки — близько 4 га. У процесі обстежень помічена наявність 5-ти шурфів розміром до 2x2 м, закладених край схилу другої тераси, поряд із зольниками та на окремих з них. За повідомленням В.В.Кішика, останні були відкопані студентами Полтавського державного педагогічного інституту у 1997-1998 рр.

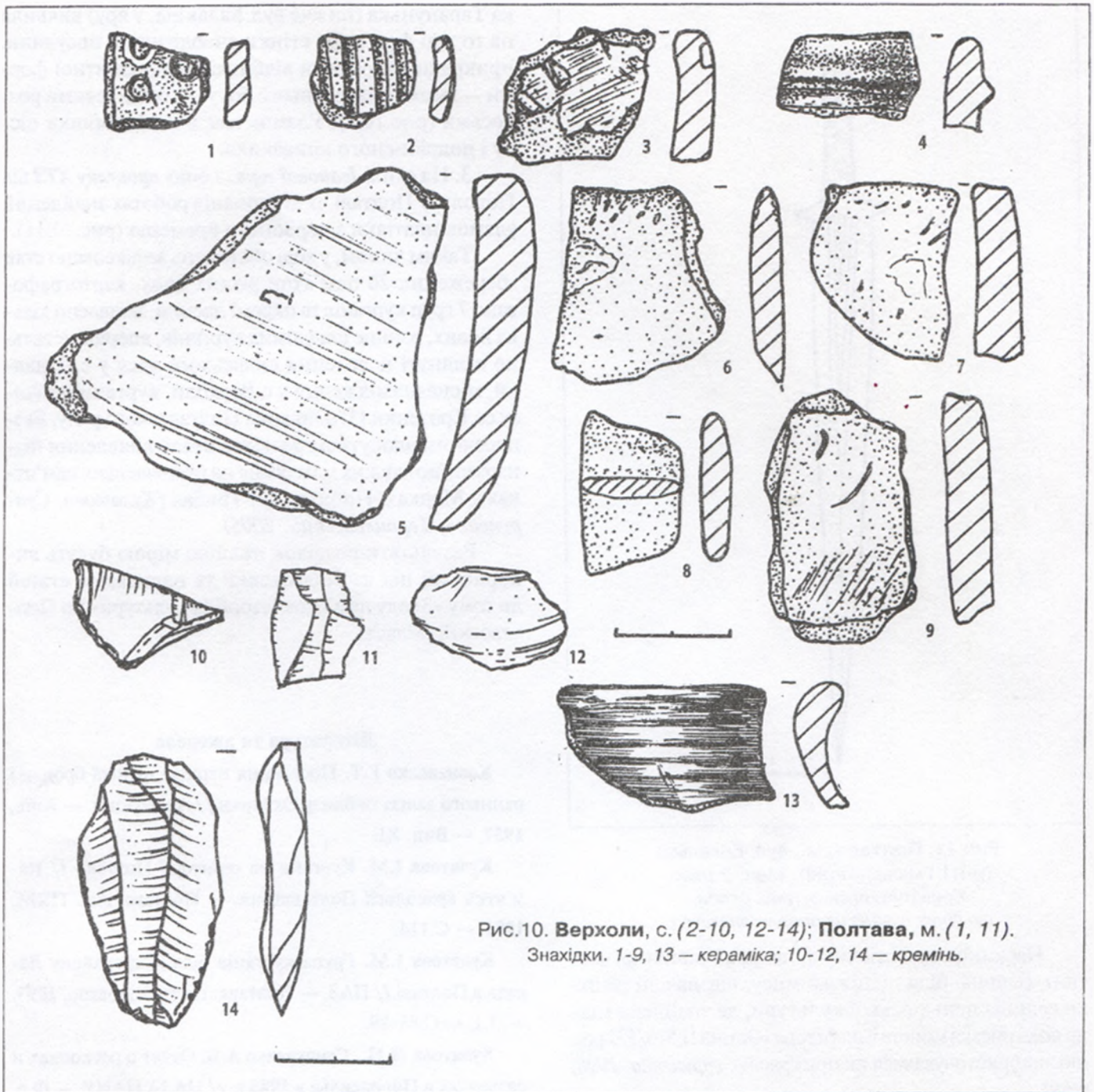

Рис.10. **Верхоли, с.** (2-10, 12-14); **Полтава, м.** (1, 11).
Знахідки. 1-9, 13 — кераміка; 10-12, 14 — кремень.

р.Полузир'я, лівий берег

Падалки, с., Гожулівська сільська рада, Полтавський р-н (лівий берег р.Полузир'я — правий берег р.Ворскла — лівий берег р.Дніпро).

26. **Поселення скіфського і давньоруського часу,** інформація про яке знайшла відображення в ряді публікацій (Супруненко, 1988, с.13; 1998, с.54, 97; Мироненко, 1998, с.67, рис.1:9), виявлене розвідкою І.М.Кулатової в 1985 р. (Кулатова, Супруненко, 1985, арк.19), прсте, його детальніше обстеження не проводилося. Селище знаходиться на підпрямокутної форми великому мису лівого високого берега Полузир'я, що здіймається над заплавою на 16-20 м на південний схід над селом, за 0,2-0,3 км, між сс. Андріївка та Гожули, зліва від шоссе на с-ще Біофабри-

ки (рис.1:27). Найвища, панівна частина мису була обрана для заселення населенням скіфської доби. Розміри селища становлять близько 22 га (550-600x 400 м). Вздовж підвищення — із північного сходу на південний захід та з південного заходу на схід тягнуться два ряди розораних зольників висотою 0,2-0,4 м і діаметром 10-18 м. На території селища виявлені уламки ліпного посуду й античних амфор, що вказують на час існування поселення від кінця VI до IV ст. до н.е.

Вздовж північно-східного схилу високого берега інколи трапляються дрібні уламки стінок давньоруських кружальних горщиків. Площа місцезнаходження давньоруських матеріалів — 0,5 га (25x200 м). Таким чином, поселення належить до пам'яток скіфського і давньоруського часу.

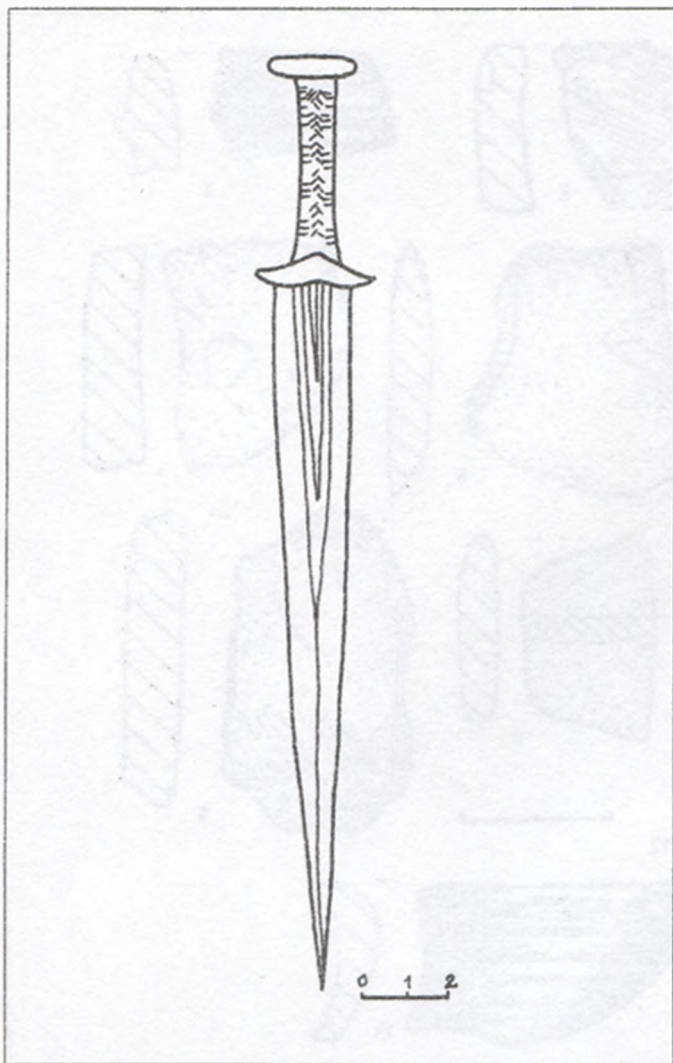

Рис. 11. Полтава, м., вул. Енгельса (р-н І-ї міськлікарні). Меч. Залізо. Приватна колекція (рис. особи, що пропонувала на продаж знахідку).

Насамкінець зазначимо, що край північної частини селища, біля підніжжя мису, відзначені рештки селища пеньківської культури, де знайдена мідна візантійська монета імператора Юстіна II 576/577 рр., що використовувалася як прикраса (Супруненко, 1998, с. 69).

Також наведемо інформацію про деякі окремі знахідки.

1. Під час земляних робіт у *Полтаві*, в районі *І-ї міської лікарні* восени 2002 р., здійснюваних неподалік від вул. Енгельса — в бік Лікарні УВС, екскаватором вигорнутий з глибини 0,5 м залізний меч скіфського часу, з прямим брускоподібним навершям, прямим руків'ям, метеликоподібним звуженим перехрестям і широким, трикутної форми клинком, що рівномірно звужувався до вістря. Довжина меча — близько 65 см (рис. 11).

Встановлено, що меч через кілька днів після знахідки був проданий до Києва і міг потрапити до збірки п. Платонова.

2. Мешканці садиби по *вул. Історичній, 44*, що у Полтаві, яка знаходиться на правому березі струм-

ка Тарапунька (нижче вул. Балакіна, у яру) виявили на городі фрагмент стінки енеолітичної посудини, прикрашеної рядами відбитків підквадратної форми — ямок, зі зворотнього боку — гребінцевими розчосами (рис. 10:1). Уламок має в тісті домішки піску і подрібненого кривавика.

3. На схилі *Іванової гори*, з боку *провулку ХТЗ* від Подолу, у Полтаві, при городніх роботах знайдений уламок платівки з червоного кременю (рис. 10:11).

Таким чином, у ході обстежень зафіксовано стан збереження 26 пам'яток різних епох, картографовано 7 груп курганів та окремі насипи, виявлено кілька нових, раніше невідомих курганів, вперше детально оглянуті поселення скіфського часу у с. Падалки, місцезнаходження у с. Верхоли, кургани поблизу сс. Кротенки і Побиванка Полтавського р-ну. Безперечним здобутком розвідок стало виявлення пізньозарубинецьких матеріалів на різночасових пам'ятках у Марках, Побиванці і Трибах (Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005).

Результати розвідок повною мірою будуть використані під час підготовки та написання статей до тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області.

Література та джерела

Ковпаненко Г.Т. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки // Археологія. — Київ, 1957. — Вип. XI.

Кулатова І.М. Кургани на території Полтави // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С. 114.

Кулатова І.М. Група курганів біля мікрорайону Левада в Полтаві // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1. — С. 88-89.

Кулатова І.М., Супруненко А.Б. Отчет о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1985/102. — № 21886.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Пам'ятки археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» // Північна війна та її наслідки для України: Зб. ст. історико-культурного заповідника „Поле Полтавської битви”. — Полтава, 1992.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти верхньої течії р. Полузир'я // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч. 1.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О.С. Федоровського) // ПАЗ. — Полтава, 1993а. — Ч. 1. — С. 20-23.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100 с., 1 вкл.

Липеровский А. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года // Тр. ПУАК. — Полтава, 1907. — Вып. 3. — С.276-278.

Література про пам'ятки найдавнішого минулого Полтави / Укл. *Тітков О., Малікова Л.* // Полтава: Архітектура, історія, мистецтво. — Полтава: вид. ПНТУ ім. Ю.В. Кондратюка, 2003. — С.59-69. — 176 найм.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград, 1961. — №104.

Мельникова И.С. Новые находки бондарихинской культуры у с.Марки под Полтавой // Обл. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского / ТДС. — Полтава: вид. ПКМ, 1987. — С.41-42.

Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — №1-2.

Мироненко К.М., Рейда Р.М. Звіт про дослідження земельної ділянки для розширення глиняного кар'єру на території Шербанівської сільради Полтавського району у 2001 році. — Полтава, 2001. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.389. — 3 арк.

Неприна В.И. Отчет о работах Левобережной неолитической экспедиции. 1976 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1976/23. — № 8420.

Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев: Наук. думка, 1986.

Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — Киев: Наук. думка, 1976.

Неприна В.И., Післарій І.О. Неолітичні пам'ятки поблизу Полтави // Археологія. — Київ, 1972. — № 7.

Рейда Р.М. До вивчення пам'яток черняхівської культури Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002-1/2003.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телєгін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108 с.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава: вид. ПКМ, 1988. — 24 с.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти

Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: пам'ятки археології Полтави та околиць — Полтава: Археологія, 1998. — 158 с.

Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 1(5). — С.20-30.

Тахтай О.К. Археологічні роботи музею 1926/27 рр. // 36., присвяч. 35-річчю Музею. — Полтава: вид. ПДМ, 1928. — Т.1. — С.287-289.

Тахтай О.К. Передісторичні розшуки в межах Полтавської округи // Антропологія. — Київ, 1928а. — Т. II. — С.250-256.

Титенко Г.Т. Отчет о работе Ворсклинского отряда Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР за 1953 г. // НА ИА НАНУ. — Ф.е. — 1953/95.

Супруненко А.Б., Пуголовок Ю.А. Археологические разведки в Полтаве и Полтавском районе

Резюме

Публикуются материалы разведок на территории г.Полтава и в Полтавском районе Полтавской области, проведенных в 2003 г. в ключе подготовки тома «Свода памятников истории и культуры» по Полтавской области.

В ходе исследований зафиксировано состояние сохранности 27 памятников различных эпох, картографировано 7 курганных групп и отдельных насыпей, обнаружено несколько новых, ранее неизвестных курганов, впервые детально осмотрены поселения скифского времени у с.Падалки, местонахождение у с.Верхолы, курганы близ сс.Кротенки и Побыванка Полтавского района.

Несомненным успехом разведок стало выявление позднезарубинецких материалов на многослойных поселениях в Марках, Побыванке и Трибах.

21.09.2004

КЛИНОК ПОДІБНИЙ ДО ЛИСТКА ВЕРБИ

Під час атрибуції колекції китайської холодної зброї Полтавського краєзнавчого музею, увагу дослідників привернув один із клинків, який вирізнявся на загальному тлі збірки оригінальністю мистецького оздоблення. В інвентарній книзі він записаний наступним чином: «Зб.147. Шабля китайська. Клинок сталевий з двома жолобками, з мідним круглим шитком, орнаментований «драконами». Рукоятка з мідною оправою вгорі і внизу, обмотана синім шнуром. Орнамент — змієподібні фігури. Боксерське повстання, 1900 р. Сталь, мідь, шнур. Довжина — 73 см. Стан задовільний, надходження — невідоме» (ПКМ, інв.Зб.147, 1948, с.61-62). Клинок попередньо визначений як «шоудао». Але необхідно було встановити, до якого саме різновиду відноситься цей зразок озброєння.

Ієрогліфом «дао» зазвичай позначали односторонню зброю з вигнутим лезом. Тому під це визначення у китайців підпадали ножі, шаблі, палаші та навіть алебарди (в цьому випадку до основного ієрогліфа «дао», додавався ще один — «да» — великий. До речі, в далекосхідній традиції поняття алебарда, як таке, відсутнє, а замість нього побутує — «великий меч»; в європейській же — термін алебарда використовується принагідно до великих мечів, як асоціативне поняття, хоча він і не зовсім точно відбиває суть подібної зброї — О.Т.). Японські мечі також називалися дао (<http://cclib...>). Крім того, термін є збірною назвою для широких мечів (Асмолов, 1994, с.298). Як правило, подібні мечі мали невелику кривизну (на відміну від класичної шаблі) та виразне розширене до вістря лезо, особливо зручне для нанесення рублячих ударів. Досить часто цей різновид клинків мав єлмань, хоча це не було обов'язковою умовою. Руків'я, як правило, мало невеликий вигин, що непрямо підсилювало рублячі удари, бо

така форма сприяла переміщенню сили удару до вістря. Часто руків'я, ближче до кінця, дещо розширювалося. Гарда — округла, досить широка, могла мати додаткові елементи (Асмолов, 1993, с.197-198).

Традиційно дао поділяються на три групи:

- «дадао» (букв. «великі мечі») — під якими розуміється лезо вигнутого клинка (ножа — одне із значень ієрогліфа «дао») на руків'ї, довжина якого фактично більша, ніж довжина леза (фактично деревкова зброя — О.Т.). На деяких зразках довжина руків'я могла досягати до 3 м і важили вони близько 20 кг, хоча відомі й екземпляри вагою у 54 кг (*Линь Ли...*);
- «шоудао» («ручні мечі») — звичайні широкі мечі (більш докладніше про цю категорію див. нижче). Довжина клинка в окремих випадках могла досягати 1 м, а вага, в залежності від різновиду, — 0,7-1,5 кг — для стандартних моделей. Деякі різновиди, як то «даканьдао» («великий меч для відрубання голів») чи «цзюваньдао» («меч дев'яти кілець») мали вагу — 3,0-3,5 кг (Асмолов, 1993, с.215);
- «яодао» («поясні мечі») — двуручні мечі, які носилися за поясом, дуже нагадували японські. Загальна довжина могла коливатися від 0,65 до 1,00 м, а вага — досягати 1,5 кг.

На сьогодні дуже важко достеменно встановити час появи мечів дао. Міфологічна традиція приписує поширення цих мечів діянням Хуан-ді (вважається, що під час війни між Чі Ю та Хуан-ді ці мечі активно використовувалися), а свій початок вони, немовби, беруть від самого Суйхуана (за китайськими віруваннями, Суйхуан навчив людей видобувати вогонь). У «Дослідженнях з стародавньої історії» сказано: «Царь Суйхуан відливав метал і робив меч-дао».

Зброярська ж традиція виготовлення мечів, яка має більше ніж 2500 річну історію, вважає, що дао набуває поширення за часів

ранньої та середньої Хань (206 р. до н.е. — 0 р. н.е.) (*Chronology Table...*). В цей же хронологічний період закладаються підвалини для конструктивної видової стандартизації китайських клинків на наступні 2000 років (варто нагадати, що вже на період Цинь (221-207 рр. до н.е.) широко вживалася технологія антикорозійного захисту бронзи мечів, яка бере свій початок за ранньої пори Воюючих Царств (500-350 рр. до н.е.)). Наступна ж еволюція клинкової зброї мала бурхливий розвиток у контексті буремної історії війн та міжетнічних конфліктів Піднебесної.

Століттями системи бою концентрувалися навколо найбільш ефективного використання зброї, як для індивідумів, так і для військових одиниць (загонів, з'єднань, контингентів). Оптимальне озброєння пов'язувалося із здатністю ефективного використання під час збройних зіткнень, що мало неабияке значення для виживання учасників конфлікту. Це, в свою чергу, спонукало до пошуків технологій озброєння у напрямку використання найкращих матеріалів та конструктивних рішень. Результат визначав еволюцію розвитку зброї, методів її застосування та протистояння. Переможені у цій боротьбі просто зникали, вивільняючи життєвий простір для переможців, інколи поглинаючись чи асимілюючись ними (*Ko Adrian...*). Якість конструктивних та технологічних рішень постійно перевірялась у численних збройних конфліктах.

У період Середнього та Пізнього Хань (0-220 р.н.е.) вдалося відчутно покращити якість ріжучої кромки леза («метод ста відновлень»), дещо пізніше це надбання потрапляє й до Кореї. В наступну епоху (епоха Трьох царств (220-618 рр.)) відбулося проникнення сасанідсько-перського конструктивного стилю у китайські однострі мечі («шоудао» — *О.Т.*)(*Chronology Table...*).

Наступним визначним етапом еволюції клинкової зброї стала епоха Сон (960-1279 рр.). За часів правління імператора Шинзонга, технічна якість китайської зброї досягла нових висот і продовжувала вдосконалюватися за династії Тан. Велика кількість різновидів

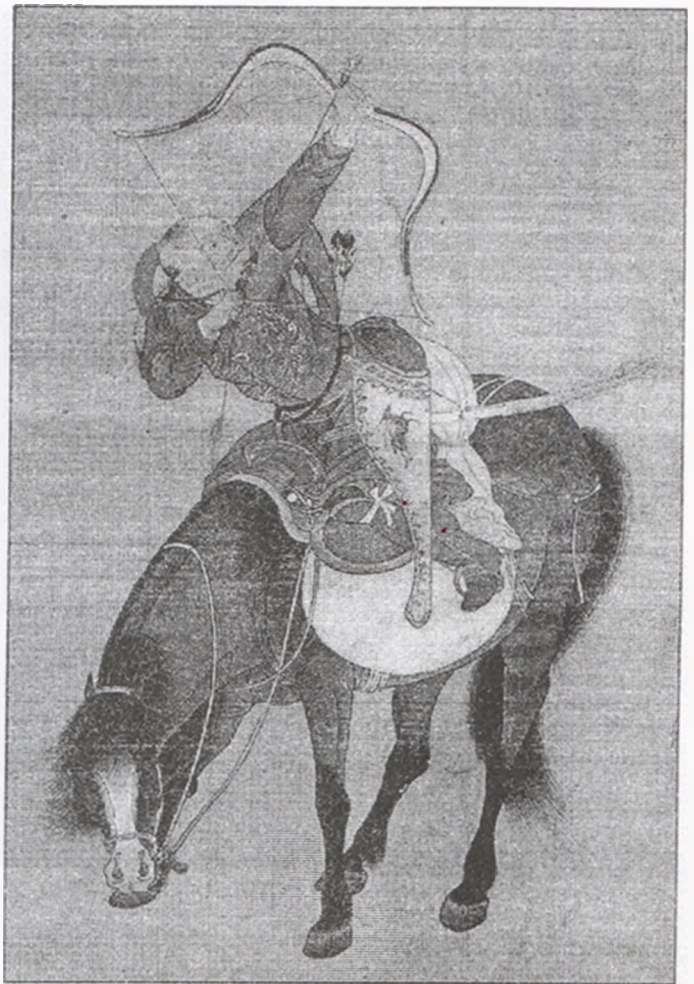

Рис.1. Зображення елітного монгольського охоронця хана Кублая, імператора династії Юань. Китайська мініатюра кінця XIII ст.

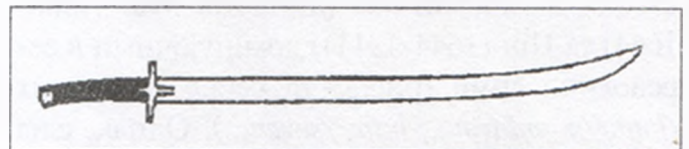

Рис.2. Промальовка стандартної тюрко-монгольської шаблі XIII-XV ст.

зброї цієї епохи відома за супроводжуваним поховальним інвентарем. Приблизно в цей же час з'являється компілятивна праця-посібник (мануал) для виробників зброї і застосування контролю її якості — «Зброярські (збройні) закони і методи», яка була схвалена урядом (*Chronology Table...*). Постійні зіткнення з кочовими племенами Центральної Азії спричинили появу «пейдао» (класична шабля з викривленим лезом). Клинки степових номадів пізніше вплинули і на розвиток викривлення лез у холодній зброї через Азію, Східну Європу та Близький Схід (*Ko Adrian...*). Прихід до влади династії Юань «оновив» усталену традицію, шляхом привнесення до Китаю

Рис.3. Імператорські гвардійці-охоронці Імператора династії Мін Ціацінга (1522-1567), з клинками льюєдао на плечі. Китайська мініатюра.

тюрко-монгольських шабел (рис. 1, 2) Саме під їх впливом з'являються нові різновиди шоу-дао — «льюєдао» та «янмаодао». Ці два типи стають на довгий час (династія Мін (1368-1644) та Цін (1644-1911)) домінуючими в середовищі армії (рис.3) та серед цивільних (<http://mandarin...>; <http://seven...>). Однак, слід зазначити, що навіть після династії Юань, у наступні епохи, китайські шаблі продовжують піддаватися впливу з боку центральноазійських та ісламських зразків (включаючи оттоманську Турцію, Персію й Індію), водночас справляючи і власний вплив на зброярську традицію цих країн.

Китайські й ісламські шаблі, завдячуючи тому, що обидві походять від спільного попередника (тюрко-монгольський тип шаблі), а також обопільним впливам і взаємодією, мають декілька спільних рис, що включають:

- спрямований до низу “ламаний” ефес (на деяких зразках);

- вид, подібний до “tunkou”, або “комірець” (різновид обуху — *О.Т.*) на товстій стороні леза;

- подібність у конструкції леза та еле-

ментна схожість у ріжучій кромці, довжині й ширині;

- шаблі, які мають плаский товстий край леза із заповненням, що починається декількома дюймами попереду гарди (шаблі типу Нургачі);

- присутність задньої ріжучої кромки на балансуєчому лезі (наявність елмані — *О.Т.*).

Зазначимо і риси, які Китай успадкував від ісламського світу:

- леза зі вмонтованими у них металевими шариками — “перлини, що обертаються”, або “сльозами сплюндрованої”, що котяться;

- сегментовані та “U” — подібні доли;

- різьблені картуші з каліграфією або зображенням тварин (левів, драконів і т.п.);

- ямочки чи гравійовані крапкові заглиблення на кінцях долів (багато аналогій є на шаблях оттоманської Турції та єгипетських мамлюків — *О.Т.*);

- декоративне застосування елементів індійського ромбоподібного візерунку та плакування золотом koftgari, що часто спостерігаються на зразках імперських шабел династії Цін;

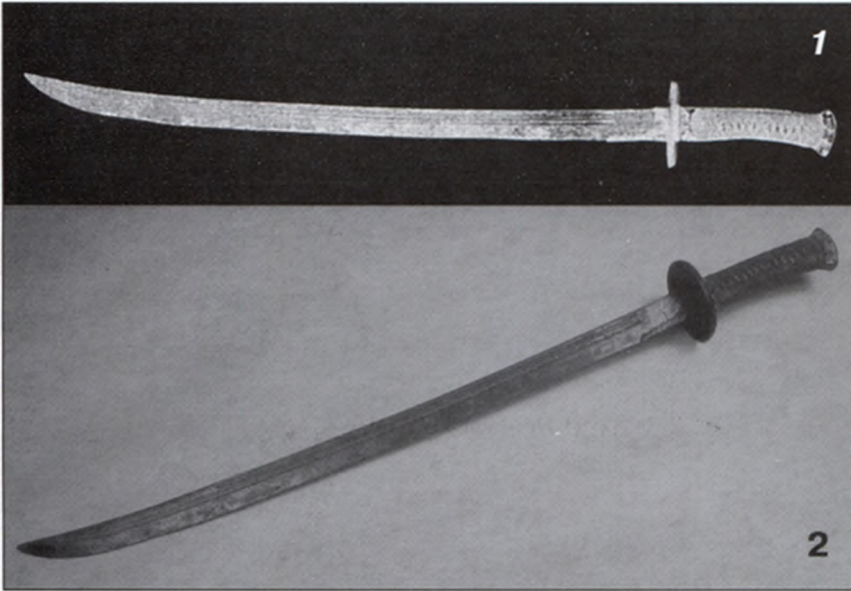

Рис.4. Льюєдао,
1 — оригінальний меч генерала Ці Цзігуана;
2 — сучасна репліка льюєдао.

Рис.5. Льюєдао із зібрання Полтавського краєзнавчого музею.

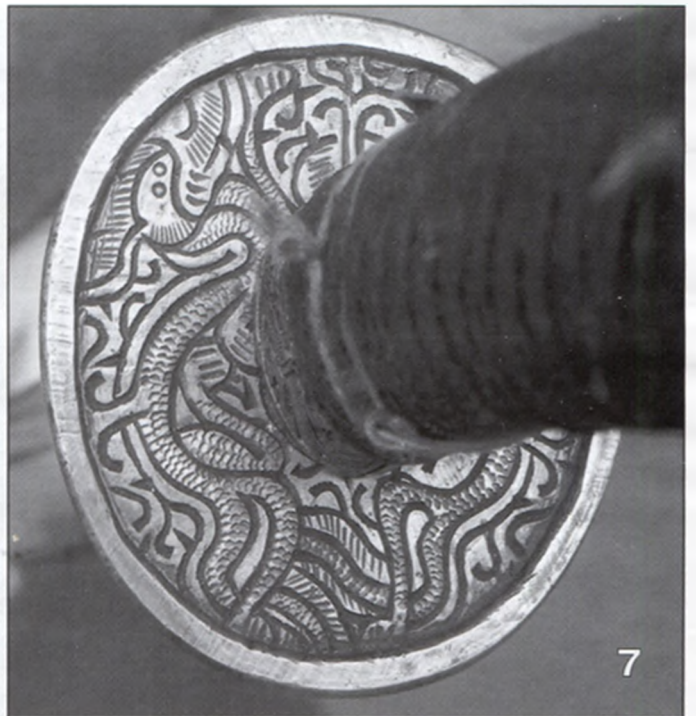
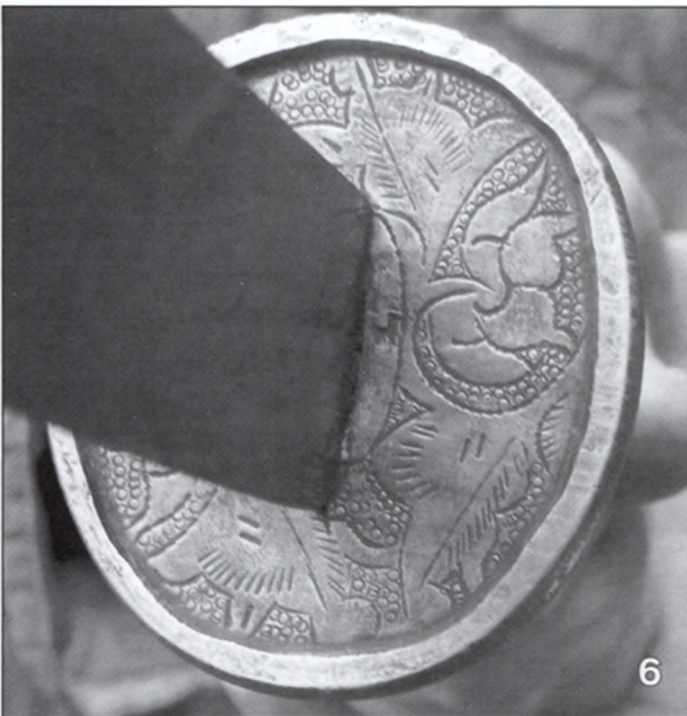

Рис.6. Зовнішній бік гарди.

Рис.7. Внутрішній бік гарди.

Рис.8. Обоймиця та шнурове плетіння.

Рис.9. Наверштя.

— використання "пістольного ефесу" — виготовлення шабельних ручок з нефриту, на манер шабель у сучасному Мугалі в Індії.

Традиція, експортована з Китаю у ісламський світ, включала:

— мотив дракона та фенікса на товстій стороні персидських середньовічних мечів з двосічними лезами;

— мотиви дракона, фенікса, цілінь (міфічний єдинорог у китайській традиції — *О.Т.*), додавалися також зразки з хмарами і квітками лотоса на шаблях оттоманської Турції, особливо впродовж правління султана Сулеймана Велелепного (1495-1566)*.

У Середньому та Пізньому Мін на північних кордонах Китаю набув поширення компромісний варіант солдатського льюєдао (з дешевлення виробництва за рахунок погіршення якості кінцевого продукту). Генерал Ці Цзігуан, спостерігаючи цю тенденцію, сформулював вимоги до технологічної специфікації, яка повинна була підвищити якість стандартної зброї (рис.4).

Наступний значний поштовх у виготовленні клинкової зброї припадає на час панування династії Цін. В цей час з'являються дві (досить широко відомі) компілятивні праці — «Ілюстровані інструкції церемоніальних речей династії Цін» та «Стандарти мастерської зброї». У першій з них подається зведення і запис стандартних варіантів та варіацій характеристик шабель, у відповідності до чину (рангу) службовців, цивільних та військових, а в другій — організація виробництва та перевірки якості шабель тощо (*Chronology Table ...*)

Наведені вище дані свідчать про неабиякий ступінь розвитку виробництва зброї у Стародавньому Китаї і Китаї новітнього періоду історії та руйнують сталий стереотип про низьку якість холодної зброї, виготовленої у Середньому царстві. За підрахунками китайських спеціалістів, на сьогодні відомо більше 400 видів холодної зброї, яка вико-

ристовується у традиційних бойових системах, з яких більше 80 — різновиди двогострого прямого меча, більше 60 — шаблі (<http://www.china.com>...). Певну складність утворює і «розпливчатість» у китайській традиції, на відміну від європейської, чіткого визначення терміну «шабля» (будь-яка клинкова зброя з вигином леза в Китаї підпадає під категорію «дао»). Тому, для широкого вжитку, пропонується узагальнююча назва — «шоудао» (див. «Сравнительную таблицу...»). У наступному, маючи на меті запобігти термінологічній плутанині при розгляді «шоудао» та спростити асоціативне сприйняття, пропонуємо використовувати, за можливості, оригінальну назву, додаючи до нього термін відповідності ситуативно:

— при опису зброї з прямим клинком (односічний), без помітного розширення — палаш;

— при описі зброї з викривленим клинком, без помітного розширення — шабля;

— при описі зброї з клинком, який розширюється до вістря, — фальціон («шабля з мечовим руків'ям») (*Уланд, 1997, с.56*)

Отже, опублікований нами зразок озброєння, відноситься до категорії «шоудао» (рис.5). Його клинок сталевий, злегка вигнутий, належить до типу II, за класифікацією С.Є.М'ясищева** (*Мясищев, 2001, с.36*), з подвійним долем різної довжини. Зважаючи на малу кривизну та відсутність помітного розширення до вістря, в принципі, подібну зброю можна називати шаблею, як і в початку описі. На клинку, на одному з боків, є цифра «12» (імовірно свідчення заводського виготовлення зброї; напис цифри арабськими знаками дозволяє припустити, що цей екземпляр виготовлялася на завезеному з Європи матеріалі). Гарда, у вигляді щитка підокруглої форми, судячи за кольором — латунного, з обох боків орнаментованого. Зовнішній бік (з боку леза) щитка прикрашений орнаментом рослинного характеру (рис.6), а внутрішній — зображеннями драконів (рис.7).

* Автори висловлюють щиру вдячність Віктору Чернишову за допомогу у підготовці цього матеріалу.

** В описі використовується типологія клинків, гард та наверх шоудао, запропонована С.Є.М'ясищевим, як єдина, яка є доступною на момент опрацювання матеріалів збірки.

Метал хвостовика руків'я облаштувався дерев'яними накладками, поверх яких намотувалася тканина червоного кольору, зверху — шнурове плетіння (бавовна темного кольору) (рис.8). Обоймиця також латунна і орнаментована драконами (рис.8). Наверштя латунне, ажурне, прикрашене зображеннями драконів та стилізованим рослинним орнаментом (рис.9). Відноситься до типу В1 (Мясищев, 2001, с.43)

Метал клинка з темними плямами, фрагментарно ерозований, із зазубринами; слідами іржі та мікротріщинами, латунь патинізована, шнур на руків'ї — втратив початковий колір, наверштя розхитане.

Загальна довжина — 92,5 см, довжина клинка — 75,0 см, довжина руків'я — 17,5 см; ширина клинка (біля ефесу) — 3,6 см, у середній частині — 3,5 см, у прикінцевій (перед вигином) — 3,2 см. Діаметр щитка — 2,3 см.

Таким чином, меч був привезений із Китаю після придушення повстання іхетуаней (боксерського). Слід зазначити, що всі наявні експонати китайської холодної зброї із зібрання Полтавського краєзнавчого музею, за початковими описами, були пов'язані саме з повстанням у Китаї 1898-1901 рр. і привезені в якості трофеїв. Домінування шоудао серед трофеїв легко пояснюється надзвичайною популярністю серед населення Китаю (цивільного та військового) саме цієї зброї. Техніка бою подібною зброєю відносно проста і включає в себе розрубання, зрубання, блокування, укол та розрізання — тому оволодіти навичками використання саме дао набагато простіше, аніж прямим мечем (цзянь) чи списом.

Експонат зброярської колекції Полтавського краєзнавчого музею є класичним представником «льюєдао» (букв. у формі листка верби) — кінцевої трансформи пейдао, велика кількість яких є доступною для огляду в музеях Китаю (рис.4:2).

Асмолов К.В. История холодного оружия. — Москва, 1993. — Ч.1. — 264 с.

Асмолов К.В. История холодного оружия. — Москва, 1994. — Ч.2. — 352 с.

Лиь Ли. Различные виды оружия в древнем Китае // <http://russian.xjts.cn/RUSSIAN/channel15/612/614/200508/10/15207.html>.

Мясищев С.Е. Типология китайского однолезвийного оружия (по материалам коллекции Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи) // *Para Bellum*. — Санкт-Петербург, 2001. — Вып.13. — С.25-46.

Полтавський краєзнавчий музей. Інвентарна книга Зброя. — Полтава, 1948. — Т.1 // Архів фондів ПКМ.

Русанов В.А. Сравнительная таблица наименований холодного оружия // http://zhumal.lib.ru/r/rusanow_wladislav_adolfowich/tablical.shtml.

Уиланд Д. Мечи, шпаги, сабли. — Москва, 1997. <http://cclib.nsu.ru/projects/satbi/satbi/martart/chweapon.html>.

http://www.chinaya.ru/ushu_weapons.shtml.

Chronology Table on 2500 years of Chinese sword technical developments // — <http://chineseswords.freewebspace.com/about.html>.

Ko Adrian. The development of sword through the ages // <http://www.arscives.com/gallery/en/fireandforge/development.htm>.

<http://mandarinmansion.com/liuyedao.htm>.

<http://ru.chinabroadcost.cn/361/2005/11/20/1@94253.html>.

<http://sevenstarstrading.com/sword/2808>.

Титков О.В., Кондратенко Т.К.
Клинок подобный листку ивы

Резюме

В публикации приводятся результаты изучения одного из предметов коллекции холодного оружия Китая в собрании Полтавского краеведческого музея.

30.02.2005.

Сидоренко О.В., Супруненко О.Б.

Знахідка золотоординського дзеркала під Лубнами

Знахідки дзеркал золотоординського часу на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя до останнього часу були майже невідомі. Кілька уламків та цілих зразків люстерок, виявлених наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., впевнили у поширенні подібних виробів і в цьому передстеповому регіоні, на межі осілого і кочового світу (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.11-16). Всі вони пов'язані зі зруйнованими похованнями кочівників чи культурними нашаруваннями золотоординських поселень (Артем'єв, Мироненко, Супруненко, 2004, с.68-73).

Нещодавно уламок вишуканого дзеркала із зображеннями типу "гону тварин" — собак, що гоняться за лисицями (рис.), — близького до серій відділів М і О, типу П (Федоров-Давидов, 1966, с.83), а, за сучасними типологічними побудовами, — типу Ч-І, за С.О.Плетньовою, Г.О.Федоровим-Давидовим, із доповненнями В.О.Іванова та В.А.Кригера (Іванов, Кригер, 1988; Руденко, 2004, с.122), разом із іншими знахідками, виявлений в ході розвідки край вершини яру в ур.Дрібне, на схилі правого корінного берега р.Сула, на північний схід від с.Малий В'язівок, або 2,4 км на захід від с.В'язівок Лубенського району Полтавської області.

Ця знахідка, вірогідно, засвідчує існування неподалік, на плато, зруйнованого ерозією поховання ХІV ст. Це й не дивно, зважаючи на місцезнаходження досить неординарного артефакта в окрузі літсписного Сніпорода, до якого, за правління Вітовта, неодноразово переселялися «черкеси» — алани та інші вихідці з Північного Кавказу — колишні піддані Золотої Орди (Падалка, 1914; Шабульдо, 1987, с.27).

Уламок дзеркала належить виробу із орнаментациєю із трьох смуг. Зберігся фрагмент з високим бортиком, частиною зовнішнього орнаментального кола із зображенням гону тварин на фоні рослинного візерунку. Подібні дзеркала представлені у збірці Національного музею Республіки Татарстан, а прямою аналогією є саме одне із дзеркал цієї колекції (Руденко, 2004, с.139, рис.4:8, а також: рис.4-6, 7). Знахідки таких дзеркал виявлені на Лаїшевському і сусідніх селищах золотоординської доби, Байраки-Тамакському могильнику у Татарстані, а також у Чечні та Інгушетії (Казаков, 1978, с.94, рис.47:6; 1988,

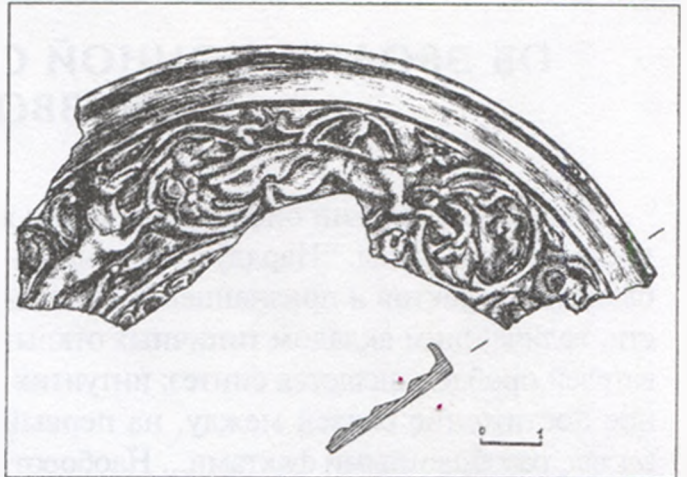

Рис. Малий В'язівок, с., околиці. Уламок дзеркала. Олов'яниста бронза. Знахідка О.В.Сидоренка, 2005.

рис.4:22; Виноградов, 1987, с.267-269, рис.2). Подібні дзеркала вважають продукцією болгарських майстрів, проте, на думку фахівців, їх сюжет бере початок від східної (китайської) традиції, запозиченої у декоруванні подібних виробів доби Трьох Царств та династії Східної Цинь (Древний Китай, 2003, с.200, прим. к рис.200; Руденко, 2004, с.122).

Література

- Артем'єв А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, 2004. — Вип.6. — С.68-73.
- Виноградов В.Б. Два зеркала золотоординской эпохи из Чечено-Ингушетии // СА. — Москва. 1987. — № 1. — С.267-269.
- Древний Китай: Китайская цивилизация от неолита до эпохи Тан / Сост. Скорпари М. — Москва: Изд-ва "Астрель" и АСТ, 2003. — 340 с.
- Казаков Е.П. Памятники болгарского времени в восточных районах Татарии. — Москва: Наука, 1978. — 132 с.
- Падалка А.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — 239 с.
- Руденко Константин. Металлические зеркала золотоординского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан // ТА. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С.111-156.
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 82 с.
- Федоров-Давидов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — 275 с.
- Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.

15.08.2005.

ОБ ЭВОЛЮЦИОННОЙ СИСТЕМЕ ТЕРМОРЕГУЛЯЦИИ ПОЗВОНОЧНЫХ

Видный канадский биолог Ганс Селье в прошлом веке писал: “Наряду с простым наблюдением фактов и признанием их важности, величайшим вкладом типичных открывателей проблем является синтез: интуитивное постижение связей между, на первый взгляд, разобщенными фактами... Наоборот, основным делом решателей неизбежно является анализ. Раз избрав свой объект, они стремятся разложить его химическими или физическими методами..., когда наши глаза и ум сфокусированы на одном объекте, мы не можем оценить его взаимоотношений с окружающим. Открыватель должен обладать периферическим зрением. Для того чтобы правильно применять его, он не имеет права подходить слишком близко к какой бы то ни было точке, чтобы не утратить представления о её положении внутри целого и не лишиться себя возможности случайно набрести на более важные предметы, чем те, которыми он занимается. Вот почему его исследование всегда должно оставаться более поверхностным, чем исследование решателя...” (цит. по: Баландин, 1979, с.5).

Г.Селье ввел понятие стресса (состояние, возникающее от влияния любых сильных воздействий) и адаптационного синдрома. Стресс, по Г.Селье, является общим знаменателем всех адаптивных реакций организма (Касицкий, Смирнов, 1970, с.171). Применил канадский биолог выводы своего синтеза к позвоночным. Его “знаменатель” многие ученые успешно проанализировали во всех областях биологии и медицины (Августиневич, Липина, Кудрявцева, 2001, с.532-542; Хныченко, 2001, с.16-18; Барабаш, Кувшинов, Тульчинский, 2003, с.38-41; Гишинский, Петракова, Аметиславская, 2003, с.795-802; Горст Н., Горст В., Руденко, 2004, с.9-10; Каркищенко, 2004, с.75-76; Мазеева, Сиряченко, Суетина, 2004, с.14-20).

Они также связали со стрессом множество патологий, возникающих в системах организма (Тарасенко, Петрушанко, 1999, 192 с.; Евсеева, 2000, с.378-381; Буеверов, 2002, с.21-25; Гонгадзе, Кезели, 2002, с.508-510; Владимцева, Успенская, Нефедова, Егорова, 2003, с.58-59; Кира, Безменко, 2003, с.14-16; Непорада, Леонтьева, Тарасенко, 2003, с.637-638; Чурин, Масная, Борсук, Шерстобоев, 2003, с.304-308; Бузуева, Шмерлинг, Филюшина, 2004, с.16-19; Косяков, Мельникова, 2004, с.23-25; Куликов, Гречишников, Сидор, 2005, с.7-8). Но адаптационные синдромы скорее всего существовали и до возникновения позвоночных (Баснакьян, Мельникова, 2001, с.99-103; Меденцев, Аринбачарова, Акименко, 2001, с.34-38; Малышев, Круглов, Бахтина, 2004, с.162-165). Само возникновение позвоночных также можно назвать адаптацией, влиянием воздействия стрессорных факторов. Отсюда представляется интересным рассмотрение позвоночных, точнее — их отличительных признаков в строении, объясняющих возможное взаимодействие органов с термодинамических позиций.

Проделаем попытку провести исследование “открывателя”, не приближаясь близко к объекту и рассматривая его с различных точек зрения. В этой связи А.Д. Адо (1990) на заседании АМН СССР отмечал: “Перед иными специалистами почка или щитовидная железа способна заслонить человека” (Вапес, 2004, с.3). И это не случайно, в настоящее время в одной лишь медицине насчитывается до 350 специальностей, число узких специалистов сопоставимо с числом органических структур.

Одним из магистральных направлений макроэволюции считается совершенствование способности к терморегуляции, завершившееся развитием гомойотермии [гр. *homoiois*

— равный и *therme* — жар (Словарь иностранных слов, 1955, с. 187)], что позволило теплокровным животным активно развиваться в условиях похолодания проникать в более холодные зоны (Печуркин, 1988, с. 102). Гомойотермные животные — теплокровные животные, т.е. с постоянной температурой тела, почти не зависящей от температуры окружающей среды. К ним относятся птицы и млекопитающие.

Конкретные шаги в становлении теплокровности в эволюции остаются неизвестными (Печуркин, 1988, с. 102).

Установлено, что позвоночные характеризуются высоким уровнем организации, которая выражается сложным строением тела и совершенством физиологических функций. Это обуславливает их высокую приспособленность к самым разнообразным условиям внешней среды. Вероятнее всего, некоторые из указанных качеств должны были появиться уже у предшественников позвоночных — бесчерепных хордовых (миноги, миксины, ланцетники). Главными признаками всего типа являются наличие: 1) внутреннего осевого скелета; 2) центральной нервной системы, с разрастанием переднего отдела, — головного мозга; 3) замкнутой кровеносной системы, с сердцем или пульсирующей аортой; 4) поперечно-полосатой мускулатуры и более дифференцированного уровня всех органов и систем (Мамонтов, 1992, с. 341-346).

Подтип позвоночных, в свою очередь, делится на классы, некоторые из которых (млекопитающие, птицы) относятся к гомойотермным существам, другие (рыбы, амфибии или земноводные, рептилии или пресмыкающиеся) являются пойкилотермными животными — не поддерживающими постоянной температуры тела.

Однако, можно предположить, что стремление к гомойотермности существует у всех хордовых, а подтип позвоночных, благодаря максимальной реализации данного признака, выделился и стал наиболее прогрессивным на Земле. Ведь строгое поддержание внутреннего постоянства температуры необходимо для протекания жизненно важных хи-

мических реакций в организме, на которых базируются выполняемые функции. Способы реализации этого постоянства позволяют животному не зависеть (или зависеть в меньшей степени) от условий окружающей среды. Тем более, что эти условия, помимо ритмичных колебаний в пределах жизни животного (суточные, сезонные, годовые биоритмы), имеют еще и более длительные периоды протяженности, а иногда носят эпизодический характер (различного рода катаклизмы) (Ясаманов, 1983, с. 132-139; Ягодинский, 1985, с. 35-39; Гелиометеотропные реакции человека, 1986, с. 51-60; Юдасин, 1986, с. 64-69).

По-видимому, у первых позвоночных существовали признаки, указывающие на наличие внутренней регуляции температуры. Мало того, эти признаки носит в себе большинство позвоночных и человек в почти неизменном виде. Причем, не в качестве рудиментов или атавизмов, а как жизнеспособные рабочие органы — зубы.

Первые обнаруженные останки позвоночных являются зубами (Быстров, 1957, с. 37; Виллер, 1966, с. 192-201). Найдены они в глауконитовом песчанике Прибалтики Рогоном (Rohon) в 1889 г. Древность зубов определена в 480 млн. лет (начало ордовика). При анализе их микроскопической структуры получены данные, показывающие, что твердотканые оболочки состоят из типичного дентина, покрытого слоем эмали. Дентин содержит тончайшие каналы. Внутри зубов имелась довольно большая полость пульпы (Зайцев, Артемьев, 2004, с. 2 обл., рис. 1.В).

Эти дентальные органы принадлежали животному, получившему название *Palaeodus*. Оно признано самым древним ископаемым позвоночным. С уверенностью можно утверждать, что палеодус был бесчелюстной формой. Найденные зубы располагались на теле животного. Их считали органами защиты от врагов (Быстров, 1957, с. 37). Однако некоторые факты позволяют предположить и совершенно иную функцию первых кожных зубов. Это: 1) эти органы не были соединены между собой на коже первого позвоночного и не представляли совместно жесткой кон-

струкции (*Быстров, 1957, с.37*); 2) внутреннее строение этих зубов является слишком сложным и предполагает выполнение более специфической функции, связанной с циркуляцией в них жидкости (*Окушко, 1991, с.20; Несмеянов, 2002, с.42-45; Хадирбегшивили, 2003, с.22-27; Гамзаев, 2004, с.44-45*); 3) наличие багатоваскуляризованной пульпы с регулируемыми и нерегулируемыми артерио-венозными анастомозами и сосудами с различной скоростью кровотока, — что также указывает на связь с транспортированием жидкости при хорошо отлаженной системе “клапанов и вентилях” (*Гасюк, Король, Новосельцева, 2004, с.9-18*); 4) биохимическая активность и огромное энергопотребление пульпы (*Несмеянов, 2002а, с.49-56*), которые при креплении зубов к коже с увеличенной пульповой камерой еще более усиливались (*Быстров, 1957, с.38; Сивовол, 2003, с.58-60*); 5) конусная форма кожных зубов и значительное их количество на теле животного (*Быстров, 1957, с.37*). Всё это позволяет рассматривать такие органы в качестве аналогии игольчатого теплоотвода современных электронных устройств.

Вероятно, что возникновение дентальных органов совместно с другими отличительными органами и системами позвоночных, связано с адаптационными факторами организма, проявившимися как ответ на изменение экологических условий.

В конце кембрийского периода, 495 миллионов лет назад, побережье Балтики, где в наши дни находится самая северная оконечность Скандинавии, столкнулось с несколькими вулканическими островами. При этом выросла высокая горная цепь. Так начался процесс, в результате которого появились Каледонские горы в Шотландии и Аппалачи в Америке (*Сватков, 1979, с.21*). В 80-х годах прошлого столетия С.Г.Неручев, на основании всестороннего геологического исследования, сделал вывод, что в естественных условиях обитания радиоактивное воздействие на живые организмы происходит вследствие природных катаклизмов. Связано оно с активизацией деятельности в глубоких разло-

мах земной коры (рифтах) и выхода из недр Земли урана, с увеличением его уровня в гидро- и атмосфере планеты (*Юдасин, 1986, с.64-69*). Радиация, воздействуя на более совершенные виды организмов, вызывает у них мутации (*Лобашев, 1969, 285-297; Каськова, 1995, с.45-47*). В это же время, отмечается наступление глобального похолодания, достигшего пика в позднем ордовике (450-435 млн. лет назад) (*Ясаманов, 1983, с.132-139*). Именно с этим периодом и этим местом (и, видимо, не случайно) связано появление первых позвоночных. Радиационным фактором можно объяснить столь быстрое видоизменение и приспособление животных к внешним условиям.

Но появление одних зубов-теплообменников оказалось мало для терморегуляции. Если же рассмотреть их совместно с вышеописанными качествами хордовых, с позиций термодинамики, то можно заметить, что отмеченные ароморфозы, рассмотренные совместно, образуют единую систему — тепловую машину. Приводим эту концепцию: 1) замкнутый контур кровеносной системы, в которую включены эти теплообменники; 2) наличие сердца — компрессора; 3) появление дифференцированных органов — фильтров, клапанов и вентилях; 4) обособление головного мозга — блока управления; 5) образование поперечно-полосатых мышц, двигающих животное в водной среде и косвенно выполняющих роль регулятора обдува — вентилятора. Для сравнения приводим описание частей кондиционера и его схему (рис.1).

Принцип работы любого кондиционера основан на свойстве жидкостей: поглощать тепло при испарении и выделять его при конденсации. В своём труде «Размышление о движущей силе огня и о машинах, способных развивать эту силу» (1824) французский инженер Сади Карно, анализируя принцип действия тепловых машин, пришел к выводу, что для их работы необходимо наличие разности температур и затем ее выравнивание. Выведенный цикл стал носить его имя (*Спасский, 1963, с.309*). Ины-

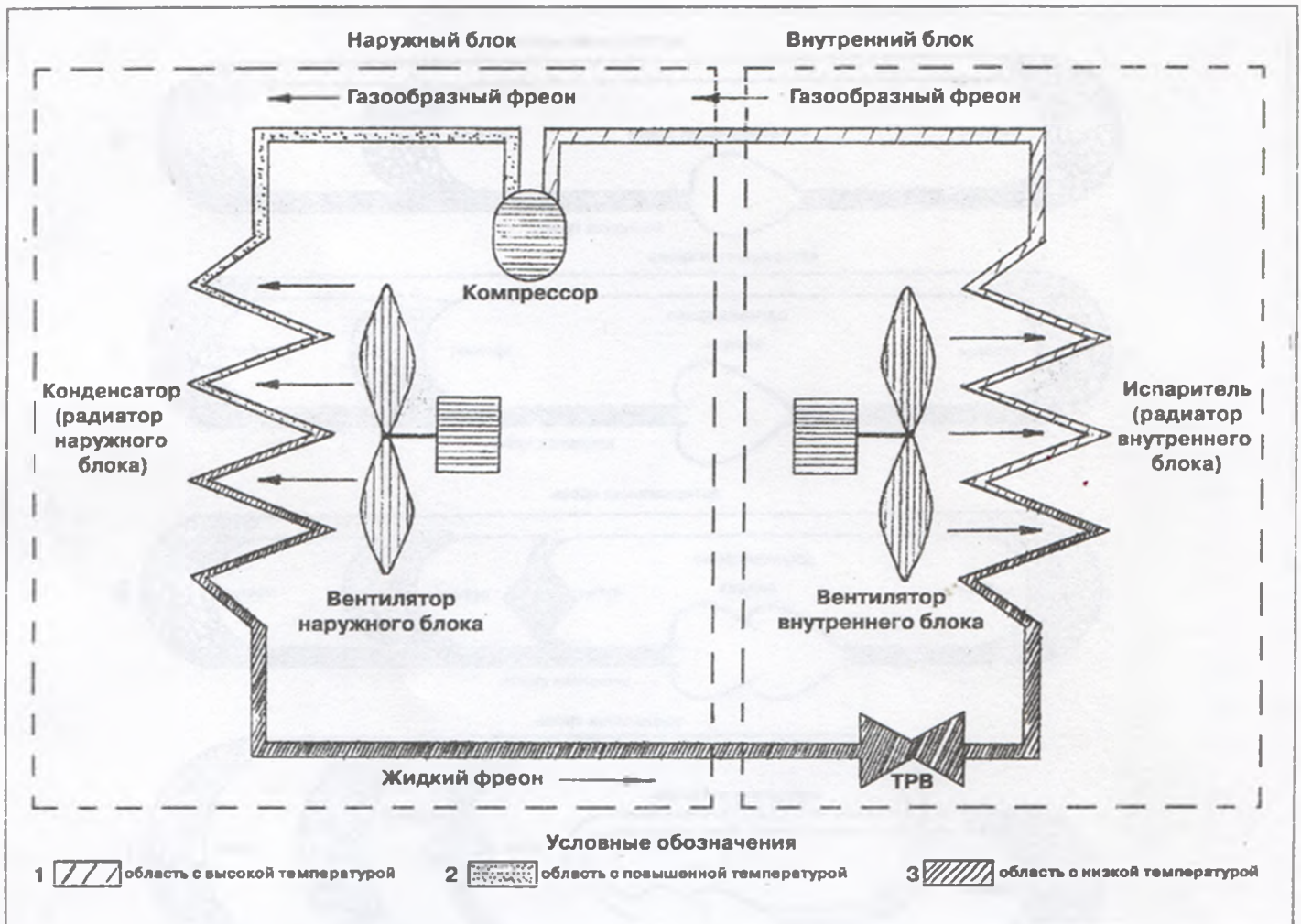

Рис. 1. Схема кондиционера и его устройство, на примере сплит-системы.

Основными узлами любого кондиционера являются: **компрессор** — сжимает фреон и поддерживает его движение по холодильному контуру; **конденсатор** — радиатор, расположенный во внешнем блоке. Название отражает процесс, происходящий при работе кондиционера — переход фреона из газообразной фазы в жидкую (конденсация); **испаритель** — радиатор, расположенный во внутреннем блоке. В испарителе фреон переходит из жидкой фазы в газообразную (испарение); **терморегулирующий вентиль (ТРВ)** — понижает давление фреона перед испарителем; **вентиляторы** — создают поток воздуха, обдувающего испаритель и конденсатор. Используются для более интенсивного теплообмена с окружающим воздухом.

Условные обозначения: 1 — область с высокой температурой; 2 — область с повышенной температурой; 3 — область с низкой температурой.

ми словами, позвоночные с самого начала своего существования обзавелись устройством регуляции температуры, позволяющим не зависеть им от изменений внешней среды, и уютно чувствовать себя в то время. Вполне возможно и то, что с дальнейшими изменениями климата и других экологических условий, животные описанного подтипа изменяли некоторые “детали” своего “кондиционера”, сохраняя внутренние параметры организма в оптимальных пределах. Это вело к появлению более прогрессивных видов позвоночных, одним из признаков которых считается появление гомойотермности.

Человек также относится к гомойотермным существам. К тому же, люди активно

меняют условия климата вокруг себя как в микро-, так и в макромасштабах. Это привело к тому, что некоторые элементы тепловой машины человеческого организма стали рудиментами (волосной покров туловища) и атавизмами (появление волосного покрова на всем теле) (Цебржинский, 2003, с.9). Зубы, выполнявшие роль теплообменника у первых позвоночных, у более прогрессивных видов переместились в полость рта. Однако внутреннее строение дентального органа осталось неизменным (функция консервировалась, оставаясь регулятором гомеостаза и обмена тепла полости рта). Полагаем, что возникающие сейчас одонтопатологии у человека, являются связанными не только с вли-

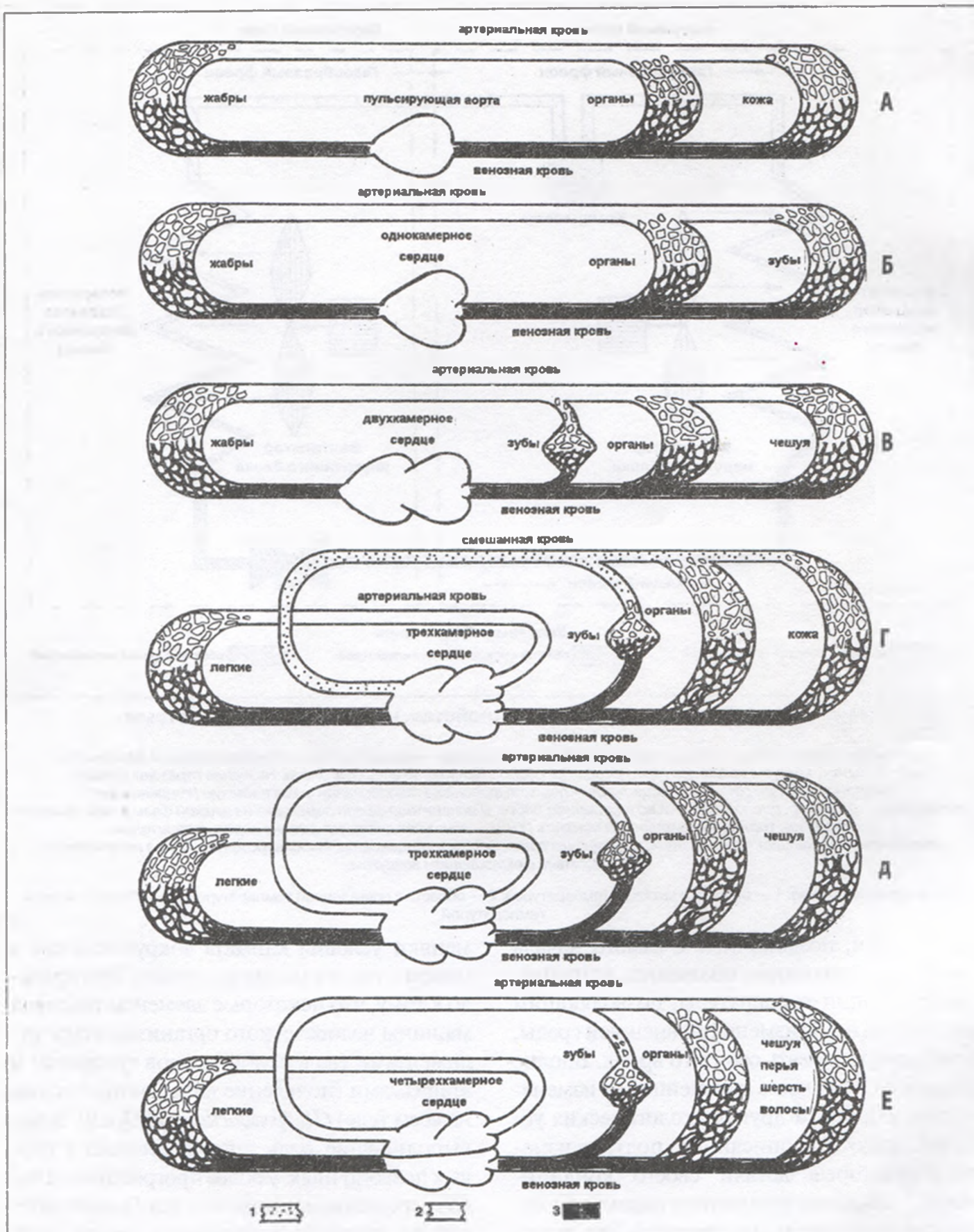

Рис. 2. Предполагаемые терморегуляционные системы позвоночных.

А) система терморегуляции бесчерепных хордовых; Б) система терморегуляции палеодуса; В) система терморегуляции рыб; Г) система терморегуляции земноводных; Д) система терморегуляции пресмыкающихся; Е) система терморегуляции млекопитающих.

Условные обозначения: 1 — смешанная кровь; 2 — артериальная кровь; 3 — венозная кровь.

янием внешней среды, ее геохимическими особенностями (Николишин, 1995, с.3), но и с дисбалансом между внутренними и внешними температурными условиями.

Проблему можно расширить, рассматривая с этих же позиций патологии чешуи, перьев, волос, рогов и копыт у всех позвоночных. Ведь данные образования, скорее всего, являются производными кожных зубов (Шмальгаузен, 1947, с.77-88; Давиташвили, 1958, с.94, 295; Румянцев, 1958, с.298; Курякина, 2001, с.34; Варес, 2004, с.11).

Система выведенной взаимосвязи поможет в будущем определить: 1) величину связей определённых органов в системе (организме), из чего можно получить данные об их соподчинённости; 2) степень влияния органов друг на друга и связанные с этим патологии; 3) характер связей организма с окружающей средой и его зависимости от неё, а также возникающие из-за этого патологии; 4) осуществить прогноз возможного влияния окружающей среды на организм, в зависимости от активности перестройки среды данным видом организмов; 5) прогноз появления новых видов живых форм; 6) прогнозировать доминирование наступивших сейчас, но ещё не вступивших в полную силу, природных явлений; 7) определить не выясненные доселе ритмические природные закономерности; 8) восстановить условия окружающей среды минувших эпох ("нетрадиционными" методами); 9) более достоверно восстановить облик исчезнувших животных по фрагментам их тканей; а также: 10) производить профилактику и лечение болезней на качественно новом уровне.

Приводим пример возможных предполагаемых терморегуляционных систем различных классов позвоночных (рис.2).

Литература

Августиневич Д.Ф., Липина Т.В., Кудрявцева Н.Н. Особенности серотонергической системы мозга и социальный стресс разной длительности у самок мышей линий С57BL/6J и СВА/Лас // Рос. физиол. журн. — Москва, 2001. — Т. 87. — № 4. — С.532-542.

Баландин Р.К. Время — Земля — мозг. — 2-е изд., доп. — Минск: Высшая школа, 1979. — 238 с.

Барабаш Н.А., Кувшинов Д.Ю., Тульчинский М.Я. Взаимосвязь стрессов и процессов физического развития у лиц юношеского возраста // Вестник Российской Академии медицинских наук. — Москва, 2003. — № 6. — С.38-41.

Баснакьян И.А., Мельникова В.А. Голодание бактерий — стресс, обусловленный лимитом субстрата // Журн. микробиологии и иммунобиологии. — Москва, 2001. — № 1. — С.99-103.

Буеверов А.О. Оксидативный стресс и его роль в повреждении печени // Рос. журн. гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. — Москва, 2002. — Т.12. — № 4. — С.21-25.

Бузуева И.И., Шмерлинг М.Д., Филтошина Е.Е. и др. Влияние хронического стресса в неонатальном периоде онтогенеза на структурную организацию надпочечника крыс гипертензивной линии НИСАГ // Бюл. эксперим. биологии и медицины. — Москва, 2004. — Т. 137. — № 1. — С.16-19.

Быстров А.П. Прошлое, настоящее, будущее человека. — Ленинград: Медгиз, 1957. — 314 с.

Варес Э. Биоморфологическое обоснование не рациональности имплантации зубов. — Донецк-Львов, 2004. — 80 с.

Виллер И.Б. Эволюция зубов и взаимоотношение дентина и кости, образующих зубы и покровные окостенения позвоночных. География кариеса зубов: Тр. VI расширенного пленума Всесоюзного общества стоматологов. — Москва: Медицина, 1966. — 219 с.

Владимцева Т.М., Успенская Ю.А., Нефелова В.В., Егорова А.Б. Окислительный стресс и нарушение морфологии гамет, индуцируемые хлоридом цинка // Гигиена и санитария. — Москва, 2003. — № 1. — С.58-59.

Гамзаев Б.М. К моделированию движения зубного ликвора // Новое в стоматологии. — Москва, 2004. — № 1. — С.44-45.

Гасюк А.П., Король М.Д., Новосельцева Т.В. Пульпа зуба в норме и при патологии. — Полтава, 2004. — 124 с.

Гелиометеотропные реакции человека / Никберг И.И., Ревуцкий Е.Л., Сакали Л.И. — Киев: Здоров'я, 1986. — 144 с.

Гиллинский М.А., Петракова Г.М., Амелиславская Т.Г. и др. Моноамины гипоталамуса при холодном стрессе на фоне изменений системы оксида азота // Рос. физиол. журн. — Москва, 2003. — Т. 89. — № 7. — С.795-802.

Гонгадзе Н.В., Кезели Т.Д. Роль лейкстринов в стресс-индуцированном поражении сердца // Бюл. эксперим. биологии и медицины. — Москва, 2002. — Т. 134. — № 11. — С.508-510.

Горст Н.А., Горст В.Р., Руденко И.О. Индивидуальный уровень стрессированности и кардиотипы человека // Вестник новых медицинских технологий. — Москва, 2004. — Т. 11. — № 1/2. — С. 9-10.

Давиташвили Л.Ш. Краткий курс палеонтологии. — Москва: Госгеолтехиздат, 1958. — 544 с.

Евсеева М.Е. Стрессорная перестройка миокарда: динамика структурных изменений при различных видах стресса // Бюл. эксперим. биологии и медицины. — Москва, 2000. — Т. 130. — № 10. — С. 378-381.

Зайцев А.В., Артемьев А.В. К вопросу об эволюционном значении дентина // АЛЛУ. — Полтава: Археология, 2004. — № 1-2 (14-15). — С.2-4.

Каркищенко В.Н. Действие иммобилизационного стресса на некоторые биохимические показатели сыворотки крови и тканей у крыс // Военно-медицинский журнал. — Москва, 2004. — Т. 325. — № 4. — С.75-76.

Касицкий Г.И., Смирнов В.М. Нервная система и "стресс" (О принципе доминанты в патологии). — Москва: Наука, 1970. — 199 с.

Каськова Л.Ф. Розповсюдженість та інтенсивність карієсу і зубощелепних аномалій у дітей, які народилися від батьків-ліквідаторів аварії на ЧАЕС // Дент Арт. — Полтава, 1995. — № 1. — С.45-47.

Кира Е.Ф., Безменко А.А. Слинговые операции в лечении стрессового недержания мочи у женщин // Акушерство и гинекология. — Москва, 2003. — № 5. — С.14-16.

Косяков Л.В., Мельникова С.Л. Влияние экзаменационного стресса на показатели индивидуального восприятия времени, состояние сердечно-сосудистой и вегетативной нервной систем // Вестник новых медицинских технологий. — Москва, 2004. — Т. 11. — № 4. — С.23-25.

Куликов В.П., Гречишников В.Н., Сидор М.В. Реакция мозговой гемодинамики на сочетанные стрессорные воздействия // Патологическая физиология и экспериментальная терапия. — Москва, 2005. — № 1. — С.7-8.

Курякина Н.В. Терапевтическая стоматология детского возраста. — Москва: Медицинская книга - Нижний Новгород: Изд-во НГМА, 2001. — 744 с.

Лобашев М.Е. Генетика. — Изд. 2-е, стереот. — Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. — 752 с.

Мазаева М.А., Сиряченко Т.М., Суетина О.А. Возрастные особенности непсихотических форм психогений, вызванных повседневными стрессами // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. — Москва, 2004. — Т. 104. — № 6. — С.14-20.

Мальшев И.Ю., Круглов С.В., Бахтина Л.Ю. и др. Стресс-ответ и апоптоз в про- и противовоспалительном фенотипе макрофагов // Бюл. эксперим. биологии и медицины. — Москва, 2004. — Т. 138. — № 8. — С.162-165.

Мамонтов С.Г. Биология: Справ. издание. — Москва: Высш. школа, 1992. — 478 с.

Меденцев А.Г., Аринбачарова А.Ю., Акименко В.К. Адаптация фитопатогенного гриба *Fusarium decemcellulare* к окислительному стрессу // Микробиология. — Москва, 2001. — Т. 70. — № 1. — С.34-38.

Непорада К.С., Леонтьева Ф.С., Тарасенко Л.М. Хронический стресс нарушает структурную организацию органического матрикса костной ткани пародонта крыс // Бюл. эксперим. биологии и медицины. — Москва, 2003. — Т. 135. — № 6. — С. 637-638.

33. Несмеянов Н.А. Возможные решения проблемы кариса и пародонтоза // Стоматолог. — Москва, 2002. — № 6. — С.42-45.

Несмеянов Н.А. Возможные решения проблемы кариса и пародонтоза // Стоматолог. — Москва, 2002а. — № 7. — С.49-56.

Николишин А.К. Флюороз зубов. — Часть 1: Биология тканей зуба при фтористой инфекции. — Полтава, 1995. — 69 с.

Окушко В.Р. Одонтон. — Донецк: РИО Донецк. мед. ин-та, 1991. — 20 с.

Печуркин Н.С. Энергия и жизнь / Отв. Ред. И.И. Гительзон. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1988. — 186 с.

Румянцев А.В. Опыт исследования эволюции хрящевой и костной тканей. — Москва: Изд. АН СССР, 1958. — 376 с.

Сватков Н.М. Земное зеркало Солнца: (Очерк истории палеотемпературы Земли). — Москва: Мысль, 1979. — 119 с.

Сивовол С.И. Пародонтит как инструмент эволюции // Стоматолог. — Москва, 2003. — № 5. — С.58-60.

Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина и проф. Ф.Н.Петрова. — Изд. 5-е стереот. — Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. — 856 с.

Спасский Б.И. История физики. — Ч.1. — Москва: Изд-во МГУ, 1963. — 330 с.

Тарасенко Л.М., Петрушанко Т.А. Стресс и пародонт. — Полтава, 1999. — 192 с.

Хадирбегишвили О. Парадоксы современной карисологии // Стоматолог. — Москва, 2003. — № 5. — С.22-27.

Хныченко Л.К. Метаболические сдвиги при стрессе, вызванные голоданием, и их фармакотерапия новым производным таурина // Патол. физиология и эксперим. терапия. — Москва, 2001. — № 4. — С.16-18.

Цебржинский О.И. Избранные лекции по антропологии. — Полтава: Изд-во АСМИ, 2003. — 68 с.

Чурин А.А., Масная Н.В., Борсук О.С., Шерстобов Е.Ю. Реакции системы иммунитета разных линий инбредных мышей на иммобилизационный стресс // Бюл. эксперим. биологии и медицины. — Москва, 2003. — Т. 136. — № 9. — С.304-308.

Шмальгаузен И.И. Основы сравнительной анатомии позвоночных животных. — Изд. 4-е испр. и доп. / Учебник для биофаков гос. ун-тов. — Москва: Советская наука, 1947. — 540 с.

Юдасин Л. Маятник эволюции // Наука и жизнь. — Москва, 1986. — № 12. — С.64-69.

Ягодинский В.Н. Ритм, ритм, ритм! Этюды хронобиологии. — Москва: Знание, 1985. — 192 с.

Ясаманов Н. Этот странный изменчивый климат // Наука и жизнь. — Москва, 1983. — № 10. — С.132-139.

Зайцев А.В., Артем'ев А.В.
ПРО ЕВОЛЮЦІЙНУ СИСТЕМУ ТЕРМОРЕГУЛЯЦІЇ ХРЕБЕТНИХ

Резюме

Наводиться версія появи механізмів утримання постійної температури тіла того чи іншого ступеню наявності серед всього філуму хребетних. Наголошується, що походження цих тварин, від самого початку, пов'язане зі створенням природою механізму утримання внутрішніх параметрів тіла на оптимальному рівні, за змін умов середовища.

25.01.2004.

ЗАМЕТКИ НА ПОЛЯХ ЗАМЕТОК, ИЛИ КРИТИКА КРИТИКА

Всегда лестно увидеть новый отклик на свою книгу — именно тогда понимаешь, что работал не напрасно, что работа твоя читается и вызывает отклики, пусть они будут позитивными, полемическими или даже критическими. Но когда они являются неаргументированными заявлениями, не подкрепленными ссылками, по большей части, туманными рассуждениями не по сути исследования — это кажется некорректным. Именно таковой мне представляется заметка сиолога В.А.Шабана в журнале «Археологічний літопис Лівобережної України» (*Шабан, 2003, с.224-226*) «Заметки на полях монографии Нефёдкина А.К. «Боевые колесницы и колесничие древних греков»». Он напористо критикует не только автора, достается и издательству, и одному из рецензентов. Усугубляется эта критика тем, что дискуссия по спорным вопросам древнего военного дела ведется в категоричной, не терпящей возражения форме, при абсолютной уверенности в своей правоте, даже без намека на право существования альтернативного мнения. Всё это подвигло меня вступить в дискуссию.

Критик начинает свой опус с разбора стилистических шероховатостей, приводя при этом, как он пишет, «несколько» (18!) примеров. У критика свое представление о русском литературном языке, иногда не понятно, что ему не нравится, какие аномалии он нашел во фразах «вокруг оси вертятся два колеса с четырьмя спицами», «бига появилась под внешним влиянием» или «гиппические победы» (кстати, замечу, что это стандартный для античников термин — обозначавший победы на скачках)? (*с.224*). Редактор проверял данный текст и ничего не несоответствующего стилистике русского языка не нашел. Естественно, можно было бы многие пассажи написать более изящным языком, но всё

же нужно учитывать, что книга посвящена узкоспециальному сюжету и не рассчитана на широкий круг читателей.

Критику не нравится всё, начиная с названия книги, которое якобы не соответствует содержанию, «ведь истории колесниц древних греков посвящено всего 110 из 400 страниц». Видимо, к греческой ойкумене не принадлежат киренские элины и грекоязычные жители державы Селевкидов, представлявшей собой типичную, можно сказать, эталонную греко-восточную монархию, история и культура которой традиционно изучается в курсе греческой истории (например, см.: *Сергеев, 1963, с.425-430; История Древней Греции, 1972, с.328-334; История Древней Греции, 2000, с.307-319*). Таким образом, к 110 страницам, посвященным балканским колесницам, надо прибавить еще страницы 219-267 и, по крайней мере, 268-358.

Также критику не нравятся некоторые термины, напоминающие «кальки с английских слов», в частности, «набочники» и «гомеровское военное дело». Однако первый термин является калькой не с английского, а с оригинала, древнегреческого (*parapleygidia*), а второй — стандартным для отечественного антиковедения обозначением целой эпохи истории Греции, ее реалий, несбыточных лишь для критика, плохо знакомого с темой (например, см.: *Сергеев, 1963, гл.IV, с.99-123; Андреев, 1976*). Термин «кроссбаровое колесо» также критик не воспринимает, поскольку он произведен от английского *crossbar*, что следует читать, по его мнению, как «кросба» (*с.224*). Действительно, в британском варианте прочтения слово читается именно так, тогда как в американском конечная «r» произносится. Введение же самого термина, как и других, необходимо в связи с отсутствием аналогичного русского, обозначающего колесо с одной ши-

рокой и двумя тонкими поперечными планками внутри обода. Критик, видимо, не знает традиции перехода слов с английского на русский, где в подобных словах г произносятся (ср.: бар-bar, бард-bard, барбекю-barbecue). Не приемлет оппонент и следующий пассаж из книги: «езда на моделях древних упряжках», так как «модель — воспроизведение предмета в уменьшенном или увеличенном виде». Но ведь бывают модели и в масштабе 1:1!

Критик нашел в книге целых 18 фактических ошибок! Однако он, очевидно, плохо представляет себе, что фактической является ошибка в достоверно известной информации о каком-либо событии, и, следовательно, фактической является ошибка в передаче, а не в интерпретации информации. Фактической была бы, например, ошибка, если кто-либо, например, сказал, что Великая Отечественная война началась 22 июля, а не июня, как это было на самом деле. С этой точки зрения, ни один из приведенных критиком примеров, не является фактической ошибкой. Более того, критик объявляет фактическими ошибками достоверную информацию, исправляя ее на свои непроверенные по источникам данные. Стела в Эретрии в тексте Страбона объявляется «столбом», как в переводе Г. А. Стратановского (*Strabo, X, 10, 1*: в тексте — *stèle*), а греч. *sage* в перечислении предметов снаряжения лошади критик предлагает переводить «вооружение», а не «седло», что ясно видно по греческому тексту с перечислением предметов (*Pollux, X, 54*); цыны, упомянутые в главе 94 романа Ло Гуаньчжуна «Троецарствие» (*М., 1984, с. 615*) почему-то объявляются критиком «тангутами». Фактической ошибкой объявляются даже содержащиеся во «Второй книге Паралипоменон» (*14, 9*) сведения о численности эфиопской армии. Хочется воскликнуть: это обращение не по адресу — не ко мне, а к Господу-Богу!

Более того, автор считает, что археологические факты не являются историческими (*с. 225*). А какими? Физическими или биологическими? Археология входит в состав ис-

торических дисциплин и, следовательно, археологический факт является и историческим.

Далее автор заметки переходит к критике моей реконструкции колесничной битвы, в частности, к разбору эффективности стрельбы из лука с колесницы в бою, приводя при этом искаженную цитату из моей книги. Оппонент, исходя из сравнения стрельбы колесничного из лука... с оружейной стрельбой XVIII века, приходит к выводу, что «максимальная эффективная дальность... не превышала 64–65 м» (*sic!*). Однако сама эффективность стрельбы — понятие относительное, на которую указывают и другие, нежели у рецензента данные. О ней свидетельствуют, например, эксперименты прусского военного министра Г.И.Д.Шарнхорста в 1810-х гг. с ружьями образца 1782 г. Делалось 200 прицельных выстрелов с различных расстояний по мишени высотой 6 футов (ок. 1,8 м) и шириной 100 футов (ок. 30 м), в результате чего были получены следующие результаты (*Duffy, 1998, p. 207*) (см. Таблицу 1 ниже).

Однако, что может быть общего между колесничными и оружейной стрельбой пехоты из строя? У пехоты лишь первый выстрел был наиболее эффективен. После чего пороховой дым застилал видимость, препятствуя стрельбе, как и скученность в строю солдат. Да и стрелять начинали с расстояния более далекого, нежели расстояние «эффективного выстрела» (*Xen Cyrop., III, 3, 60*). Сравнить колесничную стрельбу следовало бы с лучным боем, а не с действием пехоты XVIII в. (подборку данных см.: *McLeod, 1965, vol. 1, №1, p. 1–14*). Критик же, по существу, сравнивает «теплое с мягким».

Недоволен остался критик и исполнением схем в книге, ведь на них между отрядами показаны большие интервалы. При этом не учитывается тот факт, что это не масштабные планы, а схематические изображения. Особенно не нравится ему схема, изображающая битву при Гавгамелах (*с. 290*), где, как он считает, «абсолютно неправильно» показан косой строй. Как явствует из источников (*Curt., IV, 13, 32; Frontin. Strateg., II, 3, 19*), армия Александра в этой битве построилась в

Таблица 1.

Шагов до цели (пруссский шаг – 0,625 м)	100	200	300	400	500	600
Количество попаданий	92	64	64	42	26	19
Процент попаданий	46	32	32	21	13	9,5

своеобразное каре, препятствовавшее окружению македонского войска со стороны более многочисленного врага. «Косым строем», согласно античным «Тактикам» (*Asclepiod. Tact., 10,21; Aelian. Tact., 30,3; Arrian. Tact., 26,3*), являлось построение, у которого одно крыло выдвинуто вперед, а другое — отведено назад: ни о какой, собственно, скошенной линии войск в источниках речи нет — это лишь новая интерпретация. Для сравнения заметим, что современный антиковед, специально изучающий военное дело эпохи эллинизма, А.Дивин рисует схему данного построения Александра в виде трапеции (*Devine, 1986, vol.13, №3-4, p.99*; также ср.: *Фуллер, 2003, с.186*).

Задело синоведа мое утверждение о том, что Китай, наряду с индийцами, ливийцами и кельтами отставал в конце IV в. до н.э. в своем военном развитии от Передней Азии, что объявляется фактической ошибкой. Однако я еще раз скажу, что в развитии верховых войск Китай намного отставал, ведь тут конница появляется только в эту эпоху, для противостояния кочевникам: в 307 г. до н.э. в царстве Чжао (*Таскин, 1968, с.37, 125, прим.59; Кожин, 1980, с.28; Кожанов, 1990, с.70*).

После рассмотрения «фактических» ошибок, критик, наконец, переходит к «анализу» научной части книги. Он критикует реальность основных этапов развития колесниц в древности: «Теория эволюционного развития военного дела, — глубокомысленно рассуждает он, — не нова — это все та же, немного перелицованная, марксистско-ленинская теория исторического прогресса. В ней нет места таким базовым понятиям как государство, военное право, военное искусство, военные реформы. Автор не понимает главного — что любая военная структура развивается не эволюционным, а революционным путем и основным двигателем этого прогресса являются не блистательные победы, а жестокие поражения» (с.225).

Да, видимо, рецензент или вообще не изучал, или просто забыл теорию марксизма-ленинизма и имеет о ней весьма туманное представление (стоило вообще тогда его упоминать?). Здесь есть место таким базовым понятиям, как государство (*Энгельс Ф. «Происхождение семьи, частной собственности и государства», Ленин В.И. «О государстве»*), военное искусство и военные реформы (статьи Ф. Энгельса для «Новой американской энциклопедии»: «Армия», «Атака», «Сражение» и т. д. (см.: *Бабин, 1970*); *Ленин В.И. «Марксизм и восстание», «Советы постороннего», «Социалистическое Отечество в опасности!», «Тяжелый, но необходимый урок»; «Марксистско-ленинская методология военной истории», 1976*). Более того, эволюция военного дела признавалась далеко не марксистскими историками, царскими офицерами (см., например: *Мартынов, 1900; Агапеев, 1902*).

Поражения, действительно, являются сильным стимулом для начала проведения реформ, и не только в военной области. Однако более чем странным, выглядит заявление критика о том, что только они служат двигателями прогресса. Реформы в военной сфере зачастую вызваны изменением в социальной области или в военно-политической обстановке. Так, например, социальной борьбой в Аттике были вызваны реформы Солона (начало VI в. до н.э), которые привели к новой стратификации общества, согласно которой теперь и производилась мобилизация. Реформы проводились и во время войны, и не после поражений, а после побед, для более эффективного противостояния врагу. Так, после начала греко-персидских войн афиняне создали отряд в 300 всадников и еще конных лучников, а Александр Великий во время своего победоносного похода также непрерывно реформировал свою армию: в Ситтакене в конце 331 г. до н.э., в Дрангиане в 330 г. до н.э., в Сузах в 324 г. до

н.э. и в Вавилоне в 323 г. до н.э. Военные реформы проводились и после конституализации государства, для укрепления военного потенциала, как это делал Кир Великий, создавая свою империю. Критик полностью отрицает эволюционный, реформаторский, путь развития военной структуры, считая, что она развивается революционно (скачкообразно?). Это весьма своеобразное утверждение: то же развитие армии Александра во время восточного похода показывает далеко не «революционный», а типично эволюционный путь развития.

Рецензент, в общем, справедливо считает, что «у каждого государства» была «своя собственная история развития военного дела, со своими собственными возможными периодами существования боевых колесниц». Но совершенно очевидно, что существовали некие общие тенденции развития в данном виде вооружения, которые я и попытался выявить. Наиболее полный спектр развития колесниц (шесть этапов) мы найдем в Месопотамии, но в других областях мы не обнаружим всех этих этапов, как, например, в том же Китае.

Критик выступает против распространенного, а не только моего (как, по-видимому, ему кажется) мнения о том, что колесницы были вытеснены из военной сферы всадниками, о чем ясно свидетельствует ассирийская конная пара, состоящая из лучника и копьеносца, и, возможно, греческий дуэт, в который входил конный гоплит и «оруженосец» (см.: *Helbig, 1904, p.180-181; Février, 1938, p.646; Crouwel, 1992, p.48, 102; Postgate, 2000, p.100*). В доказательство он приводит примеры из моей книги (а не найденные, кстати, самостоятельно), о безуспешном действии всадников Тимолеонта и Цезаря против, соответственно, карфагенских и британских боевых колесниц. Однако греки Тимолеонта и римляне Цезаря тогда столкнулись с этими боевыми машинами впервые и нет ничего удивительного, что в первых боях они, из-за отсутствия боевого опыта, терпели поражение. То, что у колесниц и всадников на поле боя были разные функции также не свидетельствует в пользу критики, ведь было вре-

мя, когда на поле боя в Передней Азии выезжали только колесницы (II тыс. до н.э.), а, позднее только всадники (вторая половина I тыс. до н.э.), во время же их сосуществования, естественно, функции у них были различны, ведь конница была более маневренным родом войск.

Оппонент высказывает весьма разумное суждение о том, что колесницы исчезают вместе с исчезновением адекватного противника, но при этом он абсолютизирует свой вывод, излишне обобщая частный случай. Да, конечно, колесницы исчезают из армии, когда их перестают использовать постоянные противники. Но это — следствие, а не причина. Почему же колесницы исчезают у противника? Этого критик не объясняет. А исчезают они именно в силу военного развития, идущего по пути смены колесниц всадниками, что мы ясно видим на лучше известном нам ассирийском материале, где всадники появляются еще в IX в. до н.э., то есть еще до времени столкновения с конными массами кочевников — киммерийцев и скифов.

Заявление критика о том, что «на смену рыцарям-колесничим... приходит регулярная тяжелая пехота, сформированная из народа» (с.225) полностью искажает военные реалии постмикенской эпохи, к которой относится данное высказывание. Во-первых, колесницы были родом войск в микенских царствах, а уж никак не рыцарями, а, во-вторых, им на смену приходят пешие племенные ополчения Гомеровской эпохи, и уж никак не «регулярная» пехота (фаланга?).

Переходя к рассмотрению серпоносных колесниц, рецензент, принимая мою датировку их появления в державе Ахеменидов в середине V в. до н.э., считает, что они появились к 456 г. до н.э. как ответ на поражения от египтян в 460 г. до н.э. (с.225-226). Однако аргументация данного предположения («скорее всего») не выглядит убедительной, и «антигреческая» версия об их происхождении мне представляется наиболее убедительной (критику «антиегипетской» гипотезы появления серпоносных квадриг см. в моей книге на с.320-321).

Критик считает, что реконструкции ахеменидской и селевкидской серпоносной колесницы в моей книге «не представляют никакой исторической ценности» (с.226). При этом он исходит из своего собственного перевода описаний колесниц у Кв. Курция Руфа (IV,9,5) и Тита Ливия (XXXVII,41,6-7), переводя латинские слова их другими значениями, что представляет собой, по существу, еще один альтернативный вариант реконструкции, но никак не заменяющий уже имеющийся. Корректурa текстов источников по конструкции колесниц с серпами со множеством вставных (но никак не выделенных!) смысловых слов меня не убеждает и я остаюсь по этому поводу при своем мнении, выраженном в книге.

Критик выступает против реконструкции кузова колесницы рубежа V-IV вв. до н.э. (с.333), считая ее «ни на чем не основанным измышлением художника»; особенно не нравится оппоненту «ящикоподобный кузов кукольных размеров», поскольку «нет ни одного свидетельства существования у персов колесниц с такими маленькими кузовами» (с.226). Однако в реальности, даже реконструкция основана на описании Ксенофонта, который лично наблюдал их у современных ему персов (*Хен. Сурр.*, VI,1,27–30). Именно этот авторитетный античный историк указывает, что «возницы стоят в деревянных башнях» (*Хен. Сурр.*, VI,2,17). К сожалению, у нас нет ни одного изображения ахеменидской колесницы с серпами, и мы можем лишь гадать о ее конструктивных особенностях. Поэтому и уповать на отсутствие свидетельств не стоит. Данная боевая колесница, как видно из описаний Ксенофонта, имела свои конструктивные особенности, одной из которых, по всей видимости, был подобный кузов, предназначенный для экипажа из одного человека и большим его делать было незачем, ведь своей высотой он защищал возницу от метательного оружия врага.

Наконец, весьма нелогичным выглядит последний абзац, в котором автор высказывается в позитивном духе о значении монографии. Но ведь вся рецензия была негативной, откуда позитивное ее значение?

В целом, много места в рецензии уделено обсуждению стилистических и терминологических проблем, которые не относятся к существу дела. При этом в рецензии весьма мало (практические нет) фактов, подкрепленных ссылками, с которыми можно было бы спорить, поэтому, по большей части, они являются голословными утверждениями. Сама же рецензия построена по принципу во что бы то ни стало выразить альтернативное мнение. Критику следовало бы лучше ознакомиться с кругом обсуждаемых проблем, с терминологией античности и уже затем высказывать многочисленные нарекания. Хотелось бы услышать более взвешенные и продуманные мнения, а не голословные, по большей части утверждения.

Література

- Агапеев А. Опыт истории развития стратегии и тактики наемных и постоянных армий новых государств. — Санкт-Петербург, 1902. — Вып. 1.
- Андреев Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период). — Ленинград, 1976.
- Бабин А.И. Ф. Энгельс — выдающийся военный теоретик рабочего класса. — Москва, 1970.
- История Древней Греции / Под ред. В.И. Авдиева, А.Г. Бокщина, Н.Н. Пикуса. — Москва, 1972.
- История Древней Греции / Под ред. В.И. Кузищина. — Москва, 2000.
- Кожанов С.Т. Некоторые вопросы организации военного дела в Китае конца I тыс. до н.э. // Китай в эпоху Древности. — Новосибирск, 1990.
- Кожин П.М. Об освоении колесничной и верховой езды в Древнем Китае // Одиннадцатая научная конф. «Общество и государство в Китае»: Тезисы и доклады. — Москва, 1980. — Ч.1.
- Ло Гуаньчжун. Троецарствие. — Москва, 1984.
- Марксистско-ленинская методология военной истории. — Москва, 1976.
- Мартынов Е.И. Исторический очерк развития древнегреческой тактики (по древним авторам). — Санкт-Петербург, 1900.
- Сергеев В.С. История Древней Греции. — Москва, 1963.
- Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). — Москва, 1968. — Вып. 1.
- Фуллер Дж. Военное искусство Александра Великого / Пер. с англ. Н.А. Поздняковой. — Москва, 2003.

Шабан В.А. Заметки на полях монографии Нефёдкина А.К. «Боевые колесницы и колесничие древних греков» // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — №№ 2 (12) / 2002 — 1 (13) / 2003. — С.224-226.

Crouwel J. H. Chariots and Other Wheeled Vehicles in Iron Age Greece. — Amsterdam, 1992.

Devine A. M. The Battle of Gaugamela: A Tactical and Source-Critical Study // Ancient World. — 1986. — Vol.13. — №3-4.

Duffy C. The Military Experience in the Age of

Reason. — Ware, 1998.

Février J. G. Le char de guerre dans l'Antiquité // Revue de cavalerie. — 1938. — T.18.

Helbig W. Les hippeis athéniens // Mémoires de l'Institut National de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. — Paris, 1904. — T.37.

McLeod W. The Range of Ancient Bow // Phoenix. — 1965. — Vol. 19. — №1. — P.1-14.

Postgate J. N. The Assyrian Army in Zamua // Iraq. — 2000. — Vol. 62. 30.11.2005.

Любичев М.В.

ПОРТНОВ А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі (Серія: Історики України). — Львів, 2003. — 78 с.

В Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України нещодавно вийшла книга Андрія Портнова “Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі”.

Володимир Пархоменко (1880-1942 рр.), який народився на Полтвщині, — визначна постать української історичної науки. Але, нажаль, його ім'я мало відоме широким колам шанувальників історичної спадщини. Тому слід тільки вітати вихід книги про життєвий шлях В.О.Пархоменка та його наукову діяльність.

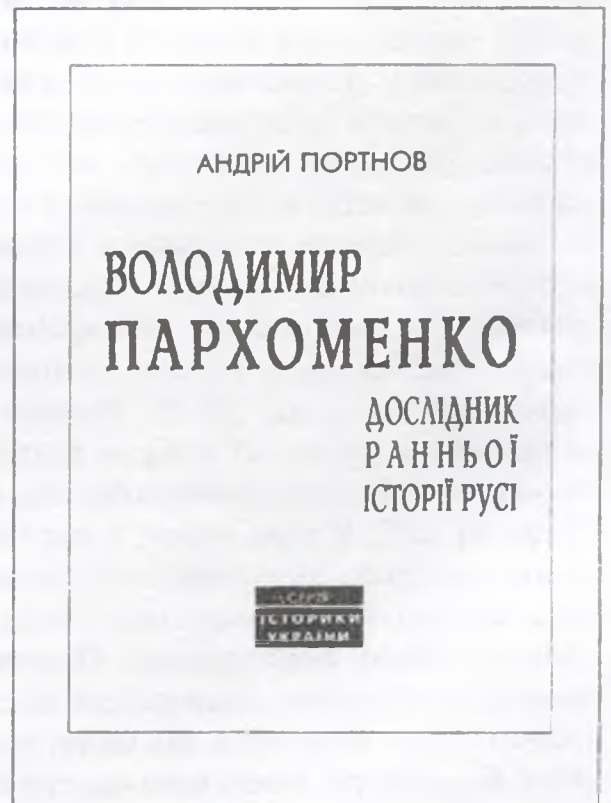
Частина праці присвячена науковій біографії вченого, а саме Полтавському (1905-1912 рр.), Тифлісько-київському (1912-1925 рр.), Катеринославському (1926-1929 рр.) і Ленінградському (кінець 1930-х-1942 рр.) періодам діяльності. Якщо на початку своєї наукової кар'єри вчений працював над вивченням церковно-краєзнавчих проблем, то потім він зосереджується майже винятково на дослідженні витоків та ранньої історії Русі.

У своїй книзі А.Портнов приділяє увагу гіпотезі походження Русі В.Пархоменка та її місцю в історіографії. Головною працею життя фахівця стала книга “У истоков русской государственности” (1924). Її автор у напрямі протиборства з норманістами виробив власну концепцію південного походження Русі. Але слід відзначити, що в світлі сучасних історико-археологічних досліджень, теорія Приазовської Русі не підтверджується джерелами. Дуже суперечливим виглядає і твердження щодо вирішальної ролі Хозарського каганату у створенні Київської Русі.

Автор також торкається питань взаємин Русі й кочівників степу у X-XIII ст. в дослідженнях В.Пархоменка, наукової спадщини вченого, бібліографії його друкованих праць.

Книга Андрія Портнова, безсумнівно, є вагомим внеском у спадщину української історіографії та дешицею пошани відомому полтавцю — історикові, пам'яткознавцеві і музейнику.

12.01.2004.

Видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
за 2004-2006 рр.

2004

Археологічний літопис Лівобережної України: Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2 (15-16). — 146, 1 с.: іл. — ЦОДПА УК ПОДА. ІА НАНУ.

Скорый Сергей Анатольевич: Биобиблиографический указатель (К 55-летию со дня рождения) / Сост. Артемьев А.В., Кулатова И.Н. — Киев-Полтава: Археологія, 2004. — 20 с.: ил. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ЦОДПА УК ПОДА.

Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста / Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. — Наук. та відп. редактор Супруненко О.Б. — Полтава-Кременчук: ВЦ «Археологія», ред. часопису «Автограф», 2004. — 160, IV с.: іл. — ІА НАНУ. ЦП НАНУ і УТОПІК. ЦОДПА УК ПОДА. Кременчук. краєзн. музей.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 82 с.: іл., карти. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ЦОДПА УК ПОДА. Сум. обл. орг. УТОПІК.

2005

Археологічний літопис Лівобережної України: Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 2005 [2006]. — № 1-2 (17-18). — 174 с. — ЦОДПА УК ПОДА. ІА НАНУ.

До тайн прадавнього міста: Більське городище — перлина старожитностей Полтавщини. — Буклет. / Авт. тексту Супруненко О.Б., фото Радченка М.О., Кожемякіна В.І., Супруненка О.Б. — Полтава: Археологія, 2005. — 6 с. кол., скл. в 1 арк. — УК ПОДА. ЦОДПА.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100 с., вкл., іл., карти. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ЦОДПА УК ПОДА.

Пуголовок Ю.О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). — Полтава: Археологія, 2005. — 48 с.: іл. — ЦОДПА УК ПОДА.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.А., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — Серія «Старожитності околиць Комсомольська». — Частина І. — 140 с.: іл. 1 с. вкл. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ЦОДПА УК ПОДА.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Унікальний комплекс золотординського часу поблизу Волошиного. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — Серія «Старожитності околиць Комсомольська». — Частина ІІ. — 82 с.; іл. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ЦОДПА УК ПОДА.

Тимченко В.М. Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. — Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», ВЦ «Археологія», 2005. — 16 с. — ЦОДПА УК ПОДА.

2006

(готуються до друку)

Археологічний літопис Лівобережної України: Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 2006. — № 1 (19). — 128 с., 2 вкл. — ЦОДПА УК ПОДА. ІА НАНУ.

Супруненко О.Б. за участю **Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О.** Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. — Київ-Полтава: Археологія, 2006. — Серія «Старожитності околиць Комсомольська». — Частина ІІІ. — 140 с.: іл. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ЦОДПА УК ПОДА.

Супруненко О.Б. Кургани між сс.Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі. — Київ-Полтава: Археологія, 2006. — Серія «Старожитності околиць Комсомольська». — Частина ІV. — 128 с.: іл., 1 с. вкл. — ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ЦОДПА УК ПОДА.

Укл. Тимошук А.І.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ	ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма, Запорожье
АС ГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург	ЕД	— Энциклопедичний довідник
АГСП	— Античные города Северного Причерноморья, Москва	ИА АН УССР	— Институт археологии Академии Наук Украинской ССР, Киев
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні, Київ	ИА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук, Москва
АЗ ШКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава	ИАК	— Известия Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
АИП	— Археологические исследования на Полтавщине, Полтава	ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры, Ленинград
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев	ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава	ИРАИМК	— Известия Российской академии истории материальной культуры, Петербург, Ленинград
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России, Киев	ІА НАНУ	— Інститут археології НАН України, Київ
АМН СССР	— Академия медицинских наук СССР, Москва	КМ	— Краєзнавчий музей
АН СССР	— Академия наук СССР, Москва	КС	— Киевская старина, Киев
АО	— Археологические открытия, Москва	КС ОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества, Одесса
АОН	— Археологические исследования на новостройках, Москва	КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ	КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград
АС	— Археологический съезд	ЛГУ	— Ленинградский государственный университет, Ленинград
ВА	— Вопросы антропологии, Москва	МАК	— Материалы по археологии Кавказа, Москва
ВАУ	— Вопросы археологии Урала, Свердловск, Екатеринбург	МАО	— Московское археологическое общество, Москва
ВВ	— Византийский временник, Москва	МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я, Одеса, Київ
ВГУ	— Воронежский государственный университет, Воронеж	МАР	— Материалы по археологии России, Санкт-Петербург
ВДИ	— Вестник древней истории, Москва	МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья, Одесса
ВИМК	— Вестник истории мировой культуры, Москва	МГУ	— Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
ВИС	— Военно-исторический сборник, София	МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, Київ	МИАР	— Материалы и исследования по археологии России, Москва
ВХНУ	— Вісник Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна, Харків	МЗ ППБ	— Музей-заповідник «Поле Полтавської битви», Полтава
ВХУ	— Вісник Харківського університету, Харків	МНМ	— Мифы народов мира, Москва
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва	МЧК	— Могильники черняховской культуры, Москва
ГУ	— Государственный университет	НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины, Киев
ГЭ	— Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург	НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
ДАС	— Донецкий археологический сборник, Донецк	НА МАЭСУ ХНУ	— Научный архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского Национального университета им. В.Н.Каразина, Харьков
ДБ	— Древности Боспора, Москва		
ДБК	— Древности Боспора Киммерийского, Санкт-Петербург		
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск		
ДП	— Древнее Причерноморье		
ДП НДЦ «ОАСУ»	— Державне підприємство Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної Академії наук України, Київ		
ДПІ	— Державний педагогічний інститут		

НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава	ТДС	— Тезисы докладов и сообщений
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава	Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея, Москва
НГМА	— Нижегородская государственная медицинская академия, Нижний Новгород	УБЖ	— Український ботанічний журнал, Київ
НМІУ	— Национальный музей історії України, Київ	УВУ	— Український Вільний Університет, Мюнхен
ОАК	— Отчёты Археологической комиссии, Санкт-Петербург	УГУ	— Уральский государственный университет, Екатеринбург
ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава	УЕ	— Українська енциклопедія, Київ
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава	УРЕ	— Українська радянська енциклопедія, Київ
ПАП	— Пам'ятки археології Подніпров'я, Дніпропетровськ	УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава	ФПКМ	— Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
ПГЗ	— Полтавське губернське земство, Полтава	ФСК «Ворскла»	— Футбольно-спортивний комплекс «Ворскла», Полтава
ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава	ХГПУ	— Харьковский государственный педагогический университет им. Г.С.Сковороды, Харьков
ПДПУ	— Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава	ХГУ	— Харьковский государственный университет, Харьков
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава	ХИМ	— Харьковский исторический музей, Харьков
ПЛ	— Пирятинський ліцей, Пирятин	ХКААМ	— Художественная культура и археология античного мира, Москва
ПНТУ ім. Ю.В.Кондратюка	— Полтавський Національний технічний університет ім. Ю.В.Кондратюка, Полтава	ХНУ	— Харьковский Национальный университет, Харьков
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей, Санкт-Петербург, Москва	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ПУАК	— Полтавская Учёная архивная комиссия, Полтава	ЦОИПА	— Центр охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, Полтава
РА	— Российская археология, Москва	ЧИГУ	— Чечено-Ингушский государственный университет, Грозный
РАН	— Российская Академия Наук, Москва	ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца, Киев
РИО	— Редакционный издательский отдел	АЖА	— American Journal of Archaeology
СА	— Советская археология, Москва	АГДС	— Antike Gemmen in Deutschland Sammlungen, Berlin-München
САИ	— Свод археологических источников, Москва	Ann. du... CAIHV	— Annales du ... Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Liege
ССПК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму, Запоріжжя	ВСН	— Bulletin de Correspondance Hellenique
Сум.КМ	— Сумський краєзнавчий музей, Суми	СГС	— Catalogue of Greek coins
СЭ	— Советская этнография, Москва	JGS	— Journal of Glass Studies
ТА	— Татарская археология, Казань	RE	— Paulus Real Enzyklopädie der classischen Altertums, 1910.
ТД	— Тезисы докладов		
ТДК	— Тези доповідей конференції		
ТДП	— Тези доповідей і повідомлень		

Summary

Axenov V.S.

New Accidental Findings of Saltov Period Warriors Horsemen Complexes in the Kharkiv Region

In course of unsanctioned digs near to cremation necropolis of the Saltov and Mayatsk archaeological culture Sukhaya Gomolsza were discovered tree complexes of items belonging to warriors horsemen. The complexes contained military hardware (sabres, spears, battle axes), elements of horse equipment (curb bits, stirrups, hasps, trappings, straps, etc.) and the items of daily use (fold sickle, knives, riveted pot of iron deliberately crumpled up at the time).

On analogy with the things represented into other similar Saltov complexes and burials, such a memorial complex could be dated back to second half of VIII — third quarter of IX centuries.

Buinov Y.V.

A Settlement and a Ground Necropolis of the Bondarykhinska Culture near to Marky Village in the Poltava Region

In the article is given a generalising characteristic of materials that come from a ruined settlement and a ground necropolis with the cremation rite burials, situated near to village Marky at Poltava suburb. It is made a conclusion of their attribution to the Malobudky stage of the Bondarykhinska culture and their synchrony with the Bilogrudky culture.

Enikov M.V.

Funeral Rituals according to Ground Necropolises in Area of the River Dieper Low Flow of the Golden Horde Time

In the article is analysed funeral rituality of the up to date information ground necropolises of the Golden Horde time in the in area of the river Dieper low flow, in particular of the Blagoveschensk and Kamensk, Kaira, and Mamay-Surky, Mamay-Gora and Verkhniaya Krynitsa, given their chronology. There are recognised tree groups of the burial sites: existing since the Pre-Mogul times, dated back to XIII cent., and of XIV cent.

There considered certain changes in the funeral rituality which come into the Golden Horde time and are marked with some slight influence of nomads on the funeral rite of the settled people of the ground necropolises. Analysis of the materials from the Kaira and the Mamay-Surky necropolises shows complicated processes during the time of existence of the last on the left side of the Ulus Juchy, migration in the area of the river Dieper low flow of some groups of the North-Caucasian Alans directly from Alania and Crimea, as well as arise of more compact groups of the nomadic people, that settled in the Dnieper area and the migrants from the Golden Horde towns in area of the river Volga.

Golovko I.V.

Old-Russian Archaeological Sites in Area of the River Udai Middle Flow X-XIII cent.

In the publication is given a data overview concerning archaeological sites of the Old-Russian times in area the river Udai middle flow, in the administrative borders of the Pryriatyn District of the Poltava Region and the Pryluky District of the Tchernigov Region. It is made an attempt to analyse the structure of the low link of the Kyiv Russ administration, on example of 'bailiwick of a hundred' of the Pereyaslav Principality, with the centre in the Pereyaslav.

Koloda V.V.

Slavs and Hasars Relationships. An Outlook through the New Archaeological Data from the Basin of the River Severny Donets

Archaeological investigations in the area of the river Severy Donets of recent years made possible advance in the 'confrontation theory' in the relations between Slavs and Hasars. The finds on the settlement Verkhny Saltov bear witness that the poly-ethnic population also comprised Slavs.

Investigations on the settlement Mokhnach shows that the Slavic migrants arrived here mixed with bearers of the Saltov-Mayatska culture. Ceramics from the settlement Vodiane near to Romny also bears witness about the influence the Hasar Khanate made upon the Slavs.

All this gives opportunity to offer a new regional model of cooperation between the Hasar population and the East Slavs.

Krupa T.M.

Examinations of the Silk Brocade of the Golden Horde Time from the Barrow 8, Burial 1, near to Village Voloshino in Area of the Low Flow of the River Psel

In work results of preliminary researches of silk brocade are submitted: definition of raw material, weaver's and spinning characteristics.

Kulatova I.N.

A Barrow of the Zhabotin Time on the Institute Hill in Poltava

Here is published some information about a find of a pottery chalice dated back to the Zhabotin time in ruined burial of the late VIII — early VII cent. B.C. on the Institute Hill in Poltava, and given date about existence of a group of barrows which could likely be dated by Scythian epoch, on the territory of cape edge of the high radical bank of the river Vorskla, occupied now with blocks of the Poltava Yury Kondratuk National Technical University.

Litvinova L.V.

South Ukraine Population in the Middle Ages (Palaeodemographic Aspects of Investigation)

The anthropological material from earth necropolis Mamai Surka largest in the East Europe totals 1143 skeletons and is a high-grade source for research and reconstruction of demographic structure of settled population of an epoch of the Middle Ages of the South of Ukraine. Results of the analysis of sex-age structure of population Mamai Surka testify to a high death rate — middle age of death for all population (in view of children's death rate) makes 18.7 years, for adults — 35.8 years, middle age of death of men — 37.2 years, women — 34.1 years. The high level of children's death rate (almost 50 %) and a significant level of infantile death rate — 33.5 % is marked. Tables of death rate show very low average life expectancy — 20.6 years. At such level of life expectancy, till 20 years in alive remained hardly more half (52.2 %) individuals, and by 40 years in alive there is only each third individual.

Application of different methods of the analysis of demographic parameters has allowed to obtain the objective data on average life expectancy, a death rate, survival rate and expected life expectancy in various age intervals of the population of the South of Ukraine during an epoch of the Middle Ages.

Lyubichev M.V.

The arising of the Chemyakhov culture to the East of the Dnieper in connection to the Dunai events in the 20-30° of IV century: to the problem's setup.

The Chemyakhov culture is been formed to the West of the Dnieper in 230-270 a.d. The first Chemyakhov monuments in ht river bank area of the Dnieper Left-bank side appear in the end of III century and the beginning of the IV century. The greatest number of the monuments in the region appear in 30-40 of the IV century. The massive Chemyakhov population appearing in that period can be connected to its partial moving from the Dunai area after Konstantin concluded peace treaty with the Gotts in 332 a.d.

Mozia K.O.

Archaeological Borders of the Byzantine Taurica

Studying of history of Crimea — an inseparable part of understanding of history of Ukraine. Practically during all epoch Crimea was original "crossing of cultures". It also has designated specific features of historical development of this region. The history of Crimea interested many researchers, not only professional archeologists and historians. But, certainly, not all questions at issue are solved finally. Archeologic borders Byzantian Taurika during the Middle Ages — one of them. In V — XV item in Taurika constantly collided interests of the different states: Byzantium, Khazaria, Moldova and Ottoman empire. Therefore the border of sphere of influence of Byzantium were not constants. Most a constant there was a territory of Mountain Crimea between Sevastopol and Feodosiya — on a line of the Second and First ridges, and also near coast. Proceeding from it, also it is possible to consider this territory Byzantian Taurica.

Ostroverkhov A.S.

Early Antique Glass Glyptic as an Historical Phenomenon at the Sites of the Eastern Europe

There is a description earlyantique glass gliptique in article which was on the area of Eastern Europe. Artefacts are introduced by gemms and rings. Gemms are subdivided into intalia (scabeoids) and cameos. Cameos appear in IV century B.C. The earliest rings were products in which as panels were used scabeoids are situated on the ring. In IV century B.C. gemms which were made from "stratified" glass. Glass rings also appear in late-classic time. From the end of the IV-th century till early III-rd century B.C. it is watching process of confluence described above kinds of rings. Gemms was put into the nest on the panel of a ring.

Models made in "East-Greek" style dominate though and "Greek-Persian" product are met plots can be divided into three groups: 1) images of real and mythical animals; 2) images of men's faces and figures; 3) mythical-allegorical compositions. Dancers (menades) and hippocamps were depicted on the gemms and rings from "stratified" glass.

Ancient greeks used gemms and rings as amulets, decorations and stamps. Barbarian population of region used gliptic things as representative decorations only first - two aforesaid functions were active. The firs function of scarabeoids is all cases was realization of role apotropeius. Form of gemms which simulated outward form of scarabs and also a colour of glass which imitated semiprecious stones - mountainous crystal, azure, sapphire, aquamarine testify.

If take attention a style of making of images on the glass gemms and rings and also mixture of glass the centres of manufacture such production must be found in Greek-Anatolian region, Ionia, Finikiya, inclusar Greece, Attica and may be in Karfagen. It isn't exsept that part of scarabeoids

was made from imported half-finished product in some towns of North Pont.

Sergeeva M.S., Gorbanenko S.A.

Leather footwear of the eighteenth century from the excavations in Igorevska str., 13/5 (Kiev).

There are published finds of leather wears details of eighteenth century. On the basis of archaeological and ethnological analogies there is reconstructed a variant of footwear that was used on Kiev Podol.

Suprunenko A.B., Pugolovok Y.A.

Archaeological Investigations in Poltava and the Poltava District

Here are published materials of investigations, made in Poltava and the Poltava district of the Poltava region in 2003, during preparation of a volume, "Collection of Historical and Cultural Sites" in the Poltava Region.

During the investigations have been marked out 27 sites, dated back to different times, mapped 7 barrow groups and single tumuli, discovered some new barrows, which have not been known before. For the first time have been carefully examined settlements, dated back to the Scythian time, near to village Padalka, not afar of the village Verkholy, barrows near to villages Krotenky and Pobyvanka in the Poltava district.

For sure, it is a success of investigations of the late Zarubinetsky materials at the multilevel settlements in Marky, Pobyvanka and Tryby discovering.

Sherstiuk V.V.

Pottery of the Frame Time from Settlement in Rubezhnoe near to Belsk

In the publication is given a characteristic of the Frame time ceramic complex from Rubezhnoe, near to Kotelva, discovered during the preserving examinations on the site in 2000. It is the third Frame time settlement on which the digs was done. The fragments of the crockery represent typical collection to ceramics of the Frame time tribes. Some elements of the ceramics forms and the decoration show the connexion to the Bondaryky culture.

Terpylovsky R.V., Pashkevich G.A., Gorbanenko C.A.

Agriculture of the Early Slavic Settlements Roische and Alexandrovka 1

Here are published new materials about agriculture of inhabitants of the Early Slavic Settlements Roische and Alexandrovka 1 in the Tchernigov Region, with the cultural sediments of the Kyiv, the Kolochensk, and the Volynets-Saknovska cultures.

Titkoff A.V., Kondratenko T.K.

Blade alike a Leaf of Willow

In the publication are given the results of examination of an object from the collection of Chinese armaments in the Poltava Regional Historical Museum.

Zaisev A.V., Artemyev A.V.

Of the Thermoregulation Vertebrae Evolution System

Here is given a version of appearance of stable temperature maintenance in one or another degree among all the difference of vertebrae. It is underlined that the animals, from the beginning, is linked with creation of a natural mechanism of an inside body parameters support upon the optimal level through the environmental changes.

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ**

Науковий журнал

Засновники та видавці

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології
управління культури
Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Реєстраційне свідоцтво
ПЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батькові, дат,
посилань на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦЮДПА

З'яно до набору 20.10.2005 р.

Підписано
до друку 14.05.2006 р.
Формат 60x84/8.

Папір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 23,5.
Обл.-вид. арк. 28,9.

Тираж 320 прим.
(1-й з-д — 225 прим)
Вид. № 110.

Зам. № 3/2006.

Віддруковано:

Вид-во "Фірма"Техсервіс"
м.Полтава, вул.Міщенка, 2,
тел.факс (053-2) 56-36-71

НАШІ АВТОРИ

Аксьонов Віктор — кандидат історичних наук, зав. відділом археології Харківського історичного музею

Артем'єв Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії, ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Буйнов Юрій — кандидат історичних наук, доцент Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна

Головко Ігор — викладач історії Пирятинського ліцею, Полтавська обл.

Горбаненко Сергій — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Зайцев Андрій — асистент Української медичної стоматологічної академії

Ельников Михайло — старший науковий співробітник археологічної лабораторії Запорізького державного університету

Колода Володимир — кандидат історичних наук, доцент Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди

Кондратенко Тамара — зав. сектором фондів Полтавського краєзнавчого музею

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Крупа Тетяна — науковий співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна

Литвинова Людмила — науковий співробітник Інституту археології НАН України

Любичев Михайло — кандидат історичних

наук, доцент Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна

Моця Катерина — аспірант Інституту історії України НАН України

Нефьодкін Олександр — кандидат історичних наук, викладач кафедри історії Стародавньої Греції та Риму Санкт-Петербурзького державного університету

Островерхов Анатолій — кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

Пашкевич Галина — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

Пуголовок Юрій — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Сидоренко Олександр — краєзнавець

Сергєєва Марина — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

Супруненко Олександр — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заслужений працівник культури України

Тітков Олександр — зав. сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Терпиловський Ростислав — зав. кафедрою археології та музеєзнавства Національного університету ім. Т.Шевченка

Шерстюк В'ячеслав — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

На обкладинці: Перекриття давньоюмного поховання №26 кургану Стовбувата могила під Комсомальськом (2004 р.).

Фото *Супруненко О.Б.*, 2004.

Рисунки, кресленники:
Авторські та *Коваленко Г.В., Мелішківської Т.В.*

Коректура: *Супруненко О.Б.*

Переклад англійською мовою: *Чернишов В.В.*

Науковий співробітник ЦОДПА **В.В.Шерстюк** ознайомив присутніх з результатами суцільних обстежень різночасових об'єктів Диканського району на Полтавщині в ключі підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури». Цікавою була доповідь мол.наукового співробітника ЦОДПА, магістранта Національного університету «Києво-Могилянська академія» **Ю.О.Пуголовка (Київ)** про козацьке кладовище у Келеберді, на околиці Комсомольська, яка доповнювалася екскурсією до кам'яних надгробків XVIII-XIX ст. Учасниками семінару виявлені акти вандалізму, розорення кладовища, пов'язані із вилученням хрестів та гранітних плит із написами на цвинтарі колекціонерами. Викладач Пирятинського ліцею **І.В.Головко (Пирятин)** доповів про вивчення давньоруських старожитностей у Поудай'ї. Проблеми наукового опрацювання та укладання археолого-краєзнавчих видань заповідників Сумської обл. висвітлив в.о. директора Історико-культурного заповідника «Більськ», заст. директора ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України **В.В.Приймак (Котельва-Суми)**, відзначивши дуже слабкий науковий рівень кількох збірників, факти перекручень результатів досліджень, фальсифікації та плагіату з боку окремих авторів. Директор Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського Національного університету, к.і.н., доцент **В.В.Скирда (Харків)** ознайомив присутніх з підготовкою студентів-археологів у вузі.

Чільне місце в роботі наукового семінару зайняло висвітлення результатів вивчення золотоординських старожитностей в Україні. Викликала цікавість повідомлення співробітників Охоронної експедиції ЦОДПА **В.В.Лямкіна (Комсомольськ)** та **О.В.Сидоренка (Лубни)**, виголошене просто неба, поблизу с.Волошине, під час досліджень золотоординського жіночого поховання, де вони поділилися багаторічним досвідом з розчистки, консервації та збереження речей з пізньокочівницьких захоронень. Робоче обговорення повідомлення викликало жвавий інтерес та доповнення учасників семінару, до чого долучилися **Т.М.Крупа (Харків)**, науковий співробітник Музею археології та етнографії Харківського Національного університету, **М.А.Єльников (Запоріжжя)**, ст. науковий співробітник археологічної лабораторії Запорізького державного університету.

На семінарі виголошені і доповіді про дослідження нових золотоординських пам'яток у Кіровоградській обл. Про результати вивчення золотоординського некрополя доповіла доцент Кіровоградського державного педагогічного університету, к.і.н. **Н.М.Бокій**, про розкопки лазні у с.Торговиця — проректор зазначеного вузу, к.і.н., доцент **І.А.Козир** та молода дослідниця **Т.Д.Позивай (Кіровоград)**. **М.А.Єльников** ознайомив присутніх з наслідками вивчення поховального обряду ґрунтових некрополів золотоординського часу у Нижньому Подніпров'ї; антропологічний склад населення цього регіону проаналізовано у доповіді наукового співробітника біоархеологічного відділу Інституту археології НАН України **Л.В.Литвинової (Київ)**. Старожитності післямонгольської доби Нижнього Поворскля стали темою повідомлення зав. відділом фондів ЦОДПА **К.М.Мироненка (Полтава)**.

Кілька доповідей стосувалися висвітлення результатів трирічних досліджень археологічних пам'яток, розташованих в околицях Комсомольська. Жвавий інтерес викликала доповідь **О.Б.Супруненка**, директора ЦОДПА, керівника Охоронної експедиції Центру, **С.В.Маєвської**, викладача Полтавського політехнічного коледжу, **А.В.Артем'єва**, ст. наукового співробітника Центру, присвячена дослідженням костюму дівчинки-кочівниці XIV ст. з кургану № 9 поблизу Волошиного. Аналізу золототканої праці з сусіднього поховання присвячено доповідь **Т.М.Крупи**. Обидві доповіді, проілюстровані численними електронними мікроскопічними фотознімками, реконструкціями та відтворенням крою, привертали увагу присутніх ретельністю виконаних робіт.

Майже всі робочі засідання семінару відбувалися просто неба та на базі відпочинку «Аїст», на тлі мальовничих придніпровських краєвидів, були добре забезпечені аудіовізуальними технічними засобами, що полегшувало роботу дослідників і надавало додатковий час для розкриття й обговорення доповідей та повідомлень.

Суто практична частина семінару відбувалася 15 серпня безпосередньо на розкопках курганів №№ 2, 6 та ба/2005 р. поблизу Волошиного, де учасники не тільки виступили з повідомленнями, а й взяли участь у розкопках катакомбних та золотоординських поховань, поділилися практичними здобутками у вивченні і збереженні антропологічних матеріалів й археологічної органіки, доклали власні зусилля та завершили дослідження трьох поховальних комплексів. Напевне, в цьому їм допоміг неофіційний «День археолога», з яким учених привітали Комсомольський міський голова **О.П.Попов** та в.о. начальника управління культури Полтавської облдержадміністрації **Г.І.Фасій**.

Рис.4. Учасники семінару на розкопках поблизу Волошиного.

Рис.5. Практична частина семінару. Робочий момент: Л.В.Литвинова та Т.Д.Позивай

Мироненко К.М., Максименко Г.М., Супруненко О.Б.

Перекриття давньоямного поховання М 26
кургану Стовбувата могила під Комсомольськом

ISBN 966-8892-08-9

Вол. - 2004К. 1
Група I
17.26

